

M*agyar*
T*udomány*

AZ EURÓPAI UNIÓ FELÉ...

AZ OKTK MAGYAR CSATLAKOZÁST
SEGÍTŐ KUTATÁSI PROGRAMJAIBÓL

KONFERENCIA AZ ORSZÁGOS
KIEMELÉSŰ
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
KUTATÁSOK EREDMÉNYEIRŐL

BUDAPEST, 2000. ÁPRILIS 26—27.

2000/7

Magyar Tudomány

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840

CVII. kötet — Új folyam, XLV. kötet, 7. szám
2000. július

Főszerkesztő

CZELNAI RUDOLF

Szerkesztőbizottság

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, CSÁSZÁR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY, KOVÁCS FERENC, KÓPECZI BÉLA, LUDASSY MÁRIA, NIEDERHAUSER EMIL, SOLYMOSSI FRIGYES, SPÁT ANDRÁS, SZENTES TAMÁS, VAMOS TIBOR

Szerkesztőségvezető

HERNÁDI MIKLÓS

A lapot készítik:

HERNÁDI MIKLÓS (társadalom- és bölcsészettudományok, Interjú), SZENTGYÖRGYI ZSUZSA (természet- és műszaki tudományok, Kitekintés), CSATÓ ÉVA (Könyvszemle, Pályánk emlékezete), GAZDAG KÁLMÁNNÉ (szerk. titkár), HALMOS TAMÁS (Magyar medicina), PERECZ LÁSZLÓ (filozófia), SPERLÁGH SÁNDOR (környezetvédelem, tudománypolitika), SZABADOS LÁSZLÓ (olvasószerkesztő), TÓTH PÁL PÉTER (szaktanácsadó), F. TÓTH TIBOR (Szellemi értékek hasznosítása)

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor u. 7., tel/fax: 317-9524

E-mail: matud@helka.iif.hu

www.matud.iif.hu

www.mta.hu

Kiadja az Akaprint Kft.

1115 Budapest, Bárfai u. 65., tel.: 206-7975

E-mail: akaprint@matavnet.hu

Előfizethető: a FOK-TA Bt. címén (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.), a Posta Hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóságánál (HELP), 1846 Budapest, Pf. 863 és a folyóirat kiadójánál: AKAPRINT Kft. 1115 Budapest, Bárfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 3500,- Ft.

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők.

Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban.

A folyóiratot a Soros Alapítvány támogatja.

Hámori József

Köszöntő

Fontos eseményhez érkeztünk. Az *Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások* (OKTK) immáron harmadik alkalommal tart szemlét, hogy az elért kutatási eredményeket bemutassa a szélesebb szakmai körök számára.*

Az OKTK – annak ellenére is, hogy az elmúlt esztendőben igen szerény forrás állt rendelkezésére – fontos, bizonyos értelemben egyedi eszköze a hazai tudománypolitikai gyakorlatnak. Jól emlékszünk arra, hogy az Országos Tudományos Kutatási Alap, az OTKA a nyolcvanas évek derekán az alapkutatások művelőinek hangsúlyozott kérése nyomán jött létre, s az elmúlt másfél évtized során e nemzeti kutatási alap finanszírozta kutatások szép eredményei immáron szervesen beépültek a hazai (sőt számos területen a határainkon túli) tudományosság szakadatlan megismerési folyamatába.

Az OKTK nem csupán abban különbözik az OTKA-tól, hogy a rendelkezésére álló pénz kisebb, hanem sokkal inkább abban, hogy itt a megrendelői elvárás és szemlélet nem „csupán” az új felismerések, értékes tudományos eredmények megszületése iránti igényben jut kifejeződésre, hanem a célok és a távlati feladatok világos, részleteiben is pontosan kidolgozott megfogalmazásában. Az OKTK 1992 tavaszán jött létre, és a munkájának irányítására s összehangolására hivatott akkori Kollégium e súlypontok megfogalmazásával kezdte el tevékenységét. Örömmel említhetem, hogy az elmúlt majd nyolc esztendő során e súlypontok (idegen szóval élve: prioritások) három ízben is újrafogalmazódtak, tehát a súlypontok nem kövültek meghaladott sémává, hanem rugalmasan követték a társadalmunkat ért kihívásokat. Természetesen azzal az igénnyel, hogy a tudomány képviselői valóban azokra a problémákra összpontosítsanak, amelyek megoldása nélkül a magyar társadalom nem állhat át a fejlődés új pályáira. Ezzel természetesen azt is mondtam, hogy az OKTK egyik legfontosabb célja annak vizsgálata: miképpen tud hazánk megfelelni az Európai Unióhoz való csatlakozás halhatatlanul bonyolult és sok keserves erőfeszítés révén teljesíthető feltételrend-

*Az OKTK Közalapítvány 2000. április 26–27-én tartotta „Az Európai Unió felé... Az OKTK magyar csatlakozást segítő kutatási programjaiból” című konferenciáját. Valki László elnökletével a Magyar Tudományos Akadémia székházában került sor a plenáris ülésre. Az előadások szerkesztett változatait az elhangzás sorrendjében közöljük, melyeket a különböző helyszíneken, főirányonként szervezett vitaulések összefoglalói követnek.

szerének. És persze arról is szó van: a tudományos kutatásnak sok más téren is segítenie kell a politikai döntéshozókat. Helyzetfeltárással, annak beható elemzésével, a változtatás lehetséges alternatíváinak felvázolásával, s mindezt érthető nyelvezettel, mellőzve a tudományos szakzsargon külsők számára érthetetlen fordulatait. Csak így lehet segíteni abban, hogy mielőbb magunk mögött hagyhassuk mai életünk sok-sok bénító jelenségét. Gondolok itt például arra, hogy az olyannyira kívánatos és egészséges társadalmi mobilitás megint drámaian lelassult, régi népbetegségek újraéledtek, fogy a népesség, megroggyant a társadalom lelki alkata. Az OKTK-ban megfogalmazott kutatási súlypontok mindezekre kellő figyelmet fordítottak. Más dolog, hogy a pályázati rendszerben jelentkező kutatók ezeknek a kihívásoknak hogyan feleltek meg. Annak érzékeltetésére, hogy milyen mértékben – éppen e kétnapos program hivatott.

Mindazonáltal meggyőződésem, hogy a plenáris ülés átfogó előadásai, majd a szekcióülések gazdag programja sok segítséget ad az egyes tárcák illetékeseinek, s egyben a szaktudományos körök elvárásának is eleget tesz.

Az elmúlt évek munkájára visszatekintve örömmel állapíthatom meg, hogy az OKTK Kollégiuma (1996-tól Kuratóriuma), valamint a munkáját segítő szakmai testületek jeles tudós kollégák fóruma. Nagyon fontosnak tartom, hogy a jövőben is – az új összetételű Kuratórium esetében, hiszen a jelenlegi testület mandátuma ez év derekán lejár – ez így legyen.

A Tudomány- és Technológiapolitikai Kollégium az elmúlt hónapokban kimunkálta a hazai tudományos kutatás új főirányait, a kormányzatnál pedig megértést talált a jobb anyagi kondíciók megteremtéséhez. Meggyőződésem szerint ezek a kedvező feltételek vonatkoznak majd az OKTK-ra is. Itt említeném meg, hogy a tervek szerint 2001. január 1-jével induló öt nemzeti főirány egyike, amely a *Nemzeti örökség és a jelenkori társadalmi kihívások kutatása* címet viseli, ugyancsak lehetőséget kíván adni a szakma kutatóinak az OKTK által gondozott témákkal rokon terület kutatására.

Végül szólnom kell arról is, hogy az OKTK programjaiban, a makro- és mikrogazdaság, annak nemzetközi kapcsolódásai, a közigazgatás és területfejlesztés, az oktatásügy, a család és ifjúság kérdései, a társadalom- és biztonságpolitika mellett kiemelt fontosságot kaptak a kulturális emlékeink feltárással, nyomtatott formában történő közzétételével, a magyarságkutatással, valamint a jelenkortörténettel kapcsolatos kutatások is.

Az MTA Dísztermének patinás falai között nyilván nem kell híveket tobozni e megoldás helyessége mellett, hiszen a társadalmi valóság összetettségének, az emberi és kulturális tényezőnek a figyelmen kívül hagyása mindenkor megbosszulta magát. A történelmi múltnak hihetetlenül sok a mába nyúló hatása; a kulturális örökség ismerete nélkül sokszor még gazdasági döntéseket sem lehet hozni a tévedés nagyobb kockázata nélkül. Az elmúlt évtizedek, a „jelenkortörténet” elfogultságoktól, torzításoktól mentes feltárása terén pedig, ugyanakkor sajnós, sok szempontból még csak a kezdeteknél tartunk, miközben lépten-nyomon tapasztalhatjuk, hogy a rosszul tájékozottságnak, a tudatlanságnak, vagy éppen a hamis tudat makacs beépítettségének milyen sok káros következménye van. Az OKTK-ra e tekintetben is még jelentős feladatok várnak a következő években!

Tisztelettel üdvözlöm e fontos tanácskozás minden résztvevőjét, és kívánok az elkövetkező két nap munkájához sok sikert, szellemi izgalmat.

Magyarország EU-érettségéről a gazdasági makromutatók alapján

---

Bevezető megjegyzések

Az 1990-es évtized Közép-Kelet-Európában a piacgazdaság kiépítését szolgáló transzformációs folyamat időszaka volt. Ezzel a nagy átalakulási hullámmal együtt megkezdődött a régió integrálódása az Európai Unióba. Gazdasági értelemben elsősorban a fokozatosan liberalizálódott külkereskedelem révén, illetve jóval lassabb ütemben intézményesen is.

Az Európai Unión belül ugyanez a tízéves időszak gazdasági szempontból három meghatározó jelentőségű sajátossággal jellemezhető. Ennek az évtizednek az elejére fejeződött be az egységes belső piac kialakítását célzó program és kezdődött meg a gazdasági és monetáris unió létrehozását célzó 7–9 éves felkészülési időszak. Ebben az évtizedben vált egyre feszítőbbé, bizonyos közösségi politikákat és a döntési és intézményi rendszert érintő néhány ún. halasztott reform kérdése. Végül pedig ez az évtized az EU-ban a német újraegyesítést követő időszak, amikor az új Németország keresi helyét az európai integrációs folyamatban. Ez utóbbi többek között azt is jelenti, hogy a döntési mechanizmusban az ország növelni akarja súlyát, és a közös költségvetés finanszírozásában ezzel ellentétben csökkenteni szeretné nettó hozzájárulását.

A közép-európai transzformációs folyamat egy évtized után már ad lehetőséget arra, hogy összegző, értékelő tanulmányok sora igyekezzen a piacgazdaság kiépítésének ezt a történelmileg páratlan módját bemutatni. Mindez napjaink feladata, ezért ma még elmondható, hogy a nemzetközi szakmai közvélemény számára ez a transzformációs folyamat nívóknak számít. Mint ilyen számos közvéleményt formáló erő számára az EU-ban óvatosságra és ezzel esetleg a kibővítési folyamat halogatására ad alapot. Ezért az egész régió egyik alapvető érdeke az, hogy az átalakulási folyamatról és annak eredményéről minél több és minél hitelesebb információ álljon rendelkezésre.

Az EU a 2000-es évek elejére, kicsit élesen fogalmazva, történetének egyik legmélyebb válságába jutott. Az integrációs folyamat a kezdetektől (1958) számítva sohasem volt könnyű vagy ellentmondásoktól mentes fejlődés. Mindig nehezen meghozható nemzetállami kompromisszumokon keresztül haladt előre. Ezzel együtt megkockáztatható az az állítás, hogy napjainkra az integrációs folyamat olyan nemzetállami tradíciók feladása irányába halad, amelyek kiélezik a tagországi ellentéteket. Ezek a kiéleződő feszültségek jellemzik azt a német-francia kapcsolatot is, ami az egész in-

tegrációs folyamat meghatározója. Ha ez a „tandem” nem halad előre, akkor az integrációs folyamat is áll. Napjainkban talán ez az a probléma, ami leginkább kihat a keleti kibővülés lehetséges időtervére. Azt, hogy mely országok mikor és milyen feltételekkel fognak belépni az EU-ba, némi leegyszerűsítéssel végül is az dönti el, hogy bizonyos belső reformok kérdésében a németek és a franciák mikor és milyen kompromisszumos megoldást találnak.

Tekintettel arra, hogy ezek az EU-n belüli gazdasági és hatalmi jellegű feszültségek és megoldatlan problémák alig prognosztizálhatók, a magyar EU-csatlakozás szempontjából csak egy olyan stratégia vezethet eredményre, ami az EU fogadókészségétől kicsit függetlenül egy meghatározott időpontra belépésre alkalmassá teszi az országot. Ugyanis valószínűleg a bővülést akadályozó valamennyi belső reform nem fog elfogadható időn belül megtörténni, és így akár az is előfordulhat, hogy a belső reformok és a bővülés időben párhuzamosan játszódnak majd le. Ez persze csak úgy képzelhető el, ha az első körben viszonylag kisszámú ország kerül felvételre. Ez ma nem több, mint egy olyan munkahipotézis alapja, ami lehetőséget ad arra, hogy a magyar, illetve a közép-európai transzformációs folyamatok értékelésekor ugyanezen gazdaságok EU-érettségét is megpróbáljuk minősíteni.

E cikk keretében csak néhány tézisszerű összefüggést mutatunk be az EU fogadókészségéről, a közép-európai transzformációs folyamatról és ebben Magyarország relatív felkészültségéről.

Kiinduló hipotézisként feltételezhető, hogy az elmúlt 10 év alkalmas volt arra, hogy megtörténtenek lehessen tekinteni Magyarországot és a régió néhány más országa reálgazdasági integrálódását az EU-ba. Ha az újonnan kiépülő piacgazdaságok a közép-kelet-európai régióban exportfüggően fejlődtek és ezen belül külkereskedelmi forgalmuk 60–70 százaléka vagy még több az EU-val bonyolódik, akkor megkockáztatható a kijelentés, hogy ezek a közép-európai országok beépültek az egységes belső piacba mikrogazdasági értelemben. Feltehetően ez az az alap, ami indokoltá teszi, hogy a 2000-es évek elején az EU teljes jogú tagjaivá is váljanak, hiszen a mikrogazdasági integráltság a tagságra való felkészülés során azt is eredményezi, hogy a piacgazdaság belső szabályait fokozatosan az *acquis communautaire* átvétele határozza meg. Gazdasági értelemben egy ország EU-érettsége végső fokon az egységes belső piacba való zökkenőmentes beilleszkedés képességeként is felfogható. A kialakult export-részarány ennek a képességnek a meglétét hitelesíti. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy egy olyan folyamat eredményeként jött létre ez az arány, amelyben az adott ország vállalatszerkezete, alkalmazott technológiái és termékszerkezete is a transzformációs folyamat eredményeként átalakult. Hangsúlyozottan meg lehet állapítani, hogy mikrogazdasági értelemben az EU már az elmúlt 10 évet is jelentősen motiválta, esetleg némi túlzással dominálta.

Az EU-ba történő belépés azonban más szempontok alapján ítéltetik meg. A korábbi bővülések tulajdonképpen politikai elszántságra épülve az *acquis communautaire* átvételét jelentették. Ez önmagában annál nagyobb feladatot jelent, minél később lép be egy ország a közösségbe. A keleti bővülés idejére minden korábbinál nagyobb feladatot jelent ezért az *acquis* átvétele. De a kérdés ennél jóval bonyolultabb. Olyan országok felvételéről

van szó, amelyek az EU-ban érvényes jelenlegi szabályok szerint „relative” szegény országnak számítanak, ami ugyancsak a jelenlegi szabályok szerint egyet jelent a közös költségvetést illetően a nettó haszonélvezői pozícióval. Ez végső fokon az EU-n belül kialakult elosztási arányok átalakítását vetíti előre. Így a nettó befizetői, illetve a nettó haszonélvezői pozícióban lévő EU-tagországok mindegyike érintett a keleti kibővülésben. Végül is itt egy olyan történelmi kihívással szembesül az EU, hogy a közép-kelet-európai régió modernizálásában pénzügyi áldozatokat vállalva ennek az integrációs alukulatnak is részt kellene vállalnia. Szinte függetlenül attól, hogy egy-egy közép-európai ország EU-felkészültsége hogyan alakul, ennek a történelmi kihívásnak a fényében az EU „áldozatvállaló” képességétől függ a keleti kibővülés. Megfordítva egy olyan megállapítás is megkockáztatható, hogy e tekintetben attól függ a keleti kibővülés, hogy a hagyományos támogatási formákról milyen mértékben tud egy-egy közép-európai ország esetleg lemondani.

Mindezek érzékeltetik, hogy a keleti bővülés történelmileg az EU és a belépésre kandidáló közép-európai országok számára egyaránt valami egészen új feladatot jelentenek.

Az EU belső helyzetéről a keleti bővülés szempontjából

A 2000-es évek elejét az Európai Unió országai számára gazdasági értelemben legalapvetőbben a világgazdasági globalizáció motiválja. Minden korábbinál élesebben merül fel, hogy az a folyamat, ami a hetvenes évek olajárrobbanásai óta Európa versenyképességének folyamatos és relatív romlását eredményezték, elsősorban az USA-val szemben, napjainkra egyre kevésbé elfogadható. Legalábbis, ami a politikusok megfogalmazásait illeti, megszületett a szándék arra, hogy egy 10 éves időszak végére Európa felzárkózzon az USA-hoz. Ha ez a szándék az integrációs folyamat egészét áthatná, akkor tulajdonképpen ebben a keretrendszerben lehetne megvizsgálni, hogy a keleti bővülés hogyan is hat erre a folyamatra. Persze ma még egyáltalán nem lehet egyértelmű ítéletet mondani arról, vajon az EU-n belül a 2000-es évek első évtizedében valóban a modernizációs folyamat kap-e prioritást. Minden gyors modernizációnak társadalmi vesztesei vannak. Az EU-n belül éppen a legfejlettebb nagy országokban olyan szociális piacgazdaságok alakultak ki a II. világháború utáni évtizedekben, ahol a rugalmassággal szemben a biztonság kapott prioritást, és ennek megfelelően az állam szerepe relative nagy volt, ami a költségvetésen keresztül a redisztribúció relative magas voltában is megmutatkozott.

A világgazdasági globalizáció időszakában a versenyképesség növelése, illetve a modernizációs felzárkózás Európa egy-egy fejlett része számára is az informatikai forradalom eredményeinek minden korábbinál gyorsabb alkalmazását és a társadalom számára az „amerikai típusú” rugalmasság kialakulását jelenti.

Az informatikai forradalom eredményeinek átvétele ezért az EU fejlett tagországai számára a szociális piacgazdaság reformját is jelenti. Ugyanakkor Európában a világgazdasági folyamatok átalakulását is magával hozná egy ilyen típusú váltás: ebben a kritikus évtizedben az EU nettó tőkeimport-

törre kellene, hogy váljon. Ezeket az összefüggéseket azért érdemes felvetni és mérlegelni, mert ha Európa stratégiai érdekei alapján próbálnánk megítélni a keleti bővülést, akkor végül is az EU-„magországaiban” említett reformok megvalósulásával kellene kapcsolatba hozni magát a kibővülést.

A szociális piacgazdaság reformja társadalmi feszültségeket eredményez ezekben a fejlett EU-tagországokban, és az állami szerepvállalás átértékelődésének eredményeként a támogatási elvek lassú átalakulásához vezet. Ez mélyen érinti az EU közös költségvetését is. Nehéz megmondani, hogy 2003-ig vagy 2005-ig történik-e valami ebből a szempontból. Azt azonban valószínűsíteni lehet, hogy 2006 után, tehát a következő költségvetési periódusban elkerülhetetlen lesz az egész támogatási politika átgondolása az EU-n belül. Erre különösen akkor lehet számítani, ha az állami szerepvállalás az EU-„magországaiban” tartalmában módosul és mértékében jelentősen csökken.

Feltehető, hogy ezek a problémák az EU-n belül kiélezik a tagországok érdekütközéseit, és rontják az előrevivő kompromisszumok megszületésének esélyeit. Egy ilyen EU valószínűleg kevésbé kész a keleti bővülés stratégiai kezelésére. Arra azonban valószínűleg számítani lehet, hogy maga a folyamat ugyan korlátozott mértékben, de mégis megkezdődik.

Ami a 2000-es évek elején a gazdasági integrációs folyamatot illeti, ezt alapvetően a gazdasági és monetáris unió (EMU) harmadik szakaszának időszerű feladatai határozzák meg, illetve mindazok a teendők, amelyek az EMU működőképessége és nemzetközi sikeressége érdekében felmerülnek. Az EMU olyan jelentős lépés a nemzetállami gazdasági kompetenciák „szupranacionalizálódási” folyamatában, hogy tulajdonképpen a gazdasági integrálódás befejeződését is jelentheti sikeres megvalósulása. Ugyanakkor olyan mélységű harmonizációs és további szupranacionalizálódási feladatok rejlenek az EMU versenyképes és sikeres működtetése érdekében ebben a folyamatban, amelyek a nemzetállami érdekek ütközését és kiéleződését hozhatják magukkal. Az adóharmonizáció, a munkaerő-politikák közeledése, vagy a közös költségvetésbe kerülő nemzetgazdasági források mértékének jelentős emelkedése olyan problémákat hoz felszínre az EU integrációs folyamatában, amelyek napjainkra kiélezték a német-francia viszonyt, és távol tartják továbbra is a briteket ettől az integrációs folyamatától. Itt érdemes megemlíteni a német külügyminiszter, Joschka Fischer a berlini Humboldt Egyetemen tartott előadását, amelyben indulásként az EMU-magországainak részvételével a politikai unió szükségességét veti fel. Ez természetesen azonnal kiváltotta Franciaország gyanakvását és ellenállását.

Mindebből jól látszik, hogy a szupranacionális szintre került monetáris politika a fiskális politikák szupranacionalizálódását és fokozatosan egy európai föderatív állam kialakulását kellene, hogy hosszú távon magával hozza. Ilyen nagyságrendű integrációs feladat az elmúlt 40 esztendőben az EU tagországai előtt nem állt.

Minden eddigi közösségi politika regionálisan zártta tette ezt az integrációs alakulatot. Az EMU az első olyan közösségi politika, amely az európai regionális erődítményt nyitottabbá és ezzel bizonyos értelemben sebezhetőbbé tette. A közös pénz létrejötté Európát abba az érdekes helyzetbe hozta, ami elkerülhetetlenné teszi a kiéleződő gazdasági verseny felvállalását az USA-val szemben, hiszen az euró a lehetséges alternatíva minden nemzetközi pénzfunkcióban a dollárral szemben.

Az EMU létrejöttével Európa választás elé került: az elkövetkezendő években vagy folyamatosan növekedni fog világgazdasági jelentősége, vagy nem tud kitorni a jelenlegi helyzetéből, és akkor az euró csak regionális pénzként fog funkcionálni. Stratégiai szempontból ez a legnagyobb középtávú kihívás az európai integrációs alakulat számára. Olyan helyzetbe kell hozni az *Euroland* gazdaságát és intézményeit, hogy azok versenyképesek legyenek az USA gazdaságával és pénzügyi intézményeivel szemben. Éppen ezért az Európai Központi Banknak olyan kompetenciával és döntéshozatali képességgel kell rendelkeznie, mint a Fed-nek (Federal Reserve Bank). Ez pedig azt is jelenti, hogy az EU-n belül nem halasztható sokáig a fiskális politikai kompetenciák újragondolása. Ezen a téren igen jelentős feszültségre lehet számítani, amely akár tartóssá is válhat.

Az EMU-ra való felkészülés és a működés első évei a problémákat és az eredményeket tekintve is a globalizáció hatását tükrözik. A kilencvenes évtizedben a legtöbb nemzetközi szaktekintély szerint a legnagyobb rizikófaktor az volt, hogy valószínűleg nemzeti kompetenciában puha költségvetési politikát fognak folytatni, veszélyeztetve ezzel az euró stabilitását. Ennek pontosan a fordítottja történt. A globalizáció eredményeként olyan gazdasági kényszer született, amely valamennyi EMU-tagországban szigorú költségvetési politikát kényszerített ki. Ma úgy tűnik, hogy a fiskális politika az EMU tagországaiban a szufficites költségvetés irányába halad. 1999-ben az EU 15 tagországa közül hét költségvetési többlettel zárta az évet. Azokban az országokban, ahol deficit volt a költségvetés, ott is jelentősen mérséklődött annak nagysága. Érdemes megjegyezni, hogy ez a „stabilitás-orientált” gazdaságpolitika valószínűleg hosszabb távon is érvényesülni fog, és mivel instabilitást nem akar az EU a bővüléssel importálni, a középkelet-európai régióknak is folyamatosan alkalmazni kell ezt a „stabilitási kultúrát”.

Érdekes kérdés a közeljövőre nézve, vajon az adóreform és a nagy jóléti rendszerek reformja előtt álló „EU magországokban” a költségvetés folyó hiányának többletté alakítása mennyiben lesz jellemző a reformok végrehajtásának időszakában. Olyan kérdésekről van szó, amelyek ezekben a fejlett EU-tagországokban szerzett jogok elvételét eredményezik különböző társadalmi csoportok esetében. Az ilyen változások békés időszakokban meglehetősen nehezen végrehajthatók egy-egy társadalomban.

A globalizáció kibontakozásával ez – sajnos – egyre kevésbé akceptálható szempont. Ha Európa valóban hosszabb ideig nettó tőkebevonóvá kíván válni, úgy valamennyi reformlépés telephelyi előny vagy hátrány kérdéseként merül fel. Ez pedig például a nyugdíjasok érdekeinek védelmét nemigen foglalja magában. (Ha figyelembe vesszük, hogy a szociális piacgazdaság fellegvárának számító Németországban 20–25 év múlva a lakosság mintegy 40 százaléka nyugdíjas lesz, akkor jól érzékelhető, hogy az állam szerepének csökkenése vagy a jövedelmeknek a tőke javára történő átrendeződése mekkora feszültséget hordoz magában.)

Az állami szerepvállalás átalakulása nagyon érdekes átrendeződést eredményezett az EU-n belül a tagországok „rangsorában”. Jóval nehezebb helyzetben vannak a fejlett, szociális piacgazdaságú „magországok”, mint a fejlettség szempontjából perifériális helyzetben lévő EU-tagországok. Így fordulhatott elő, hogy az EMU-ra való felkészülés időszakában Spanyolor-

szág sokkal könnyebben tudta teljesíteni a feltételeket, mint például Németország. A fiskális politika szempontjából a fejlett szociális háló túl drágának bizonyult, hiszen a gazdaság relatív teljesítőképessége éppen a legfejlettebb EU-tagországokban nem bizonyult kielégítőnek, és a magas adószintek sem kedveznek a reálgazdasági modernizációnak.

A kilencvenes években az EMU-ra való felkészülés összefügg annak a csapdahelyzetnek a kialakulásával az EU-„magországaiban”, amit a növekvő adók, az alacsony növekedési ütem, a növekvő munkanélküliség, a beruházások alacsony szintje jellemez. A cégek ebben a helyzetben dinamikát csak az exportból remélhetnek, az export növelése pedig a költségek csökkentését igényli. Ez vezetett az ún. „racionalizáláshoz”, ami munkaerő-megtakarítás révén a bérek és az erre rakódó járulékok növekvő megtakarításával a vállalati költségek számottevő csökkenéséhez vezet. Persze ennek a jelenségnek a másik oldala a munkanélküliség emelkedése.

Ezek a folyamatok ebben az időben felgyorsulva jellemezték a német és részben a francia gazdaságot. Éppen ez a helyzet tette sürgetővé a korábban már említett reformokat. A várható társadalmi feszültségektől való politikai félelem is közrejátszott abban, hogy ezek a reformok halasztódtak és így sajnálatos módon megoldatlanul kerültek az EMU-ba.

Ezek a problémák már az indulásnál jelentős rizikófaktort jelentettek a közös pénz sikeressége szempontjából. Az 1999-es év talán elsősorban éppen a kemény költségvetési politikák eredményeként nem volt alapvetően sikertelen az euró számára. Két százalék alatt maradt az Eurolandon belül az infláció. Ez azonban csak az egyik szempont. A dollárral szemben az euró értékéből több mint 25 százalékot veszített. Sokan sokféle módon értékelik ezt a helyzetet. Egy lehetséges értékelés szerint az euró dollár-árfolyama visszatükrözi az Euroland relatív gazdasági gyengeségét az USA-val szemben.

Ha ebből a megállapításból indulunk ki, akkor az euró megszületésének pillanatától kezdve a gazdaságpolitika számára az első számú prioritássá kell, hogy váljon ennek a relatív versenyhátránynak a mérséklése középtávon. Nehéz megmondani, hogy a változásoknak mi lesz az a kritikus tömege, amikor e hátrány csökkenése oly mértékben érzékelhetővé válik, ami széles tömegek számára hitelesíti és elfogadhatóvá teszi az erre irányuló és áldozatokkal is járó gazdaságpolitikát. Még az sem állapítható meg egyértelműen, hogy maga az átalakulási folyamat visszafordíthatatlanul megkezdődött-e.

2000 márciusában a Lisszabonban megrendezett rendkívüli EU-csúcson a tagállamok vezetői állást foglaltak ugyan az informatikai forradalom eredményeinek preferált és gyorsított felhasználásáról, de az azóta eltelt negyedév alatt erre irányuló gazdasági intézkedések még nem történtek.

Mindazok a problémák, amelyek az EU tagországaiban jelen vannak, középtávon nehéz, ellentmondásoktól sem mentes időszak eljövételét valószínűsítik. Magyarországnak arra fel kell készülnie, hogy ezen körülmények között találja meg és tudja képviselni saját érdekeit az EU-val kiépülő kapcsolataiban.

Magyar gazdasági helyzetkép a makromutatók alapján

Legáltalánosabban úgy lehet fogalmazni, hogy egy EU-csatlakozásra váró gazdaságot az tesz éretté régióinkban erre a lépésre, ha a transzformációs folyamat véget ér és működő piacgazdaság jön létre. Magyarország esetében feltételezhető, hogy mostanra elértük ezt a minőséget. Mint bármely minőségértékelés esetében, a mennyiségi mutatókon keresztüli mérés itt sem lehetséges. Abból lehet kiindulni, hogy ha a magyar gazdaság állapota középtávon viszonylag nagy valószínűséggel prognosztizálható fejlődési trendet mutat, akkor a nemzetközi minősítő intézetek számára is ismert és kezelhető valódi piacgazdaság működik az országban.

Magyarország az egyetlen a régióban, ahol az elmúlt évtized kezdetétől a munkaadó és a munkavállaló szerepének világos elkülönülését eredményező privatizációs formák voltak érvényben. Ezért kockáztatható meg az a megállapítás, hogy a térségben talán egyedül csak Magyarország gazdasága tekinthető olyannak, ahol a privatizáció folyamatként befejeződött. Nyilván van még néhány cég, amit a továbbiakban kell részben vagy egészen privatizálni, ez azonban súlyát tekintve az egészen belül – már a piacgazdaság mint minőség szempontjából – nem bír különösebb jelentőséggel.

Az, hogy Magyarországon az említett típusú privatizációs gyakorlat volt a jellemző, egyben azt is jelentette: az ország a kilencvenes évek elejétől várta és kedvező feltételekkel fogadta a külföldi működő tőkét. Ennek következményeként az egy főre jutó külföldi tőke szempontjából Magyarország úgy első a régióban, hogy az utána következő ország megfelelő mutatójának hozzávetőleg kétszerese a magyar mutató.¹

Egyéb szempontból Magyarország relatív helyzete a régió belül változó képet mutat. Érdeemes egy olyan összehasonlítást megtekinteni, ami a közép-európai első körös országokat hasonlítja össze: Csehországot, Lengyelországot és Magyarországot. Mindenekelőtt a GDP éves változását kell az adatok közül mint egy ország gazdasági teljesítményét minősítő mutatót kiemelni.

1. táblázat

A GDP éves változása (előző év 100)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Csehorsz.	-1,2	-11,5	-3,3	0,6	3,2	6,4	3,8	0,3	-2,3
Lengyelo.	-11,6	-7,0	2,6	3,8	5,2	7,0	6,0	6,8	4,8
Magyar.	-3,5	-11,9	-3,1	-0,6	2,9	1,5	1,3	4,6	5,1

Forrás: WIIW Handbook of Statistics 1999

Az adatok jól mutatják, hogy ez az időszak több szakaszra bontható. Esetünkben az EU-érettség megítélése szempontjából az utolsó néhány év döntő fontosságú. Magyarországon a GDP növekedése az 1995-től tapasztalható trend alapján fokozatosan zárkózik fel, illetve fokozatosan kezd el figyelemre méltó emelkedést mutatni. A lengyel mutatók 1995-től kezdődően – az utolsó évet leszámítva – jóval dinamikusabb növekedésre utalnak, míg a cseh adatok a gazdaság teljesítményének fokozódó romlását jelzik. A

¹ Forrás: WIIW Handbook of Statistics 1999

magyar gazdaság számára döntő kérdés, hogy az 1997-ben megindult dinamikus növekedés mennyire lesz tartós. 2000 áprilisában az EU Gazdasági és Pénzügyi Bizottsága (Ecofin) részére a magyar kormány előrejelzést készített a gazdaság várható fejlődéséről 2004-ig. Eszerint a GDP éves növekedése 2001-ben és 2002-ben is 5–6 százalékos közötti mértéket érhet el, ami a rá következő két évre fél százalékkal magasabb átlagos növekedést is valószínűsíthet.²

Az ilyen növekedési pálya azt jelentené Magyarország számára, hogy dinamikában folyamatosan meghaladja az EU-átlagot, és az egyes EU-tagországok megfelelő mutatóit is eléri, illetve meghaladja. (Kivéve az ir gazdaság várható növekedését, ami a kilencvenes évek hét százalékos feletti átlagát tekintve valószínűleg magasabb lesz.)

Saját régióján belül úgy tűnik, hogy az elkövetkezendő 3–4 évben Magyarország teljesítményei relatíve jók lesznek, sőt még az sem elképzelhetetlen, hogy a legjobbak. Ugyanis a kilencvenes évek végére a cseh gazdaság nehéz helyzetbe került és viszonylag lassú kibontakozásra lehet számítani. A lengyel gazdaságban pedig a nagyon dinamikus növekedés mérséklődni látszik. Talán megkockáztatható az a megállapítás, hogy a tartós növekedési pálya Magyarország számára azért tűnik a legvalószínűbbnek 2000–2004 között a másik két országhoz képest, mert a termelői szféra és a bankszektor privatizációja egyedül Magyarországon fejeződött már be. (Tapasztalatok szerint a privatizáció csődökkel és a nemzeti vagyon egy részének elvesztésével is együtt jár.)

Az EU-csatlakozás szempontjából igazán az lenne kívánatos, hogy miatt dinamikusabban nő a GDP, mérséklődik az infláció és egyensúlyban marad a költségvetés. Érdekes ebből a szempontból néhány összehasonlító adatot áttekinteni a régió országairól.

2. táblázat

Az infláció alakulása a közép- és kelet-európai országokban összehasonlítva az EMU-tagsághoz szükséges mértékkel (%-ban)

	Inflációs ráta		
	1997	1998	1999 ¹
Referenciaérték ²	2,7	2,1	2,0
Bulgária	1082,0	22,3	2,0
Csehország	8,5	10,7	2,5
Észtország	11,2	8,2	3,3
Magyarország	18,3	14,3	9,0
Litvánia	8,9	5,1	1,6
Lettország	8,4	4,7	2,2
Lengyelország	14,9	11,8	7,0
Románia	154,8	59,2	45,0
Szlovénia	8,4	8,0	7,5
Szlovákia	6,1	6,7	10,6

Forrás: Deutsche Bank Research EWU-Monitor 2000. 02. 10.

1= Prognózis

2= A három legalacsonyabb inflációjú EU-tagország átlagát 1,5 százalékkal meghaladó érték 1997–98-ban, 1999-ben pedig az EMU-tagországok egyesített fogyasztói árindexe.

² Forrás: Joint Assessment of the Economic Policy Priorities of the Republic of Hungary

Ha a referenciaértéket tekintjük, jól látszik az erős antiinflációs tendencia az EU-ban. Érdeemes megjegyezni, hogy az EU-n belül a kilencvenes évtized volt a legalacsonyabb inflációjú évtized az integráció történetében. Úgy tűnik, ez a tendencia folytatódni fog. Itt is globalizációs kényszerről van szó. Ehhez képest a transzformációs országokban a piacgazdaság kiépítése általában magas, illetve relatíve magas inflációs szinttel párosult. Ez mind a 10 vizsgált országra jellemző. Persze ezen belül vannak kiugróan magas inflációjú és vannak ehhez képest relatíve alacsonyabb inflációjú országok. A bemutatott 10 ország mindegyikében az infláció mérséklődése figyelhető meg az utolsó hároméves időszakban. Magyarország – főleg ha az első körös közép-európai országokat tekintjük – inkább a magasabb inflációjú országok közé tartozik. Ugyanakkor évről évre csökken az infláció mértéke ebben a hároméves időszakban. Tény azonban, hogy e tekintetben Magyarország nem rendelkezik semmiféle előnnyel az első körös országokhoz képest, pedig az inflációs ráta kulcsszerepet játszik az EU-csatlakozáshoz szükséges gazdasági teljesítmények közül. Az, hogy az EU nem akar instabilitást importálni az új tagok belépésével, egyben azt is jelenti, hogy közelíteni kell a Közösségen belüli inflációs mértékhez, az évi 2, legfeljebb 3 százalékos fogyasztói áremelkedéshez. Különösen akkor, ha az EU-ba történő belépést követően Magyarország a lehető legrövidebb időn belül (ez 2 évet jelent) csatlakozni akar az EMU-hoz. Az EU számára átadott, már említett dokumentumban az infláció fokozatos csökkenésével számol a magyar kormány: 2001-re 4–6, 2002-től pedig 3–5 százalékos évi inflációt prognosztizál.³

Feltételezhető, hogy valamennyi makromutató közül a leginkább problematikus az éves infláció várható alakulása. Nagyon komoly erőfeszítésre van szükség ahhoz Magyarországon, hogy az idézett prognózis adatai közül inkább az alsó értékek legyenek a jellemzők. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ugyanezen prognózis 2001–2004 között évi 7 százalékos körüli nettó bérnövekedéssel számol.

Bár az úgynevezett maastrichti kritériumok teljesítése nem képezi az EU-ba történő belépés feltételét, mégis érdemes áttekinteni a költségvetés egyenlegének alakulását is, ugyanis a folyó költségvetés egyenlege alapvetően fontos mutató egyrészt a várható infláció, másrészt az államháztartás minősége szempontjából.

Amióta az EMU jelenti a legfontosabb integrációs feladatot a Közösségen belül, az úgynevezett „stabilitási” kultúra a tagországok gazdasági teljesítményeinek megítélésében kulcsjelentőségűvé vált. Bár az EU-n belüli eredményeket tekintve globalizációs kényszereknek való megfelelésről van szó, mégsem lehet úgy tekinteni ezt a kérdést, mint ami automatikusan megoldódik.

A transzformációs országok egészen az átalakulási folyamat befejezéséig az előrejelezhetőség szempontjából bizonytalan gazdaságúnak számítanak. A költségvetési hiány középtávú alakulása – amennyiben kicsi a deficit, e bizonytalanságok közepette is – a bizalom erősödése irányába hat. Ha pedig, ahogy Magyarország esetében már volt szó róla, a transzformáció befejezéséről beszélünk, úgy az állam szerepének végleges tisztázódását is mutathatja a tartósan szigorú költségvetési politika.

³ Forrás: Joint Assessment of the Economic Policy Priorities of the Republic of Hungary.

**A költségvetési deficit és az államadósság alakulása
a közép- és kelet-európai országokban**

	Költségvetési deficit a GDP %-ában			Államadósság a GDP %-ában		
	1997	1998	1999 ¹	1996	1997	1998
Referenciaérték ²	-3,0	-3,0	-3,0	60,0	60,0	60,0
Bulgária	-3,0	1,0	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Csehország	-1,2	-1,5	-3,8	9,9	10,3	10,7
Észtország	2,2	-0,3	-3,0	6,9	5,6	4,6
Magyarország	-4,5	-4,8	-4,3	71,5	62,9	59,8
Litvánia	-1,8	-5,8	-7,0	n.a.	n.a.	n.a.
Lettország	0,1	-0,8	-3,8	n.a.	n.a.	n.a.
Lengyelország	-1,3	-1,2	-3,0	51,1	46,3	41,0
Románia	-3,6	-3,1	-5,0	24,3	26,1	26,4
Szlovénia	-1,7	-1,4	-1,0	23,2	23,5	24,0
Szlovákia	-4,4	-5,8	-3,2	n.a.	n.a.	n.a.

Forrás: Deutsche Bank Research EWU-Monitor 2000. 02. 10.

1= Prognózis.

2= A Maastrichti Szerződésben meghatározott konvergencia-kritérium.

Az adatokból úgy tűnik, a tíz ország többsége számára a költségvetési deficit jóval kisebb problémát jelent, mint az infláció. Ha csak a három OECD-tag közép-európai országot hasonlítjuk össze, akkor jól látszik a referenciaértéktől való nem túlságosan magas eltérés. Figyelemre méltó, hogy a lengyel mutató mindhárom évben megfelelt a konvergencia-kritérium támasztotta követelménynek, és a cseh mutató is csak 1999-ben haladta meg azt. Ezzel szemben a magyar mutató mind a három évben felette volt a referenciaértéknek. Ugyanakkor Lengyelország és Csehország esetében a mutatók növekedése tapasztalható, míg Magyarországnál egyértelműen annak csökkenése figyelhető meg. Tehát ebben és csak ebben az értelemben jobb a magyar mutató a megfelelő cseh és lengyel adatnál.

A már említett prognózis 2000-ben 3,5 százalékos, utána pedig 2,5–3,0 százalék közötti deficittel számol.⁴ Ha ez a trend tartható, akkor bár deficit lesz a magyar költségvetés, de annak mértéke elfogadható, és a változás iránya kifejezetten kedvező.

Ha az államadósság alakulását tekintjük, akkor kiugróan jó mutatókat láthatunk a cseh gazdaság esetében. A lengyel mutató is pozitív, hiszen a referenciaérték alatt van mind a három évben, és mértéke is csökkenő. A magyar adat mindhárom évben a legmagasabb volt, és csak 1998-ra érte el évente csökkenő értékkel, hogy a referenciaérték alá kerüljön. Ha a költségvetési deficitet és az államadósság mutatóit együttesen vizsgáljuk, akkor látszik igazán, hogy Magyarország a fiskális politikai teljesítményeket illetően mennyire nem ugrik ki a vizsgált körből.

Ezért ha a gazdasági teljesítmények alapján Magyarország „éllovas” pozícióra pályázik, a dinamikus gazdasági növekedést egyre szigorúbb pénzügyi politikával kell párosítani, monetáris és fiskális szempontból egyaránt. Nyil-

⁴ Forrás: Joint Assessment of the Economic Policy Priorities of the Republic of Hungary

vánvaló, hogy ez az államháztartási reform viszonylag gyors és következetes végrehajtását igényli. Ezt úgy kell tekinteni, mint az EU által nem deklarált, de a jelenlegi fejlődési trend alapján igencsak kívánatos és látenszen elvárt gazdasági teljesítményt az újonnan csatlakozók részéről. Tehát Magyarország megítélése tartósan akkor válik pozitívvá, illetve igazán akkor lehet megőrizni a mostanra egyértelműen kialakult pozitív megítélést, ha a fiskális és monetáris szigor töretlen lesz az elkövetkezendő 3–4 évben.

Az EU-csatlakozás szempontjából fontos mutatónak számít a munkanélküliség nagysága. Nemcsak a társadalmi stabilitás megítélése szempontjából jelent fontos információt ez az adat, hanem az EU-ban olyannyira eltűlt félelmet okozó migrációs veszély szempontjából is. Ezért érdemes áttekinteni az erre vonatkozó mutatókat.

4. táblázat

A munkanélküliség alakulása három közép-kelet-európai országban (%-ban)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Csehország	0,8	4,1	2,6	3,5	3,2	2,9	3,5	4,7	6,5
Lengyelország	6,3	11,8	13,6	16,4	16,0	14,9	13,2	11,3	10,6
Magyarország	2,0	8,2	13,9	14,0	12,0	11,7	11,4	8,7	7,8

Forrás: WIIW Handbook of Statistics 1999

Az időszak egészében a cseh mutatók a legjobbak, ám 1995 óta a cseh munkanélküliség ráta minden évben emelkedik. A lengyel mutatók a legmagasabbak, de 1994 óta évről évre csökken a munkanélküliségi ráta. A magyar mutatók inkább a lengyelhez állnak közelebb, és itt is évről évre csökkenés figyelhető meg: 1994 óta és 1997-től kezdődően tíz százalékos alá csökkent a magyar mutató. Ilyen szintetikus, átfogó mutató alapján Magyarország esetében kifejezetten kedvező a kép. Persze, ha regionálisan néznénk az adatokat, már kevésbé pozitív lenne a foglalkoztatásról kialakítható vélemény. Ezzel együtt azonban az a tény, hogy Magyarországon befejezettek tekinthető a privatizációs folyamat, míg a másik két OECD-országban nem, tartós magyar előnyt valószínűsíthet.

Volt már szó arról, hogy egy főre vetítve Magyarországon kiugróan magas a kilencvenes évtizedben beáramló működő tőke aránya, ami összefüggésbe hozható a privatizáció választott módjával is. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a lengyel vagy a cseh privatizációban még vannak olyan tartalékok, amelyek a működő tőke beáramlását ezekben az országokban meggyorsíthatják. Ezért érdemes áttekinteni a működőtőke-beáramlás adatait egy hosszabb időszak keretében is.

5. táblázat

A működőtőke-beáramlás a GDP százalékában 1990–98 között

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Cseho.	0,22	2,06	3,26	1,68	2,60	5,25	1,97	3,21	3,28
Lengyel	0,60	0,32	1,07	1,55	1,61	1,99	3,64	3,97	6,07
Magyar	3,63	4,94	3,99	5,95	4,06	11,08	6,26	3,14	4,15

Forrás: WIIW Handbook of Statistics 1999

Az adatok jól mutatják, hogy az országok közötti rangsor szempontjából 1996 jelenti a döntő változást, és ez a változás folytatódik, aminek eredményeként 1998-ban már jelentősen több tőke áramlott Lengyelországba, mint Magyarországra. Itt valószínűleg egy olyan időbeli eltolódással állunk szemben, amely a privatizációs folyamat sajátosságaival függ össze. A kérdés az, hogy Magyarország számára a modernizációs tőkeberuházásokban látható 4–6 éves első hely jelent-e valamilyen tartós gazdasági előnyt a térség többi országával összehasonlítva.

Két sajátosság rövid vagy remélhetőleg középtávon is tekinthető magyar előnynek. Az egyik az, hogy a Magyarországon letelepedett, modernizációs eredményeket felmutató tőke fokozatosan kiterjesztette tevékenységét, gyakran a kutatási feladatok egy részét is ezen a telephelyen végezve. Ennek köszönhető, hogy Magyarország gazdaságilag jól prognosztizálható piacgazdasággá vált. Ez tükröződik abban is, hogy öt százalék feletti GDP-növekedés várható középtávon. A másik előny pedig abból fakad, hogy ez a modernizációs tőke a magyar exporton belül radikálisan növelte a magas, illetve közepes technológiai igényű szektorok arányát, miközben ugyancsak radikálisan csökkentette az alacsony technológia-igényű szektorok súlyát. Ugyanez a trend figyelhető meg az importnál is. Ez a történelminek nevezhető változás Magyarország számára javuló külkereskedelmi teljesítményeket vetít előre, ami egyensúly-javító hatásúvá válik. Ebből a szempontból érdemes egy táblázatot is megtekinteni a változás mértékéről.

6. táblázat

A technológiaintenzitás alapján képzett termékcsoportok részesedése az EU-val folytatott magyar külkereskedelemben

Megnevezés	1990		1993		1996		1998	
	export	import	export	import	export	import	Export	import
Magas techn. igényű szektorok	9,7	15,2	16,2	18,4	25,8	24,7	34,5	25,8
Közepes techn. igényű szektorok	23,5	49,0	24,6	44,8	32,9	42,0	37,1	47,3
Alacsony techn. igényű szektorok	66,7	35,7	59,1	36,6	41,2	33,2	28,3	26,7

Forrás: *Éltető Andrea* „Az Európai Unióval folytatott magyar és spanyol feldolgozóipar kereskedelmi szerkezete”. *Közgazdasági Szemle* 2000. március.

Összességében úgy tűnik, hogy a GDP-növekedés és az EU-val folytatott külkereskedelem az a két terület, ahol a régió országaihoz képest középtávon látványos relatív magyar előnyökkel lehet számolni a makromutatók közül. Ez az előny az idő előrehaladtával mérséklődhet abban a mértékben, ahogy a privatizáció – főleg működő tőke bevonásával – előrehalad a lengyel és a cseh gazdaságban.

Középtávon az a legvalószínűbb, hogy ezeknek az országoknak a fejlődése közelít egymáshoz és mindhárom dinamikussá és kiegyensúlyozottá válik. Ebből olyan tendencia is kibontakozhat, hogy gazdasági teljesítményei alapján e három OECD- és NATO-tagország a legesélyesebb a régió országai közül a belépésre. Persze számos egyéb fontos szempont is tartkítja egy-egy ország esetében az EU-csatlakozás esélyeit.

A külföldi működőtőke-beáramlás hatása a munkaerőpiac regionális különbségeire Magyarországon

---

Bevezetés

Hazánk a működőtőke-beáramlás célállomásaként kiemelkedő helyet foglal el a kelet-európai országok rangsorában. A régió 14 országába 1998-ig beáramló működő tőke 21,9 százaléka jutott Magyarországra (UN 1999). Az ország nemzetközi összehasonlításban is igen előkelő helyen áll mind az egy lakosra eső, mind az egységnyi GDP-re eső működőtőke-állomány tekintetében.

A külföldi tulajdon gyors térnyerése döntő hatással volt az ország foglalkoztatási helyzetére. 1992 és 1998 között a Központi Statisztikai Hivatal felmérése¹ szerint a hazai többségi tulajdonban lévő vállalatok csoportjában 800 000 fővel csökkent a foglalkoztatottak száma. Ugyanez idő alatt a külföldi többségi tulajdonban lévő vállalatok létszáma 260 000 fővel növekedett (KSH 2000). Bár nem tudjuk pontosan elkülöníteni, hogy a már meglévő álláshelyek mekkora hányada került a privatizáció során a külföldi tulajdonú vállalatokhoz, mekkora arányt képviselnek a később megszüntetett, illetve a külföldi tulajdonú vállalatok által újonnan létrehozott álláshelyek, a szakemberek szerint a működőtőke-beáramlás összességében pozitív nettó hatással volt a foglalkoztatottak számára (Diczházi 1997, Hamar 1999).

Az 1. ábrán látható, hogy a létszám bővülése a száz százalékban külföldi tulajdonban lévő vállalatoknál volt a leggyorsabb. 1998-ban a vállalati szektor alkalmazottainak már az egyharmada külföldi tulajdonú vállalatnál dolgozott. A külföldi tulajdonú foglalkoztatás aránya néhány ágazatban a 80 százalék fölé emelkedett (Oszlai 1999).

A külföldi foglalkoztatás terjedése jelentős hatással volt a munkaerőpiac „árrendszerére”. A külföldi többségi tulajdonban lévő vállalatok átlagos bruttó bérszínvona 1998-ban közel ötven százalékkal haladta meg a hazai tulajdonban lévő vállalatokét. Bár a különbségek jelentős része összetételhatásoknak köszönhető, a külföldi tulajdonú vállalatok magasabb tőkeere-

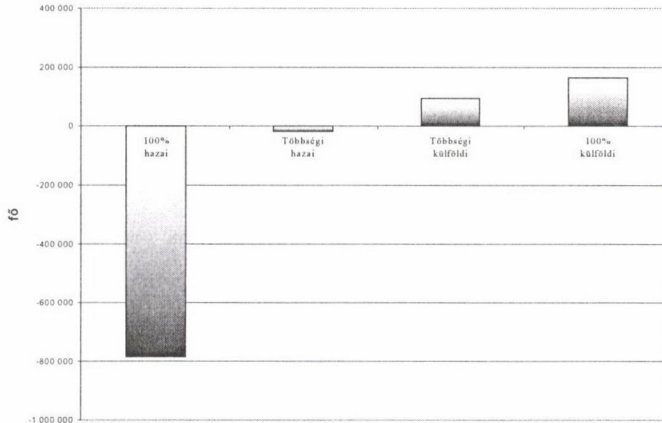
---

¹ A KSH-nak a külföldi tulajdonú vállalatokra vonatkozó adatbázisa a társasági adó hatálya alá eső egyszerű és kettős könyvvitelre kötelezett társas vállalkozásokat, valamint társasági adót fizető egyéni vállalkozások adatait tartalmazza a pénzügyi szolgáltatásba tartozó vállalatok kivételével (KSH 2000).

jük és termelékenységük miatt általában az adott munkaköri, képzettségi kategóriákon belül is magasabb béreket fizetnek. A felmérések azt mu-

1. ábra

A foglalkoztatottak számának változása a vállalati szektorban a hazai és külföldi tulajdon aránya szerinti csoportokban 1992–1998 között

Forrás: KSH-KMT adatbázis.

Megjegyzés: a pénzügyi szolgáltatási szektorba tartozó vállalatok kivételével.

tatják, hogy a külföldi tulajdonú vállalatok alkalmazottai fiatalabbak, képzetebbek és az adott képzettségi kategóriákon belül is magasabb béreket kapnak, mint a hazai tulajdonban lévő vállalatoknál dolgozó kollégáik. Mi több, a külföldi tulajdonban lévő vállalatok a termelékenyebb munkaerőt és a termelékenyebb technológiát az általuk használt jobb munkaszervezési módszereknek köszönhetően lényegesen hatékonyabban kapcsolják össze a termelési folyamat során, mint a hazai tulajdonú vállalatok (KSH 2000, Fazekas és Köllő 1999, Köllő 1998, 1999).

A kedvező országos adatok mögött azonban megdöbbentően nagy regionális különbségek húzódnak meg. A külföldi tulajdonú vállalatok sűrűségében, a külföldi tulajdonú foglalkoztatás súlyában, a vállalatok méretében, technológiai színvonalában, az alkalmazott vezetési módszerekben, a munkaerő összetételében, a bérek színvonalában hatalmas területi különbségek mutathatók ki.

A jelek szerint a külföldi tulajdonú foglalkoztatás területi különbségei szorosan kapcsolódnak a munkaerőpiac regionális különbségeihez. Minél magasabb a külföldi tulajdonú vállalatoknál foglalkoztatottak aránya egy régióban, annál alacsonyabb ott a munkanélküliségi ráta, magasabb a foglalkoztatottak aránya és a foglalkoztatottak kereseti színvonala (Fóti 1995, Hunya 1997, 1999, Hamar 1999).

Kézenfekvőnek tűnik a következtetés: az alacsony munkanélküliségű régiókban a kedvező munkaerőpiaci helyzet legalább is jelentős részben a külföldi foglalkoztatás terjedésének köszönhető, így a külföldi tulajdon területi koncentrációjának csökkentésével, a külföldi tőkének az elmaradott

régiókba történő beáramoltatásával csökkenthetők a munkaerőpiac regionális különbségei, javítható az elmaradott régiók foglalkoztatási helyzete.

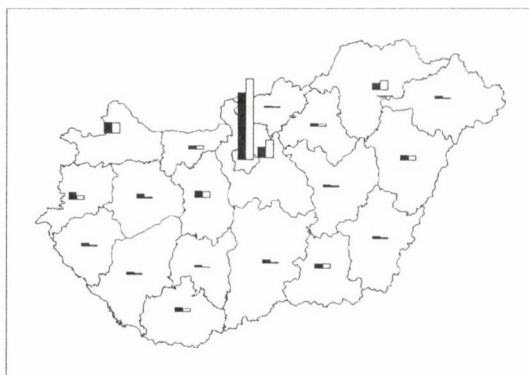
Mielőtt elhamarkodott következtetéseket vonnánk le az alacsony regionális munkanélküliségi ráták és a magas külföldi működőtőke-beáramlás egybeeséséből, vizsgáljuk meg, hogy mely tényezők határozzák meg leginkább a külföldi tulajdonú foglalkoztatás területi különbségeit.

A külföldi működőtőke-beáramlás területi koncentrációjának jellemzői

A 2. és 3. ábra jól érzékelteti a külföldi működőtőke-beáramlás területi koncentrációját. Látható, hogy a központi régióba (Budapest és Pest megye), valamint további két osztrák határ menti megyébe (Győr-Moson-Sopron és Vas megye) került a külföldi működő tőke közel háromnegyed része. Az ország keleti részén csupán a leginkább iparosodott Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található számottevő külföldi befektetés. A KSH adatai a külföldi tulajdonú foglalkoztatás területi eloszlására a működő tőkéhez hasonló, bár annál némileg kiegyenlítettebb képet mutatnak. 1998-ban a külföldi tulajdonú foglalkoztatottak 60 százaléka dolgozott a négy leginkább preferált régióban² működő vállalatnál. A témával foglalkozó elemzések a többi kelet-európai országban is hasonló összefüggéseket mutatnak: a külföldi tőke elsősorban a fővárosok körzetéhez, másodsorban pedig a nyugati határhoz közeli régiókhoz vonzódik, és elkerüli az egyes országok keleti régióit (Hunya 1997, 1999, Pavlinek and Smith, 1998).

2. ábra

A külföldi működőtőke-állomány és a külföldi tulajdonú foglalkoztatás eloszlása a megyék között 1998-ban

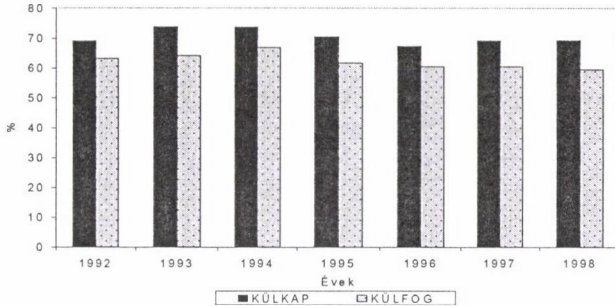
Fekete oszlop: A régió részesedése az összes külföldi tulajdonú vállalatnál foglalkoztatottból; Szürke oszlop: A régió részesedése az összes külföldi működőtőke-állományból
Forrás KSH-KMT adatbázis

² Budapest, Pest, Győr-Moson-Sopron, Vas megyék.

A 3. ábra azt jelzi, hogy a külföldi működő tőke területi koncentrációja nem csökkent az évek során. A piactgazdaság első éveiben kedvező helyzetbe került megyék az átalakulás végén is a „győztesek” között voltak.

3. ábra

A preferált régiók részesedése a külföldi működőtőke-állományból és a külföldi tulajdonú foglalkoztatottak létszámából 1998-ban

Megjegyzés: Preferált régiók: Budapest, Pest, Győr- Moson-Sopron és Vas megyék.
 KÜLKAP: A régió részesedése az összes külföldi működőtőke-állományból.
 KÜLFOG: A régió részesedése az összes külföldi tulajdonú vállalatnál foglalkoztatottból.
 Forrás: KSH-KMT adatbázis

A külföldi tulajdonú foglalkoztatás területi különbségeit meghatározó tényezők

A nemzetközi szakirodalomban jó néhány empirikus elemzés olvasható a kelet-európai országokba érkező külföldi működő tőke jellemzőiről, a beáramlást befolyásoló előnyökről és hátrányokról (O’Sullivan 1985, Grabaugh 1987). Ugyanakkor viszonylag kevés tanulmány foglalkozik a beáramló működő tőke országon belüli allokációját meghatározó tényezőkkel, pedig ezek ismerete nélkül aligha tárhatjuk fel a működőtőke-beáramlásnak az egyes régiók társadalmi és gazdasági életére gyakorolt hatásait. A külföldi működő tőke országon belüli egyenlőtlen eloszlásának okait két fő módszerrel vizsgálhatjuk:

A. Kérdőíves felmérések

A felmérések során feltett kérdések általában az allokációs folyamatban részt vevő döntéshozók motivációira vonatkoznak. Az eredmények értékelésénél figyelembe kell venni a válaszok torzításait és a válaszmegtagadások igen magas arányát, különösen a Kelet-Európába települt multinacionális vállalatok esetében (Munday 1990, Makó 1998). Néhány, a közelmúltban végzett kérdőíves felmérés eredményei mindenesetre arra utalnak, hogy a külföldi befektetők Kelet-Európában az egyes régiók eltérő adottságainak elemzése kapcsán nagyobb súllyal veszik figyelembe a régióban meglévő humán erőforrások jellemzőit, mint a szállítási vagy a kommunikációs infrastruktúra adottságait. (Lieb-Dóczi 1997, Makó-Ellingstad-Kuczsi 1997, Makó 1998).

B. Ökonometriai módszereket alkalmazó elemzések

A működő tőke régiók közötti megoszlása ökonometriai módszerekkel is vizsgálható oly módon, hogy a régiók közötti eltéréseket regressziós becslésekkel, az egyes régiók eltérő jellemzőivel próbáljuk megmagyarázni. Az ilyen jellegű vizsgálatok leggyakrabban a következő regionális hatásokat emelik ki:³

- *Béreköltség-hatás*

A külföldi befektetők előnyben részesítik az alacsonyabb béreköltség-szintű régiókat.

- *Képzettségi hatás*

A külföldi befektetők előnyben részesítik azokat a régiókat, ahol viszonylag képzett munkaerő áll rendelkezésükre.

- *Elérhetőség*

A működő tőkét befogadó régióknak a gazdasági erőközpontoktól, a fontosabb szállítási útvonalaktól és csatlakozási pontoktól mért távolsága csupán egy a különböző piacok elérhetőségét jellemző változók közül. (Ilyenek például a közúti, a vasúti, a légi szállítási rendszerek fejlettsége, a kikötők elérhetősége.) Több kutatási eredmény utal a határregiók speciális előnyeire a külföldi működőtőke-beáramlás területén (Bergstrand 1989, Hill and Munday 1992).

- *Agglomerációs hatás*

Markusen (1990) felhívta a figyelmet arra, hogy a nagyvárosi agglomerációkban működő vállalatok könnyebben és olcsóbban jutnak hozzá a számukra szükséges privát és állami szolgáltatásokhoz és infrastruktúrához. Az a tény, hogy a városi agglomerációkban a külföldi vállalatok koncentrációja meghaladja a hazai vállalatokat, éppen ezen agglomerációs hatások meglétére utal. Az agglomerációs hatás Krugman 1991-ben megjelent könyve óta szerves része a külföldi működő tőke regionális eloszlását vizsgáló modelleknek. A működő tőke térbeli koncentrációja tehát jelentős részben éppen a városi agglomerációk nyújtotta externális hatásoknak köszönhető. Ugyanakkor számos jel utal arra, hogy a térbeli koncentráció egy része csupán a „kövesd az előzőket” típusú befektetői megfontolás eredménye. A sikeres úttörők követésével a később jövők elkerülhetik az idegen piacok ismeretlenségéből fakadó veszélyeket (McConnell 1980).

A kelet-európai működőtőke-beáramlást vizsgáló ökonometriai elemzések eredményei arra utalnak, hogy a régióba áramló működő tőke valóban érzékeny a fentiekben felsorolt hatások többségére (Resmini 1999). Magyarországon esetében is jól kimutathatók a lakónépesség képzettségéhez, a nyugati határtól való távolsághoz, a határregiókhoz és a városi agglomerációkhoz kapcsolódó hatások (Köllő 1998, Fazekas 2000).

A következőkben egy, a magyarországi külföldi tulajdonú foglalkoztatás regionális eloszlására vonatkozó ökonometriai elemzés néhány eredményét mutatjuk be. Mielőtt az eredmények ismertetésére rátérnénk, néhány módszertani megjegyzést kell előre bocsátani.

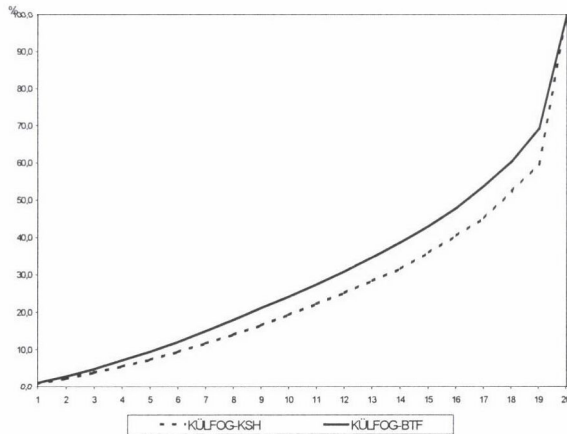
³ Lásd Hill–Munday (1992) és Martin–Velazquez (1997) ismertetéseit.

A KSH-KMT (Külföldi Működő Tőke) adatbázis regionális torzítása

Az elemzések számára elérhető adatbázisok közül a KSH-KMT adatbázisa⁴ kétségtelesen át fogó képet ad a működőtőke-beáramlás számos jellemzőjéről. Ha azonban a külföldi működőtőke-beáramlás regionális jellemzőit vizsgáljuk, számolnunk kell az adatok jelentős torzításával. Az adatbázis a külföldi működő tőke területi elhelyezkedésére vonatkozó adatokat nem az egyes telephelyek címe, hanem a vállalati központ címe szerint tartja nyilván. Így az egyes településekre vonatkozó adatok jelentősen túlbecsülük a külföldi működő tőke területi koncentrációját. Az ökonometriai elemzésekre alkalmas települési vagy kistérségi szinten az így bekövetkező torzítás nagyobb, mint az empirikus elemzésekkel vizsgálható sztochasztikus hatások mértéke, ezért a KSH adatbázis a települések vagy a kistérségek szintjén a területi koncentrációt vizsgáló ökonometriai módszerek alkalmazására nem használható (Hamar 1998).

4. ábra

A külföldi foglalkoztatás területi koncentrációja a KSH-KMT és az OMKMK-BTF adatbázisokban 1998-ban

KÜLFOG98-KSH: A megyék kumulált részaránya a külföldi tulajdonú foglalkoztatásból (KSH-KMT adatbázis)

KÜLFOG98-BTF: A megyék kumulált részaránya a külföldi tulajdonú foglalkoztatásból (OMKMK-BTF adatbázis)

Szerencsére egy másik adatbázis, az Országos Munkaügyi Kutató és Módszertani Központ bér-tarifa felvétele (OMMK-BTF) e tekintetben pontosabb képet ad a külföldi foglalkoztatás területi jellemzőiről. A felvétel egyéni adatokat tartalmaz, ismert a felvételben szereplők lakóhelye és ismertek a felvételben szereplő foglalkoztatottak egyéni adatai (a bruttó kereset nagysága, életkor, nem, iskolai végzettség, és ismert, hogy a felvételben szereplők hazai vagy külföldi tulajdonú vállalatnál dolgoznak). A 4. ábra a külföldi tulajdonú foglalkoztatás területi koncentrációját mutatja a KSH és az OMMK adatbázisokban a megyék szintjén. Látható, hogy az OMMK szerinti adatok a KSH adatainál némileg ki-

⁴ A KSH-KMT adatbázis forrását az APEH-hez benyújtott társasági adóbevallások jelentik. A társasági adóbevallást benyújtók köre: mind a kettős könyvvitelt, mind az egyszeres könyvvitelt vezető gazdasági társaságok, továbbá azok az egyéni vállalkozók, akik a társasági adó alá jelentkeztek be. Az adatbázis ismertetését l. a KSH (2000) kiadványban.

egyenlítősebb képet mutatnak. A különbség még szembetűnőbb lenne, ha a területi koncentrációt a kistérségek szintjén hasonlítani össze.⁵

Az elemzés során használt „FDI-régiók” létrehozása

Az OMKMK-BTF adatok használatával elkerülhetjük a KSH adatbázis regionális torzításait, másrészt az adott régióban élő foglalkoztatottakra vonatkozó fontos magyarázó változókat vonhatunk be az elemzésbe. Az OMKMK adatok regionális elemzésénél problémát jelent viszont, hogy egyes fontos változók esetében, például a regionális bérköltség különbségek számításánál a minta mérete nem teszi lehetővé, hogy a változókat a helyi munkaerőpiacok nagyságának leginkább megfelelő kistérségek szintjén képezzük. Az elemzésbe vont változók megyei szintre történő aggregálásával viszont nagyon fontos, éppen a megyéken belüli különbségekre vonatkozó információk tűnnek el. Ezért a kutatás során egy, kifejezetten külföldi tulajdonú foglalkoztatás regionális eltéréseinek vizsgálatára használandó régió-beosztást dolgoztunk ki. A 150 kistérséget 14, általunk FDI-régióknak nevezett csoportba soroltuk oly módon, hogy az ország hét nagyrégiójának mindegyikét kétfelé bontottuk. A megosztás során az egyes nagyrégiókon belül egy-egy csoportba soroltuk a megyeközpontokhoz tartozó *városi agglomerációkat* és az azokon kívül eső *vidéki kistérségeket*.

A külföldi tulajdonú foglalkoztatás sűrűségét meghatározó tényezők

A külföldi működőteke-beáramlásra vonatkozó eddigi magyarországi elemzések arra utalnak, hogy a népesség iskolai végzettsége és a régió földrajzi helyzete alapvetően meghatározza a külföldi tulajdonú foglalkoztatás sűrűségét. Köllő (1999) egy, az OMKMK 170 foglalkoztatási körzetére vonatkozó elemzésében keresztmetszeti regressziós becsléssel néhány, a népesség iskolai végzettségére és a régió földrajzi helyzetére vonatkozó változóval meg tudta magyarázni a külföldi tulajdonú foglalkoztatás varianciájának 40 százalékát.

A következő elemzés során négy magyarázó változót vontunk be a külföldi tulajdonú foglalkoztatás regionális különbségeinek becslésébe: A népesség átlagos iskolai végzettségét (ISK), az egyes FDI-régiókba tartozó kistérségi központoknak az osztrák határtól mért átlagos távolságát (TÁV), a régiók átlagos munkanélküliségi rátájának egy évvel késleltetett értékét (MNKÉS), valamint a régiók relatív bérköltségét (BERKÖLT). Ez utóbbi változó a regionális bérköltség-különbségeket méri, kiszűrve a nemek, életkor, képzettség, vállalatméret, termelékenység szerinti regionális különbségekből eredő hatásokat. Az egyes változók tartalmát a *Függelék* tartalmazza.

A regionális bérköltség és munkanélküliségi ráta különbségekre vonatkozó változók bevonásával valójában azt a feltételezést kívántuk tesztelni, miszerint az átmenet első éveiben kialakuló regionális bérgörbe⁶ hatással van a külföldi beruházók telephelyválasz-

⁵ Sajnos a KSH-KMT adatbázis kistérségi szintű adatai a kutatás jelenlegi szakaszában még nem állnak rendelkezésünkre.

⁶ Az elemzések azt mutatják, hogy a rendszerváltás után a piacgazdaságokra jellemző bérgörbe alakult ki Magyarországon. A bérek és bérköltségek az összetételhatások kiszűrése után is alacsonyabbak a magas munkanélküliségű régiókban. Az egyéni béreknek a regionális munkanélküliségi rátákra vonatkozó elaszticitása $-0,016$ -ról $-0,1$ -re emelkedett az 1989 és 1996 közötti években. Az utóbbi érték megfelel a piacgazdaságokban általában megfigyelt tíz százalékos körüli értékeknek (Köllő 2000).

tására. Nevezetesen: más tényezőket változatlanak véve a külföldi beruházók a viszonylag alacsony bérköltségű és viszonylag magas munkanélküliségi rátával jellemezhető régiókat részesítik előnyben. Ha ez valóban így lenne, akkor a munkanélküliség-növekedés nyomán csökkenő regionális bérköltségek hozzájárulhatnának a legsúlyosabb helyzetben lévő régiókban a munkaerő-kereslet növekedéséhez, végső soron a munkaerőpiac regionális különbségeinek csökkenéséhez.

Az elemzés első lépéseként egy keresztmetszeti idősoros regressziós modellben a függő változó logaritmusát (logKÜLF) becsültük a független változók logaritmusával (logTÁV, logISK, logBÉRKÖLT, logMNKKÉS) egy, a 14 régió hét évre vonatkozó adatait tartalmazó 98 megfigyelésből álló panel segítségével. A módszerből adódóan feltételeztük, hogy a külföldi tulajdonú foglalkoztatás sűrűségét meghatározó összefüggések jellege nem változott jelentősen az évek során. Az eredményeket az 1. táblázat tartalmazza.

A táblázatból látható, hogy az iskolai végzettségre és a távolságra vonatkozó korrelációs koefficiensek a korábbi, keresztmetszeti elemzésekhez hasonló összefüggést mutatnak. A külföldi beruházók egyértelműen a viszonylag magas iskolázott népességű, a nyugati határhoz közeli régiókat preferálják. A bérköltség és a munkanélküliség hatása viszont nem igazolja, hogy a beruházók előnyben részesítenék az alacsonyabb bérköltségű régiókat, ellenkezőleg: a külföldi működő tőke a vizsgált időszakban inkább a magasabb bérköltségű és alacsonyabb munkanélküliségi rátájú régiók felé áramlott.

1. táblázat

A regionális változók hatása a külföldi foglalkoztatás sűrűségének alakulására

Véletlen hatás GLS regresszió						
Függő változó: log KÜLF						
(14 régió és 7 év)						
sd(u_reg) = ,1427911					Megfigyelések száma =	
sd(e_reg_t) = ,1613422					98	
sd(e_reg_t + u_reg) = ,2154544					n = 14	
corr(u_reg, X) = 0 (becsült)					T = 7	
(theta = 0,6072)					R-sq belső = 0,0749	
					külső = 0,8996	
					teljes = 0,8017	
					chi2(4) = 98,74	
					Prob > chi2 = 0,0000	
LogKÜLF	Koeff.	Std. Hiba	Z	P> z	[95% konf. Intervallum]	
LogISK	3,720843	,8748476	4,253	0,000	2,006174	5,435513
LogBÉRKÖLT	,8472347	,4150585	2,041	0,041	,033735	1,660734
LogTÁV	-,3291536	,0784514	-4,196	0,000	-,4829155	-,1753917
LogMNKKÉS	-,1164142	,0593332	-1,962	0,050	-,2327051	-,0001234
Konstans	-6,587073	1,999442	-3,294	0,001	-10,50591	-2,668239

A „tudás alapú” és „munka-intenzív” vállalatok közötti különbségek

A előző becslés során a külföldi tulajdonú vállalatokat homogén csoportnak tekintettük a rájuk jellemző allokációs preferenciák szempontjából. Valójában a vállalatok ebben a tekintetben sem homogének. A nemzetközi szakirodalom a külföldi tulajdonú vállalatok két nagyon is eltérő preferenciájú csoportját különbözteti meg.

Tudás alapú vállalkozások

A vállalatok ezen csoportja kifejezetten a magasán képzett munkaerő tudására építi tevékenységét, elfogadja az ilyen munkaerővel rendelkező régiók magasabb bérköltség-szintjét. A tudás alapú vállalkozások a telephelyválasztásnál elsősorban a városi agglomerációkat részesítik előnyben.

Munka-intenzív vállalkozások

A külföldi tulajdonú munka-intenzív vállalatok⁷ a fogadó régióban megtalálható olcsó, szakképzetlen munkaerőre alapozzák tevékenységüket. Nem kifejezetten a nagyvárosi agglomerációkba törekszenek, hanem olyan régiókba, ahol a leginkább adva vannak az alacsony működési költségek előfeltételei.

Felmerül a kérdés vajon kimutathatóak-e Magyarországon e fenti két vállalat típus közötti eltérések? Valóban eltérő preferenciákkal rendelkeznek a vidéki régiókban és a városi agglomerációban létrejövő külföldi vállalkozások?

Választ keresve a fenti kérdésekre az elemzés második szakaszában külön vizsgáltuk a városi agglomerációkban és külön a vidéki régiókban a külföldi foglalkoztatás sűrűségét meghatározó tényezőket. Az eredményeket a 2–3. táblázat tartalmazza. A magyarázó változók regressziós koefficiensei markáns különbségekre utalnak a két csoport között:

- A városi agglomerációkban a népesség iskolai végzettsége erős pozitív hatással van a külföldi tulajdonú foglalkoztatás sűrűségére. Az osztrák határtól való távolság szignifikáns negatív, a relatív bérköltség szignifikáns pozitív hatást mutat.
- A vidéki régiókban viszont a külföldi tulajdonú foglalkoztatás sűrűsége erős negatív kapcsolatban van az iskolai végzettséggel. Az osztrák határtól való távolság szignifikáns negatív hatást mutat, míg a relatív bérköltség-szint nincs szignifikáns hatással a külföldi tulajdonú foglalkoztatás sűrűségére.

A fenti eredmények arra utalnak, hogy a külföldi tulajdonú foglalkoztatás szempontjából a magyarországi munkaerőpiac „szegmentált”. A külföldi beruházók beáramlása eltérő megfontolások alapján történik a városi és a vidéki régiókban. A városi agglomerációk elsősorban a tudás alapú vállalkozások, a vidéki régiók viszont inkább a költségérzékeny, munka-intenzív vállalkozások becsalogatásában versenyeznek.

⁷ A munka-intenzív külföldi vállalatok tömeges megjelenését egy-egy régióban „Maquiladora szindrómának” is nevezik a szakirodalomban. Maquiladora az USA–mexikói határ mentén található régió, ahol igen nagy számban telepedtek meg az ott elérhető olcsó munkaerőre alapozó, a közeli amerikai piac számára főleg bér munkát végző kisvállalatok. Az elmúlt években több tanulmány született a kelet-európai országokban a Maquiladora szindróma megjelenéséről (Pavlinek és Smith 1998, Begg és Pickles 1998, Ellingstad 1996).

2. táblázat

**A regionális változók hatása a külföldi foglalkoztatás sűrűségének alakulására
a városi agglomerációkban**

Véletlen hatás GLS regresszió Függő változó: log KÜLF (7 megyeközponti régió – 7 év)						
sd(u_reg) = 0 sd(e_reg_t) = ,1215369 sd(e_reg_t + u_reg) = ,1215369 corr(u_reg, X) = 0 (becsült) (theta = 0,6072)					Megf. száma = 49 N = 14 T = 7 R-sq belső = 0,0099 külső = 0,9947 teljes = 0,9141 chi2(4) = 468,44 Prob > chi2 = 0,0000	
LogKÜLF	koeff.	Std. Hiba	Z	P> z	[95% konf. Intervall]	
LogISK	4,699459	,8479327	5,542	-4,662	3,037541	6,361376
LogBERKÖLT	,7693246	,4446572	1,730	0,084	-,1021874	1,640837
LogTÁV	-,3491474	,0313759	-11,128	0,000	-,410643	-,2876519
LogMNKÉS	-,0832547	,055285	-1,506	0,132	-,1916114	,0251019
Konstans	-8,527856	1,829357	-4,662	0,000	-12,11333	-4,942382

3. táblázat

**A regionális változók hatása a külföldi foglalkoztatás sűrűségének alakulására
a vidéki régiókban**

Véletlen hatás GLS regresszió Függő változó: log KÜLF (7 vidéki régió – 7 év)						
Sd(u_reg) = ,0641802 Sd(e_reg_t) = ,1920253 Sd(e_reg_t + u_reg) = ,2024669 Corr(u_reg, X) = 0 (becsült) (theta = 0,6072)					Megf. száma = 49 n = 14 T = 7 R-sq belső = 0,1305 külső = 0,8816 teljes = 0,6895 chi2(4) = 65,00 Prob > chi2 = 0,0000	
LogKÜLF	koeff.	Std. Hiba	Z	P> z	[95% konf. Intervall]	
LogISK	-6,601861	2,832011	-2,331	0,020	-12,1525	-1,051222
LogBERKÖLT	1,011334	,6394553	1,582	0,114	-,2419757	2,264643
LogTÁV	-,7148035	,1435604	-4,979	0,000	-,9961768	-,4334303
LogMNKÉS	-,2333451	,1104386	-2,113	0,035	-,4498007	-,0168895
Konstans	16,84805	6,48085	2,600	0,009	4,145814	29,55028

A magyarázó változók hatóerejének időbeli változása

A regionális fejlesztéspolitika fontos eszköze a külföldi működő tőke becsalogatása a fejletlen régiókba. Mint láttuk, Magyarországon a központi és a helyi szereplők nem sok sikert könyvelhettek el ezen a területen az elmúlt években. Kérdés, hogy az utóbbi évek új fejleménye, a szakképzett munkaerő növekvő hiánya a legfejlettebb nyugati régiókban mennyire ösztönzi a külföldi beruházók átáramlását az eddig elhanyagolt keleti területek felé.

A bemutatott idősoros keresztmetszeti panel becslések feltételezték, hogy a magyarázó változók hatásában nem történik változás az évek során. Az időbeli változásokat úgy vizsgálhatjuk, hogy évenként keresztmetszeti regressziós becsléseket számítunk, és megfigyeljük a magyarázó változók paramétereinek időbeli változását. Ha az elemzést a 150 kistérség szintjén végezzük, egy-egy évben is megfelelően nagyszámú eset áll rendelkezésünkre, viszont le kell mondanunk azon változókról, melyek a minta nagysága miatt a kistérségek szintjén nem képezhetők, továbbá figyelembe kell vennünk, hogy minden évben néhány kistérség a mintavétel során kimarad az adatbázisból. Ezen okok miatt el kellett hagynunk a relatív bérköltség különbségek hatását mérő BERKÖLT változót. A kistérségi szint ugyanakkor a földrajzi hatások finomabb elemzésére is alkalmas, hiszen az osztrák határtól való távolság mellett mérni tudjuk a főváros, a megyeközpontok és közvetlenül a nyugati határ mentén elhelyezkedő kistérségek vonzóerejét is.

A MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpontban összeállított regionális adatbázis az 1992–1998 közötti évekre tartalmazza a *Függelékben* szereplő változók adatait. A becslések eredményeit a 4. táblázat és az 5. ábra foglalja össze. Látható, hogy a változók a külföldi tulajdonú foglalkoztatás sűrűségének varianciáját 31–76 százalékban magyarazzák. A standardizált regressziós paraméterek alakulása a következő fontosabb tendenciákra utal:

- A régiók földrajzi helyzetét jelző változók (TÁV, NYHATÁR, BUDAPEST, MEGYEKP) meghatározó erővel bírtak az időszak első éveiben.
- A népesség iskolázottsága (ISK) fontos és egyre növekvő magyarázó tényező.
- A nyugati határtérségeket jelző változó magyarázó ereje jelentős és stabil, a BUDAPEST dummy magyarázó ereje csökken, a MEGYEKP dummy magyarázó ereje elenyészik az időszak utolsó éveiben.

Összefoglalva: a jelek arra utalnak hogy az elmúlt években a külföldi foglalkoztatás tekintetében valamelyest javult a Budapesten és a megyeközpontokon kívüli régiók pozíciója, miközben összességében a külföldi beruházók allokációs döntéseiben egyre növekvő szerepe van a fogadó régióban élők képzettségének.

A külföldi tulajdonú foglalkoztatás terjedésének hatása a munkanélküliség regionális különbségeire

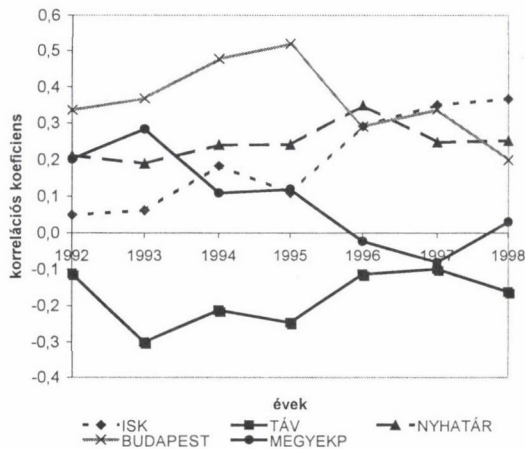
A piacgazdaságba való átmenet munkaerőpiacának meghatározó jellemzője a munkanélküliség gyors növekedése és a munkanélküliség regionális különbségeinek alakulása. A 6. ábrán látható, hogy a munkanélküliség

A külföldi tulajdonú foglalkoztatás sűrűségét becsülő regressziós függvények eredményei 1992–1998 között

Függő változó:		1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
KÜLFOG (konstans)	t.	0,179	0,364	-0,514	0,039	-0,949	-1,222	-1,280
	Sig.	0,858	0,716	0,609	0,969	0,345	0,225	0,204
ISK	t.	0,049	0,061	0,183	0,109	0,291	0,351	0,367
	Sig.	0,205	0,363	1,243	0,808	1,535	1,850	1,984
TÁV	t.	0,838	0,717	0,217	0,421	0,128	0,068	0,050
	Sig.	-0,112	-0,301	-0,213	-0,247	-0,114	-0,100	-0,162
NYHATÁR	t.	-0,932	-3,540	-2,807	-3,592	-1,173	-1,026	-1,726
	Sig.	0,354	0,001	0,006	0,001	0,244	0,308	0,088
BUDAPEST	t.	0,211	0,189	0,240	0,241	0,348	0,247	0,252
	Sig.	2,045	2,564	3,654	4,030	4,095	2,938	3,110
BUDAPEST	t.	0,044	0,012	0,000	0,000	0,000	0,004	0,002
	Sig.	0,336	0,368	0,477	0,518	0,290	0,337	0,198
BUDAPEST	t.	2,143	3,336	4,884	5,842	2,290	2,713	1,654
	Sig.	0,035	0,001	0,000	0,000	0,024	0,008	0,102
MEGYEKP	t.	0,202	0,283	0,109	0,119	-0,023	-0,081	0,029
	Sig.	1,292	2,559	1,105	1,317	-0,180	-0,644	0,238
MEGYEKP	t.	0,200	0,012	0,272	0,191	0,857	0,521	0,812
	Sig.	-0,038	-0,093	-0,071	-0,137	-0,129	-0,120	-0,112
Hiányzó eset	t.	-0,420	-1,419	-1,202	-2,512	-1,674	-1,549	-1,482
	Sig.	0,676	0,159	0,232	0,014	0,098	0,125	0,142
Küigazított R ²		0,315	0,646	0,711	0,752	0,506	0,510	0,537
F		7,948	29,282	39,644	50,088	17,355	17,801	19,945
f sig.		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Esetszám		115	126	130	140	135	140	145

5. ábra

A magyarázó változók hatóerejének időbeli alakulása 1992–1998 között

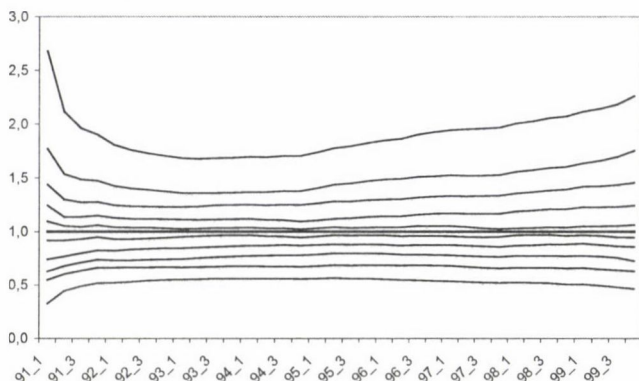

megjelenésével egy időben a kistérségi munkaerőpiaci ráták között rendkívül nagy eltérések figyelhetők meg. A különbségek az átalakulás első turbulens hónapjainak elmúltával némileg csökkentek. 1993 óta viszont egészen napjainkig a munkanélküliségi ráta csökkenésével párhuzamosan a regionális különbségek folyamatos növekedése figyelhető meg.⁸ Az ábrán az is látható, hogy a regionális különbségek növekedése nem az alacsony rátájú régiók relatív helyzetének javulásából, hanem a magas rátájú régiók egyre rosszabb relatív pozíciójából fakad.

A munkanélküliség regionális különbségeinek okaival és következményeivel számos elemzés foglalkozott az elmúlt években Magyarországon (Fazekas 1996, 2000, Ábrahám és Kertesi 1998). Az elemzések feltárták, hogy a munkaerőpiac kínálati oldalán, így például az ingázás, a migráció területén kemény korlátai vannak a regionális különbségeket kiegyenlítő folyamatoknak (Köllő 1997, Kertesi 1997, 2000).

6. ábra

A munkanélküliségi ráták regionális különbségeinek alakulása 1992–1999 között

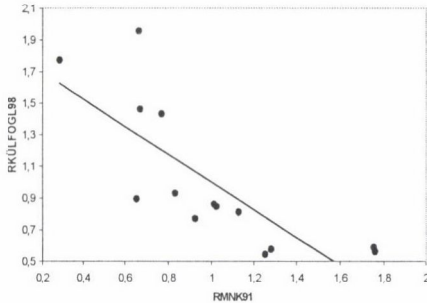

A külföldi működőtőke-beáramlásra vonatkozó vizsgálataink arra utalnak, hogy a keresleti oldalon sem léteznek olyan mechanizmusok, amelyek a munkahelyeket az elmaradott, magas munkanélküliségű régiók felé terelik. Ellenkezőleg, a külföldi tulajdonosok preferenciái sokkal inkább erősítik, mintsem csökkentik a regionális különbségeket. A külföldi tulajdonú vállalatok azokban a régiókban jelentek meg, ahol eredetileg is alacsony volt a munkanélküliségi ráta. Ha történt is némi elmozdulás a külföldi foglalkoztatás regionális különbségeiben, ez semmiféle kapcsolatban nem volt a munkanélküliség regionális különbségeinek alakulásával. Jól érzékelteti a fenti összefüggéseket a 7. és 8. ábra:

⁸ A 6. ábra vonalai a kistérségi munkanélküliségi ráták nagysága szerint képzett decilisek átlagos rátáinak és a mediánnak a hányadosát jelölik. Ezzel a számítással kiszűrtük a ráták változásából eredő hatásokat.

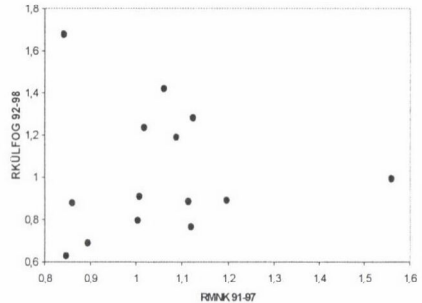
7. ábra

A relatív munkanélküliségi ráták (1991) és a külföldi tulajdonú foglalkoztatás relatív sűrűsége (1998) közötti kapcsolat a 14 FDI-régióban (kor. koef.: -0,783)

8. ábra

A relatív munkanélküliségi ráták változása (1991–1997) és a külföldi tulajdonú foglalkoztatás relatív sűrűségének változása (1992–1998) közötti kapcsolat a 14 FDI-régióban (kor. koef.: 0,000)

Megjegyzés: A külföldi foglalkoztatás relatív sűrűsége (RKÜLFOGL): a külföldi tulajdonú vállalatoknál foglalkoztatottak aránya a munkaképes korú népességben az adott régióban az országos átlag százalékában. Relatív munkanélküliségi ráta (RMNKG): az adott régió munkanélküliségi rátája az országos átlag százalékában.

Összefoglalás néhány következtetéssel

Az iskolai végzettség növekvő szerepét és a földrajzi helyzetet jelző változók stabil és erős magyarázó ereje arra utal, hogy még ma is nagyon kemény korlátja van a külföldi működő tőke decentralizációjának. Ráadásul a „mérkőzés” a jelek szerint két pályán folyik némileg eltérő feltételekkel, de mindkét pályán a centrális helyzetű régiók vannak „helyzeti” előnyben. A keleti urbanizált régiók a nyugati urbanizált régiókkal, a keleti vidéki térségek a nyugati vidéki térségekkel versenyeznek, ha a külföldi működő tőke becsalogatásával kívánják felélénkíteni munkaerő keresletüket.

Az előzőekben használt elemzési módszerek, a rendelkezésünkre álló információk csupán arra alkalmasak, hogy néhány, a külföldi tulajdonú foglalkoztatás terjedése szempontjából fontos sztochasztikus összefüggésre hívják fel a figyelmet. A folyamat mélyebb megértéséhez a külföldi működő tőke térbeli eloszlására vonatkozóan sokkal pontosabb és részletesebb regionális adatokra lenne szükségünk. Mégis úgy véljük, hogy az eredmények alapján megfogalmazható néhány, a helyi foglalkoztatás-fejlesztési politika szempontjából is hasznos következtetés:

- A hátrányos helyzetű régiók földrajzi helyzetét, az osztrák határtól mért távolságát ugyan nem tudjuk megváltoztatni, de a piacok, a szolgáltatások elérhetősége és költsége lényegesen javítható, illetve csökkenthető a szállítási és kommunikációs infrastruktúra fejlesztésével.
- A nyugati határ mentén lévő régiók meglévő előnyei tovább erősíthetők és távolabbi térségek felé kiterjeszthetők olyan programok bevezetésével és kiterjesztésével, melyek a határ két oldalán lévő régiók

közötti szállítási, kommunikációs infrastruktúra fejlesztését, információk cseréjét szolgálják.

- A népesség képzettségének növelése döntő eleme az elmaradott régiók felzárkóztatásának. Ma a külföldi vállalatok által felhasználható készségek és ismeretek a városi agglomerációkban, mindenekelőtt Budapesten koncentrálnak. A külföldi tulajdonú foglalkoztatás decentralizálása feltételezi ezen ismeretek és készségek elterjedését a még hátrányos helyzetű régiókban. Ez a folyamat csak a mainál sokkal inkább decentralizált oktatási infrastruktúrával érhető el. Döntő hatást ezen a területen a középfokú oktatás fejlesztésével érhetünk el.⁹
- Tudomásul kell vennünk, hogy a városi agglomerációkat, különösen pedig a nagyvárosi agglomerációkat a viszonylag képzett népességen felül is a külföldi működő tőke elvárásai szempontjából meghatározó jelentőségű externális adottságok jellemzik. Magyarországon Budapest a legjobb példa erre. Az ország alapvető érdeke, hogy kihasználja és fejlessze ezeket az adottságokat. A külföldi működőtőke-beáramlást célzó regionális fejlesztési politika döntő területe tehát a városi agglomerációk fejlesztése, az általuk nyújtott pénzügyi, termelési, telekommunikációs és kulturális szolgáltatások fejlesztése.
- A városi agglomerációkba koncentrálnak külföldi működő tőke foglalkoztatási hatása szétterjeszhető az agglomeráció határain túl élő népesség foglalkoztathatóságának javításával, a fejlett városi képzési infrastruktúrához való hozzáférés biztosításával, az ingázási lehetőségeket biztosító közlekedéshálózat fejlesztésével.
- A vidéki régiókban terjedő külföldi vállalkozásokat döntően az alacsony működési költségek motiválják. Ezért ezen a területen jelentős hatása lehet a működési költségek csökkentését célzó speciális szubvencióknak, preferenciáknak.
- A külföldi működő tőke becsalogatását is célzó helyi foglalkoztatásfejlesztési akcióknak koherens keretbe kell illeszkedniük. A különböző területek kedvező adottságai, illetve azok hiánya erősítheti vagy gyengítheti egymást. Például a városi agglomerációktól kívül eső térségek lakóinak ingázását célzó támogatások csak akkor sikeresek, ha egyben megfelelő oktatási, képzési rendszerekkel a munkáltatók elvárásainak megfelelő szakismeretekkel látják el az ott élőket. Ezért a külföldi működő tőke becsalogatását célzó helyi foglalkoztatásfejlesztési akcióknak a régiók átfogó fejlesztési programjaiba kell illeszkedniük.

HIVATKOZÁSOK:

Ábrahám, Á.–Kertesi, G. (1998): Regional Unemployment rate Differentials in Hungary, 1990–1995: Changing Role of Race and Human Capital. In: *L. Halpern–Ch. Wyplosz* (eds.): *Hungary Towards a Market Economy*, Cambridge University Press.

⁹ Magyarország körülbelül 3200 települése közül mindössze 200 településen létezik bármiféle középfokú oktatás, beleértve a középfokú szakoktatást végző intézményeket is (Kertesi és Köllő 1999).

- Bergstran, J.* (1989): The generalised gravity equation, monopolistic competition and the factor proportions theory in international trade. *Review of Economics and Statistics*. Vol. LXXI. N.1.
- Diczházi, B.* (1997): A külföldi működőtőke-beáramlás motivumai Magyarországon. *Társadalmi Szemle* (52) 3. sz.
- Dunning, J.H.* (1981): *International Production and the Multinational Enterprise*. Allen & Unwin, London.
- Ellingstad, M.* (1996): *Hungarian Industrial Relations in Transition*. JATE Department of Sociology. Szeged.
- Fazekas, K.* (1996): Types of Micro Regions, Dispersion of Unemployment and Local Employment Development in Hungary. *Eastern European Economics*. 1996. no. 3. Vol. 34. 3–48.
- Fazekas, K.* (2000): Regional Labour Market Differentials during Transition in Hungary. In: *Petrakos, G.* (ed.): *Integration and Transition in Europe*. Routledge. London. (forthcoming)
- Fazekas K.–Köllő J.* (1999): A külföldi érdekeltségű vállalatok munkaerő-keresletének jellemzői Magyarországon 1995-ben. In: *Fazekas et al.*: *Relokáció: A munkahelyek áttelepülése Nyugat-Európából Magyarországra*. MHIISM, Budapest, 1999.
- Fóti, K.* (1995): Some impacts of foreign direct investment on employment and labour in Hungary. Institute for World Economics, Hungarian Academy of Sciences, mimeo, October.
- Grabaugh, N.* (1987): The determinants of foreign direct investments. *Review of Economic Statistics* 69. 149–152.
- Hamar, J.* (1993): A külföldi működőtőke-beáramlás szerepe a magyar gazdaság átalakításában. (The role of foreign direct investment inflow in the transformation of the Hungarian Economy). *Kopint-Datorg műhelytanulmányok* No. 14. December.
- Hamar, J.* (1999): A külföldi működőtőke-beáramlás Magyarországon belüli területi jellemzői. (Regional characteristics of foreign Direct investment in Hungary) *Külgazdaság* XLIII. March. 47–69.
- Hill, S.* and *Munday, M.* (1992): The UK Regional Distribution of Foreign Direct Investment: Analysis and Determinants. *Regional Studies*, Vol. 26. 6, 535–544.
- Hunya, G.* (1996): Foreign Direct Investment in Hungary: a Key Element of Economic Modernisation. *Research Reports*. No. 226. February. WIIW. Vienna.
- Hunya, G.* (1997): Foreign Direct Investment and its Effects in the Czech Republic, Hungary, and Poland. *WIIW Research Reports* no. 168, June, Vienna.
- Hunya, G.* (1999): Foreign Direct Investment and its Effects in the Czech Republic, Hungary and Poland, In: *Migration, Free Trade and Regional Integration in Central and Eastern Europe*. OECD–CCET–WIFO, 137–174.
- Kertesi, G.* (1997): A gazdasági ösztönzők hatása a népesség földrajzi mobilitására, 1990 és 1994 között. *Esély* No. 2.
- Kertesi, G.* (2000): *Migration and Commuting*. MTA KTK. Budapest. Kézirat.
- Kertesi, G.* and *Köllő, J.* (1999): Unemployment, wage push and the labour cost competitiveness of regions. The Case of Hungary, 1986–1996. *Budapest Working Papers on the Labour Market*. No. 5.
- Köllő, J.* (1997): A napi ingázás költségei és a munkanélküliség Magyarországon. *Esély*. No. 2.
- Köllő, J.* (1998): *The Patterns of FDI in Hungary – Tables with comments*. Institute of Economics. Hungarian Academy of Sciences. May. Budapest.
- Köllő, J. et al.* (1999): *Wage inequality in East-Central Europe. Summary of the findings and implications for policy*. Institute of Economics. Budapest.
- Köllő, J.* (1999): *Regional inequalities in Central and Eastern Europe – Implications for the Eastern enlargement of the EU*. Institute of Economics. Budapest.

- Köllő J.* (szerk.) (2000): Bérek a politikai rendszerváltástól az ezredfordulóig. In: *Fazekas K.* (szerk.): Munkaerőpiaci Tükör 2000. MTA KTK. Budapest.
- Krugman, P.* (1991): *Geography and Trade*. MTI Press.
- KSH (2000): A külföldi működő tőke Magyarországon. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- Lieb-Dóczy, E.* (1997): Acquisition and Transformation Process. Comparative Case Studies from Eastern Germany and Hungary. Warwick Department of Economics. University of Warwick. Mimeo. Ph.D. Dissertation.
- Makó, Cs.-Ellingstad, M.-Kuczi, T.* (1997): Regional Innovation System (REGIS): Székesfehérvár Region Survey. Results and Interpretation. Institute for Social Conflict Research, Hungarian Academy of Sciences, January, 33.
- Makó, Cs.* (1998): FDI and Restructuring Business Organisations in Central Eastern Europe. Lessons from Sector and Region Focused Projects in the Transformation Economies. The Institute of Economic Research Hitotsubashi University. Tokyo. Kunitachi.
- Markusen, J.* (1990): First more advantage, blockade entry and the economics of uneven development, NBR Working Paper. N. 3284. Cambridge.
- Markusen, J.R.* (1995): The Boundaries of Multinational Enterprises and the Theory of International Trade, *Journal of Economic Perspectives*, Vol.9. No. 2, 169–189.
- Martin, C. and Velazquez, F.J.* (1997): The determining factors of foreign direct investment in Spain and the rest of the OECD: Lessons for the CEECs. COPR Discussion Paper Series. No. 1637.
- McConnell, J.E.* (1980): Foreign Direct Investments in the US, *Ann. Inst. Am. Geogr.* 70, 259–70.
- Munday, M.* (1990): Japanese Manufacturing Investments in Wales. University of Wales Press, Cardiff.
- Nagy, G.* (1995): A külföldi tőke szerepe és térbeli terjedése Magyarországon. (The role and spatial spreading of foreign capital in Hungary) *Tér és Társadalom*. Vol. 9. No. 1–2. 55–82.
- O'Sullivan, P.* (1985): The determinants and inact of private FDI in host countries. *Mgt. Int. Rev.* 25 (4) 28–35.
- Oszlay, A.* (1999): Elméletek és tények a külföldi működőtőke-befektetésekről. (Facts and theories on the foreign direct investments) MNB Füzetek. No. 11. Hungarian National Bank, Budapest.
- Ottaviano, G.I. and Puga, R.* (1997): Agglomeration in the global economy: a survey of the "new economic geography". Centre of economic performance. Discussion Paper 356. London.
- Paulinek, P. and Smith, A.* (1998): Internationalisation and Embeddedness in East-Central European Transition: The Contrasting Geographies of Inward Investment in the Czech and Slovak Republics. *Regional Studies*, Vol. 32. 7, 619–638.
- Resmini, L.* (1999): The Determinants of Foreign Investments into the CEECs: New Evidence from Sectoral Patterns. LICOS Discussion Paper. N. 83.
- UN (1999): *World Investment Report*. United Nations, New York and Geneva.

Függelék

Az elemzés során használt változók tartalma

Változó nevek	A változók tartalma	Mérték egység
KÜLFOG	A külföldi tulajdonú vállalatoknál foglalkoztatottak aránya a munkaképes korú népességben	%
ISK	A 7 év feletti népesség által átlagosan elvégzett iskolai osztályok száma	Évek
TÁV	A régió központjának minimális távolsága Hegyeshalomtól vagy Ráabafüzetől közúton	Km
BERKÖLT	A régió vállalatainak átlagos bérköltsége az országos átlag százalékában a nem, kor, iskolai végzettség, vállalatméret, termelékenység eltéréseiből fakadó hatások kiszűrése után	%
NYHATÁR	Az osztrák, a nyugat-szlovákiai és a szlovén határ menti kistérségeket jelzi	Dummy
BUDAPEST	A fővárost jelzi	Dummy
MEGYEKP	A megyeközpontokhoz tartozó régiókat jelzi	Dummy

Ferge Zsuzsa

Társadalompolitikai kihívások az ezredfordulón

Miért beszélünk társadalompolitikai kihívásokról? A társadalmak és (a bennük élők) egy sor egymással is összefüggő kihívással néznek szembe. Ezek forrása a gazdasági, pénzügyi, környezeti és informatikai globalizálódás és az ezzel járó élesedő gazdasági verseny, amelynek nemcsak környezeti, hanem társadalmi hatásai is egyelőre kezelhetetlennek tűnnek. Ezek közül csak néhányat említek.

Az országok közötti egyenlőtlenségek olykor csökkennek, de gyakran nőnek. A leszakadók felzárkózása egyre nehezebb, kiszolgáltatottságuk nő. Ebből olyan feszültségek adódnak, amelyek egy része Európára is hat. Például a migrációs „veszély” erősíti az etnikai, rasszista jellegű félelmeket, és növeli a jobboldali veszélyt.

Az országokon belül az egyenlőtlenségek nőnek (1. táblázat). Ezzel nőnek a szegénység és kizárás veszélyei is.

Egyes országokban a *szegénység növekedése* és a közjólétet szolgáló források csökkentési igénye a szegénység elleni hosszú távú stratégiák kidol-

gozása helyett a szegénységgel szembe fordulásra késztet. Ez egyes államokat eltől a jólétitől a büntető állam, a rendőrállamiság felé, amely folyamat a demokráciát és jogállamiságot gyengítheti.

Valóban, a globalizációnak nevezett folyamat társadalmi következményei a spekulatív tőke gazdasági válságot kirobbantó hatásától¹⁰ a nemzetközi migrációtól való félelem hatására erősödő idegengyűlöletig terjednek. A kihívást voltaképpen az jelenti, hogy az okok és következmények más dimenzióban jelentkeznek.

Az okok a tőke globális mozgásához kapcsolódnak, s csak azon a szinten lennének kezelhetők. Innen a sokféle javaslat valamilyen nemzetközi ellenhatalomra, amely képes a gazdasági válságokat okozó spekulatív tőkemozgások mederben tartására, illetve az így keletkező nyereségekből a kárenyhítés forrásainak megteremtésére (például adóztatással).

A *következmények* az egyes emberek, csoportok szintjén jelentkeznek, illetve azon a szinten, amelyen korábban a piaccal szembeni önvédelmeket ki tudták építeni – azaz a nemzetállamok szintjén. E következményekhez hozzátartozik a létbiztonság megrendülése, a szegénység és egyenlőtlenség növekedése, a jövő elbizonytalanodása.

Az okok globálisak, a zavaró vagy romboló jelenségek nagy része lokális, illetve a nemzetállamok szintjén mutatkozik. Nemzetközi eszközök azonban egyelőre nincsenek. Az a szint, ahol a problémák mégiscsak kezelhetőek, a nemzetállam szintje. A 2. táblázat azt mutatja, hogy az Unió országai nem adták fel az igényt arra, hogy e problémákat kezeljék. A „minimális állam” követelése Nyugat-Európában nem vált elfogadhatóvá. Egyelőre az a helyzet, hogy az állami elvonásoknak, illetve kiadásoknak a bruttó nemzeti termékhez viszonyított aránya 1985 és 1997 között az országok többségében nőtt, egy kisebb részében szinten maradt, s csak néhányban csökkent viszonylag jelentősen. (A csökkenés inkább a sokat költő országokban fordult elő, de ez nem törvényszerű.)

Az EU eredetileg gazdasági társulás volt, és mint ilyen, nem is veszítette el létjogosultságát. Valóban csak akkor lehet igazi ellensúly és versenytárs a világgazdaságban, ha a globális követelményeknek megfelelő – versengő és deregulált – gazdaságot erősíti. Ám súlyos európai tapasztalatok vannak a korlátozatlan piaccal, és igen jó tapasztalatok a jóléti állammal, azaz a szélesen értelmezett társadalompolitikai beavatkozásokkal kapcsolatban. A közfelelősségek kiterjesztése és a biztonságépítés legitimálta is a rendszert. Az állampolgári szavazások és közvélemény-kutatások szerint a túlnyomótöbbség ma is ezt védeni és nem feladni akarja¹¹. Az adatok arra utalnak, hogy az államok – sokféle nyomás ellenére – igyekeznek ezeknek az elvárásoknak megfelelni. Egyébként is egyre jobban terjed az a meggyőződés, hogy a jó szociálpolitika nemcsak elvon a gazdaságtól, hanem sok módon támogatja és erősíti azt.

Az EU országaiban tehát a növekvő elvonásokból többnyire növekvő arányban fordítottak a társadalmi védelemre, ami egyébként nem jelent

¹⁰ Stiglitz, J. E. (1989): Financial markets and developments. Oxford Review of Economic Policy. vol. 5 (4)

¹¹ Svallfors, Stefan and Peter Taylor-Gooby, eds. (1999): The End of the Welfare State? Public Attitudes to State Retrenchment. London: Routledge.

**A jövedelemeloszlás hosszabb távú trendjei az OECD országokban,
összefoglaló mértékek és a Gini-index alapján**

	70-es és 80-as évtized közepe között	80-as és 90-es évtized közepe között
Ausztrália	n.a.	+
Ausztria	0	++
Belgium	n.a.	+
Csehország	--	+++
Dánia	n.a.	+/-
Egyesült Államok	++	++
Egyesült Királyság	++	+++
Finnország	-	+
Franciaország	-	+/-
Görögország	-	n.a.
Hollandia	0	++
Japán	0	+
Kanada	-	0/-
Lengyelország	0	+++
Magyarország	+	+++
Mexikó	-	+
Németország	-	+
Norvégia	-	+ / ++
Olaszország	--	+ / ++
Svájc	n.a.	+
Svédország	-	+++ / +
Új-Zéland	n.a.	+++

Az első adat több jövedelemeloszlás-mutató összevonásával készült, a második csak a Gini-együttható alapján számított változás, ha az elsőtől eltért. A jelzések értéke:

+++ = szignifikáns, több, mint 15% emelkedés

++ = 7-15% emelkedés

+ = 2-7% emelkedés

= -2 és +2% közti változás

- = 2-7% csökkenés

-- = 7-15% csökkenés

n.a.: nincs adat

Forrás: *Burniaux, Dang, Fore, Förster, Mira d'Ercole and Oxley (1988): Income Distribution and Poverty in Selected OECD Countries. Economic Department Working Paper, no. 189, OECD March 1998, 8.*

Az állami kiadások alakulása a bruttó hazai termékhez viszonyítva %-ban

	1985	1990	1995	1996	1997	1985–1997 aránynöve: aránycsökke: -
Németország	46,3	44,7	49,2	49,2	48,9	+
Franciaország	52	49,4	53,6	54,2	53,7	++
Nagy-Britannia	43,7	38,8	42,6	42,2	41,4	-
Olaszország	49	51,7	51,4	50,6	49,6	+
Hollandia	55,7	53,4	51	50,5	49,6	-
Belgium	61,3	54,7	54,5	54	53,6	-
Dánia	58,6	68,4	62,7	62,7	61,6	+
Írország	52	41,8	43,1	42,3	41,9	-
Ausztria	49,7	47,9	51,7	51,4	50,6	+
Finnország	45	46,6	58,6	57,3	46,4	+
Svédország	65,2	61	68,1	68,3	65,6	0
Görögország	43,1	48,3	46	45,5	44,8	+
Spanyolország	40,3	42,2	44,7	43,9	43,4	+
Portugália	39,5	41,4	43,9	44,1	44,4	+
USA	35	34,8	35,3	35,1	35	0
Japán	32,1	32	36,1	37,2	37,6	+
Magyarország	56 (91)	52,6		37,2	37,6	-

Forrás: *Kőrösi István*, Európai Szemmel 1997/4:32 [Eredeti: OECD, Economic Outlook] 1996-as adatok: előzetes adatok; 1997-es adatok: előrejelzések.

feltétlenül jobb színvonalat, hiszen a szükségletek is nőttek. Noha minde-
nütt történtek igazítások, a jóléti rendszereket már halódónak feltüntető
retorika (a „jóléti állam halott”, „a jóléti rendszerek fenntarthatatlanok”) még
kissé korán temeti el a múltat. A 3. táblázat épp azt mutatja, hogy a jóléti
kiadások aránya – s ezért szintje – is szinte mindenütt emelkedett.

A szociálpolitika szubszidiárius jellege az integrációs folyamatban

Az EU a kezdetektől kezdve küzdött a nemzetállamok szuverenitás-
igényével. Ezért lassú és óvatos folyamat volt egyes ügyek közösségi szintre
emelése. A rendszer építői mindig gondosan hangsúlyozták, hogy maximáli-
san tiszteletben tartják a szuverenitás igényét. Jacques Delors úgy fogalma-
zott, hogy „a felelőségeket úgy kell decentralizálni, hogy soha ne kerüljön a
felelősség a nagyobb egységhez, ha azt a kisebb egység jobban meg tudja

Szociális védelemre fordított kiadások a GDP %-ában

Ország	1985	1994	1985–1994 aránynöve: + aránycsökke: -
Belgium	29,0	27,0	-
Dánia	27,8	33,7	+
Franciaország	28,8	30,5	+
Hollandia	31,1	32,3	+
Írország	24,0	21,1	-
Németország	28,1	30,7	+
Olaszország	22,5	25,3	+
Portugália	16,1	19,5	+
Spanyolország	18,0	23,6	+
Egyesült Királyság	24,5	28,1	+
Magyarország (1987, 1998)	24	21	-

Forrás: Eurostat, több év. Átvéve: Ana Guillén and Santiago Álvarez (1999) *Globalization and European Welfare States: Challenges and Change*. Kézirat. Magyarország: KSH és ÁHIR adatok. Az összes szociális kiadás oktatás, környezetvédelem és kultúra nélkül. Így sem biztosított a teljes összehasonlíthatóság.

oldani”. Voltaképpen ez maga szubszidiaritás elve, ahogy a Quadragesimo Anno pápai enciklika óta (talán még régebb óta) többnyire értelmezik¹².

Az induláskor valóban az ügyek többsége helyi, azaz nemzetállami szinten intéződött. Senkinek nem jutott volna eszébe a tagországok kompetenciáját megkérdőjelezni a szociálpolitika, a büntetőpolitika vagy a közlekedéspolitikai kérdéseiben. Néhány évvel később azonban már világos volt (legalábbis sokak szerint), hogy a „közös, egységes piaccal a szubszidiaritási elv már nem alkalmazható automatikusan a társadalmi védelemre, ha csak nem utasítják el a Római Szerződés alapelveit”¹³. A piac valóban önmagán túlmutat. A jóléti (nemzet) államok épp a korlátlan piac társadalmi ártalmainak kezelésére jöttek létre. Az ártalmak azonban nemzetközi szinten is jelentkeznek. Ezeket próbálja kezelni a „szociális dimenzió”, az eddig elfogadott szociálpolitikai tárgyú dokumentumok.¹⁴ A nemzetállamok szintjén pedig az vált világossá, hogy minél fenyegetettebb a jóléti állam modellje, annál jobban kell védeni.

¹² Spicker, Paul (1991) The principle of subsidiarity and the social policy of the European Community, *Journal of European Social Policy*, vol 1. No.1.

¹³ A Római Szerződés céljaira és 117–128. cikkelyeire történik itt utalás. A 117. cikkely szerint „A tagállamok egyetértéssel abban, hogy szorgalmazni kell a dolgozók élet- és munkakörülményeinek javítását, és a fejlődés fenntartásával lehetővé kell tenni közöttük a különbségek csökkentését.” (117. cikkely) *Social Europe* (1990) *The Social Aspects of the Internal Market*, vol 3. Supplement 3/90, Brussels, European Commission.

¹⁴ Egységes Európai Okmány (1987), Charta a Dolgozók Alapvető Szociális Jogairól (1989), Maastrichti Szerződés (1992), továbbá 1997-től olyan fontos dokumentumok, mint Agenda 2000, Amszterdami Szerződés, Foglalkoztatáspolitikai Irányvonalak.

A csatlakozó országok miatt megint változik a szubszidiaritás értelmezése. A negyven év államszocializmus miatt egy sor kérdésben távolodtunk Európától, még ha épp a szociálpolitika területén volt némi közeledés is. Az utolsó tíz évben más területeken csökkentek, itt azonban nőttek a távolságok. Ahogy Boje fogalmaz, nyugaton az EU intézményei vették át a tagországok gazdasági-társadalmi fejlődésének koordinálását, keleten pedig az IMF, a Világbank és a nemzetközi bankok¹⁵. Ez olyan esélyt (veszélyt) hordoz, hogy a volt szovjet blokk országaiban akár alapvető intézmények jellege is radikálisan eltérhet a nyugati mintától.

A magyarországi egy főre jutó össznemzeti termék még vásárlóerőparitáson is (ami pedig minket felértékel) fele-harmada az EU-országokénak. A szociális kiadások aránya nálunk nem túl alacsony, de így is érződik a szociális kiadások szintjénél a gazdasági hátrány. A szociális kiadások értéke fele-ötöde a nyugati országokénak (4. táblázat).

4. táblázat

Egy főre számított GDP és szociális kiadások

Ország	Egy főre GDP, USD	Egy főre GDP, USD, vásárlóerő paritáson	Szociális védelmi kiadások GDP-n belüli arányának 1985–1994 közti növekedése: + csökkenése: -	Egy főre számított szociális védelmi kiadások*
Belgium	24710	21660	+	5850
Dánia	29890	21230	+	7150
Franciaország	24990	21030	+	6410
Hollandia	24000	19950	+	6440
Írország	14710	15680	-	3300
Németország	27510	20070	+	6160
Olaszország	19020	19870	+	5000
Portugália	9740	12670	+	2470
Spanyolország	13580	14520	+	3420
Egyesült Kir.	18700	19260	+	5410
Magyarország	4120	6410	-	1730

*Saját számítások forrásai: GDP: (The) World Bank (1997) World Development Report, 1997 The State in a Changing World. The International Bank for Reconstruction and Development/ The World Bank. Oxford, New York, Toronto, etc. Oxford University Press. 1997.

Itt tehát Magyarország – és a csatlakozó államok általában – nincs könnyű helyzetben. A szociálpolitika egyelőre nagyjából nemzetiállami ügy. Az úgynevezett szociális dimenzió később került az egyesülő Európa napirendjére, s azon a szinten most is viszonylag gyenge és korlátozott. A szubszidiaritás elve érvényes legtöbb elemére. Ugyanakkor amilyen mérték-

¹⁵ Boje, Thomas (1999) Introduction. European Societies, vol. 1. no. 1, 1999, 1–8.

ben veszélyeztetik a nemzetközi verseny és globalizáció az „európai modellt”, úgy válik az egyre fontosabbá és megvédendővé sokak számára.

Más szavakkal: egyelőre úgy tűnik, hogy a szociálpolitika belügy. A csatlakozási tárgyalások során csak kisebb jelentőségű ügyekben igényel változtatást a jogharmonizáció, vagy az *acquis* elérése. A társadalom minőségére vonatkozó kérdések közül is csak kevés kerül a figyelem középpontjába. Várható azonban, hogy ez nem marad így. A nyugati országok számára sem maradhat közömbös, hogy milyen állapotú országok csatlakoznak. (Ezt a haiderizmus példája mutatja.)

A továbbiakban egy kérdés, a társadalmi integráció kapcsán mutatom be azt, hogy mit jelentenek a nyugati normák, s ezekhez képest mi milyen irányba haladunk.

A társadalmi integrációval összefüggésben az Unió Magyarországról szóló 1999. évi országjelentése csak a cigányok helyzetére utal. Az országjelentés szerint a 400–600 ezer roma helyzete nem romlott az utolsó időszakban, de nem is javult érdemlegesen. Egészségügyi, lakás-, foglalkoztatási, iskolázási hátrányaiak jelentősek. Megemlíti, hogy a romák széles körben találkoznak előítéletekkel és diszkriminációval minden fontos intézményben, alkalmasint a rendőrségi bánásmódnál is. Elítélő hangsúlyt kap, hogy még 150 szegregált roma iskola működik. A roma kérdés szorosan kapcsolódik a társadalmi kirekesztéshez, ami külön érdemel néhány szót.

Társadalmi kirekesztés

Bármennyire globális is a gazdaság, az emberek élete a nemzetállami keretek között folyik – egyelőre ezek a mérték- és normaadó közösségek, itt kell egymással is együtt élni. Itt keletkeznek és működnek (egyelőre?) azok az intézményrendszerek, amelyek a társadalom integráltsága, illetve a kizárás problémája működik, s amelyek így jelentős hatással vannak a társadalom minőségére.

A nemzetközi verseny élesedésével összefüggő társadalmi zavarok egyik formája az integráltság kikezdése. Ezért kezdett el az Unió ezzel a kérdéssel, illetve ennek ellentettjével, az exklúzióval vagy kirekesztéssel foglalkozni a nyolcvanas évek elején. Íme egy, a sokféle meghatározás közül:

„A szegénység fogalma az anyagi források szűkösségéhez vagy elégetelenségéhez kapcsolódik. A társadalmi életből való kizárás messze túlmege azonban a fogyasztói társadalomban való részvételen. Magában foglalja a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális életben való részvétel nem megfelelő szintjét, egyenlőtlenségeit vagy teljes hiányát. Az exklúzió a társadalmi elszigetelődéstől a társadalomból való teljes kizárásig terjedhet.”¹⁶

A már említett jelenségek, a migrációtól, idegenektől való szorongás nyugaton is az intolerancia erősödéséhez vezethet. Az intolerancia teszi a társadalmi exklúziót politikailag életveszélyessé. Ahogy az Európa Tanács fogalmaz a már idézett 1998-ban elfogadott ajánlásában: „A társadalmi exklúzió túl azon, hogy sérti az emberi méltóságot és megfosztja az embereket alapvető emberi jogaiktól, a gazdasági és társadalmi instabilitás és a növekvő

¹⁶ Európa Parlament (1355) ajánlása, 1998.

egyenlőtlenségek mellett peremre szorításhoz és olyan erőszakos reakciókhoz vezet, amelyek társadalmaink *demokratikus alapjait ássák alá*. E sokféle ok miatt az exklúzió jó tíz éve a világ egészének, ezen belül Európa gazdagabb felének is központi társadalmi problémája lett.

Éppen ezért egyfelől meglepő, hogy a csatlakozási tárgyalásokon viszonylag kevés szó esik a kirekesztésről, és – a romák helyzetén kívül – krízisjelenségek tartom, hogy előbb-utóbb a mainál sokkal markánsabban fog előkerülni a kirekesztés ügye. Épp ezért érdemes – ha röviden és felületesen is – áttekinteni, hogy mennyire tudatosodott a magyar politikában ez a kérdés, illetve hogyan is állunk a kirekesztés mechanizmusaival.

Az egyik lehetséges közelítés, amelyet itt alkalmazok, az integrációt biztosító rendszerek működésén keresztül vizsgálja a kizárás, illetve integrálás folyamatait. A társadalmi integráció biztosítása¹⁷ négy nagy rendszer jó működését feltételezi. Ezek együtt négy irányból erősíthetik a társadalmi integrációt, bár együttes működésükre van igazán szükség. Az integráló rendszerek a következők:

1. demokratikus jogrend, amely az állampolgári integrációt segíti,
2. munkaerőpiac, amely a gazdasági integrációt segíti,
3. a szociális (jóléti) rendszer, amely a „szociális integrációt” segíti,
4. családi és közösségi rendszerek, amelyek a személyközi integrációt segítik.

A rendszerváltás elvileg lehetővé tenné mindezen rendszerek megfelelő működését. A gyakorlatban azonban sok az akadály, és ezek egy része erősödni látszik. A családi és kisközösségi rendszerekkel, amelyek sokféle pozitív és néhány negatív fejleményt mutatnak, de egészében kevésbé hat rájuk közvetlenül a politika, a továbbiakban nem foglalkozom. A másik három rendszerről teszek néhány megjegyzést – bár ismétlem, csak jelzésről, nem mély elemzésről van szó.

Az állampolgári integráció

Az állampolgári integráció feltételezi, hogy a politika működése értelmesé teszi az emberek számára az abban való részvételt. Azaz van bizalom az államban, valamennyire biztosított az állami (kormányzati) működés átláthatósága és számonkérhetősége, sokféle szinten létezik a társadalmi párbeszéd.

A demokratikus deficit nem segíti az állampolgári integrációt. Az állampolgárok egy része nem hisz saját részvételének jelentőségében (nem szavaz), és nem bízik a politikában. Pontosabban: eddig sem túl erős bizalma csökkenni látszik. Ennek egyik jelzése az, hogy az időközi választásokon – kisebb és nagyobb településeken – a választók nagyobbik fele elfordul a legfontosabb demokratikus politikai jogtól, a politikai választásban való részvétel jogától (esetleg 19. századi módszerekkel ösztönzik a részvételre, súlyosan aláásva ezzel az autonóm polgár tudatát). A demokratikus párbeszédet ellehetetleníti a „funkcionális sükettség”. Ez azt jelenti, hogy a sza-

¹⁷ Berghman, Jos (1999) Szociális védelem és szociális minőség Európában. Esély, A szociális Európa különszám, 30–48.

badságjogok (sajtószabadság, szólásszabadság) működnek, a bírások megfogalmazódnak, de hivatalos válasz még szélsőséges esetekben sincs. Közben viszont – a kiilleszkedés vagy kirekesztés zavaró jelenségeinek láthatatlanná tétele érdekében – erősödik a büntető állami jelleg. Ezzel szűkül a tere annak a bibói gondolatnak, hogy a demokrácia azt jelenti, hogy nem kell félni.

A munkaerőpiaci integráció

A munkaerőpiacon némileg javult a helyzet, főleg a magángazdaság miatt, amely elkezdett munkahelyeket teremteni. Sőt, a munkaerőpiac aktív befolyásolása is valamelyest javult. A közmunkák szervezése például a korábbinál rutinosabban folyik. Ugyanakkor az aktivitási arány továbbra is rendkívül alacsony: a munkaerőpiac nem integrál elég embert. Az aktivitási arány az évtized folyamán rohamosan romlott, és most Európában az egyik legalacsonyabb. Az inaktivitási arányok így a világon a legmagasabbak között vannak. Az arány magasabb, mint az Európai Unió legtöbb országában, a férfiak aránya pedig minden európai országnál rosszabb (5. táblázat). Épp ezért az európai viszonylatban is alacsony, 2000 tavaszán 6% körüli munkanélküliségi arány csak látszólag megnyugtató. Nem annyira azt jelenti, hogy a foglalkoztatás rendben van, mint azt, hogy sokan feladták a reményt a munkaerőpiacra be- vagy visszalépésre, illetve kikerültek a munkanélkülieket regisztráló ellátó rendszerből.

5. táblázat

Inaktivitási arányok a 25–54 éves népességben néhány országban, 1997-ben

	Összesen	Férfiak	Nők
EU-országok			
Finnország	11,7	9,0	14,5
Norvégia	11,9	7,4	16,7
Dánia	13,0	7,5	18,3
Svédország	13,2	10,9	15,6
Franciaország	14,0	5,2	22,7
Portugália	16,6	7,6	25,0
Egyesült Királyság	16,7	8,4	25,0
Belgium	19,0	7,9	30,3
Ausztria	19,4	10,1	29,0
Hollandia	21,5	11,9	31,3
Görögország	24,5	5,4	42,5
Spanyolország	24,7	7,4	41,9
Írország	25,6	9,5	41,6
Olaszország	27,9	10,9	44,9
Közép-Kelet-Európa			
Csehország	11,3	4,8	18,0
Szlovénia	13,2	10,2	17,1
Szlovákia	14,0	8,0	20,0
Lengyelország	17,1	10,6	23,5
Magyarország	24,1	15,0	32,8

Forrás: ILO Key Indicators of the Labour Market, Geneva, 2000. CD-ROM T13. Köszönöm Fazekas Károly segítségét.

Az alacsony foglalkoztatás azt jelenti, hogy 10 millió embert nagyjából 3,6 millió aktív kereső munkája tart el. (Legalábbis csak tőlük származik – vagy utánuk kerül kifizetésre – a társadalombiztosítási bevételek és a személyi jövedelemadók jelentős része). A helyzet teljesen tarthatatlan lenne, ha nem élnének sokan a szürke- vagy feketegazdaságból – amely megoldás viszont gazdaságilag, társadalmilag és erkölcsileg sem elfogadható. A feketegazdaságban dolgozóknak semmilyen joguk és társadalmi védelmük nincs. A feketegazdaság számos egyéb probléma mellett a jogállamiságot gyengíti, a társadalmi kirekesztést erősíti.

A legrosszabb hír a munkaerőpiaci szereplők szegmentálásának további radikális erősítése a tartós munkanélküliség lassú kriminalizálásával. A jövedelempótló támogatás megszüntetése, s helyette a közcélú munka kényszerű bevezetése a segély ellenében valóban lépés e felé – azaz tudatosan gyengíti a társadalmi integrációt.

A jóléti rendszer integráló hatása

A jóléti rendszer látszólag erősödik. A családpolitika keretében régi ellátások javulnak és újak kerülnek bevezetésre. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a központositott újraelosztáson keresztül érik a legsúlyosabb támadások a szociális integrációt. A „támadás” három oldalról történik, a jobb helyzetűek pozitív megkülönböztetésével, a szegények negatív diszkriminálásával, és a nagy rendszerek egy részének piacosításával.

A középosztály (és felső réteg) tudatos támogatása az újraelosztás révén ebben a formában a *világon egyedülálló*. Ilyen szociálpolitika sem keleten, sem nyugaton nincs. Illetve, ha az újraelosztás inkább az egyenlőtlenségek növelésére, mintsem csökkentésére törekszik, akkor az nem tekinthető szociálpolitikának. Megjegyzendő, hogy a kormány valóban családpolitikának hívja ezt a tevékenységet. Ám akkor is jogos lehet a társadalmi méltányosság szempontjait vizsgálni. A méltányosság elleni legkirívóbb lépés még csak javaslat – a nagy családok adómentessége hárommillió forintig. Ezzel a kormány gyerekenként körülbelül tízszer annyi pénzzel támogatja közpénzen a kb. 30 ezer jómódú családot, mint a félmillió szegényt. A gondolat sajátos.

A másik oldalon hosszan lehetne sorolni mindazon intézkedéseket, amelyek azt mutatják, hogy a közép- és felső rétegek „támogatása” a szegényekkel szembeni növekvő szigorral párosul. Mind szélesebb körben munkál az a szemlélet, hogy a szegények jelentős része önhibájából került ebbe a helyzetbe. Ezért engedhető meg velük szemben akár a kényszer és a büntetés is. E jogszabályokban kifejeződő szándékokról érdemes néhány példát felidézni:

- A munkanélküli ellátás kurtítása, kényszermunka jellegű közmunka.
- A gyermekek segélyezésének szigorítása, a család gyanújának folyamatos emlegetése, ezzel a szegényekkel szembeni előítéletek táplálása.
- Az önkényes lakásfoglalók és általában a mély szegénység sok formájának kriminalizálása, pénzzel és elzárással büntetése.

A nyugdíjrendszer szegmentáló hatása Chilében már érvényesül, nálunk csak hosszabb távon jelenik majd meg. Az iskola szegmentálódása és elválasztó hatása már érezhető, az egészségügy szegmentálódása most alakul

ki. Mindehhez járul mindaz, amit a romákkal kapcsolatban tudunk, s amit a Jelentés is szóvá tesz.

Mindezek a többnyire korábban induló, de gyakran ma megerősítést kapó szociálpolitikai folyamatok valóban növelik az egyenlőtlenségeket és gyengítik a társadalmi integrációt. A társadalom széttöredezéséről kevés megbízható adat van. Valamennyire érzékelteti a törésvonalak bonyolultságát a TÁRKI azon adatsora, amely az életformák és fogyasztási szokások mentén bontja fel a társadalmat. Ebből olyasmi sejthető, hogy egy minimális kisebbség „fölfelé” elszakadt a többiektől. Olyan magasságokban él, ahonnan már nemigen látni a társadalom többi részét. További néhány kisebb csoport, összesen mintegy negyven százalék, elég jól boldogul, többé-kevésbé igazodni tudnak az új feltételekhez, és tudnak is ezekkel élni. A lakosság további közel egyharmada – többnyire idősek – egy korábbi, elfogadható szint megtartásával próbálkozik, nehezen és nem sok reménnyel. A legrosszabb helyzetű egyharmad már a társadalom alján van, vagy zuhan lefelé, nemcsak jövedelmük, hanem sok más elemi erőforrás hiánya miatt is. Őket sújtják a politikai-jogi kirekesztő törekvések is, amelyek úgy működnek, hogy fokozatosan megfosztják őket, a mindig kudarcot vallókat, az önbecsüléstől és a társadalmi elismerés igényétől, azaz az Európai Unió legfontosabb emberjogi vívmányaitól. Hogy már kirekesztettek-e vagy sem – ez az adatok alapján nem dönthető el. A tapasztalatok szerint eddig egy kisebb részüknél lehet a folyamat végzetes, de a veszély a többieknél is fennáll (6. táblázat).

6. táblázat

Fogyasztási csoportok (lakás, anyagi fogyasztás és kulturális fogyasztás alapján)

Csoportok	Részletes %	Összevont %
Elit	1	1
Jómódú	9	9
Felhalmozó—közép	14	31
Szabadidő orientált	17	
Jó lakású—deprivált	28	59
Deprivált—szegény	31	
Összesen	100	100

Forrás: Szívós Péter–Tóth István György (szerk): TÁRKI Monitor jelentések, 1999. december, 35.

Társadalmi szinten fájdalmas az, hogy mindez nem, vagy csak ritkán találkozik a társadalom szolidaritási jelzéseivel, s maguk a kirekesztettek vagy veszélyeztetettek egyre többször beletörődnek a helyzetükbe. A politikai probléma az, hogy e csoportok reintegrálása, vagy legalább a további helyzetromlás megelőzése nem szerepel a politikai prioritások között.

Következtetés

Az európai szociális modell nem csak intézmények és eszközök sajátos együttese. Értékrend is. Abban sok kritikusknak igaza lehet, hogy az EU első-sorban gazdasági érdekek mentén szerveződött, s ma is ezek mozgatják első rendben. Emellett azonban nem lehet eltagadni azt, hogy létezik, legalábbis elvileg és szándékokban, egy közösen elfogadott értékrend is, valamilyen erkölcsi dimenzió is. Ezek az értékek a *szolidaritás, a korlátozott egyenlőtlenségek, az erős jogok, az emberi méltóság tisztelete, a bizalomra épülő kapcsolatok* szerződéseiben, illetve az állam és polgár viszonyában is. A csatlakozási munka főként arra irányul, ami mérhető, vagy ami jogi szövegekben rögzíthető. Ez azonban csak a forma, ha tetszik, a héj.

Az értékek – és az ezek alapján működő intézmények – gyengítésében az is szerepet játszott, hogy a kevésbé erős demokratikus hagyományok, a gyengébb civil társadalom, és a gyors helyzetromlás miatt egy sor politikai áramlat a neoliberalizmustól a jobboldali populizmusig könnyebben hódít teret nálunk, mint nyugaton. A nyugat sem védett mindezzel szemben – csak védettebb, és erősebbek az ellenerők.

Végül is a kérdés valóban az, hogy milyen lesz az ország társadalom- és szociálpolitikai intézményrendszere, s még sokkal inkább, hogy milyen lesz a társadalom állapota, „minősége” akkorra, mire a csatlakozáshoz elérkezünk.

Elvben tehát nemcsak formálisan, hanem szubsztantíve is közelednünk kellene az európai modellhez. Eközben azonban az átmenet-országokban a rendszerváltás óta, immár tíz éve intenzív amerikai (USA) hatás érvényesül. A neoliberais elvek és intézmények – az állami, közfelelősségtől való visszavonulás elve, a közös intézmények lebontása és delegitimálása, a csak az ún. rászorulókra szorítókozó segítség – sokkal inkább teret hódítottak. Ehhez járul, hogy a kevésbé erős demokratikus hagyományok és a gyengébb civil társadalom miatt a neo-konzervativizmus, illetve antiliberalizmus is könnyebben hódít teret, mint nyugaton.

Ezen az úton haladva problémákat okozhat a csatlakozáskor az ország társadalom- és szociálpolitikája. Igaz, ma szubszidiárius ügy, de fokozatosan „csúszik” felfelé, s lassan uniós közüggvé válhat. Épp ezért már ma is több figyelmet kellene fordítani saját társadalmunk minőségére.

Meddig fogyhatunk? Lehetséges-e a népességcsökkenés megállítása?

Az előadás címe jelenlegi állapotunkat jól tükrözi: bizonytalan, de egyben félrevezetően magabiztos. Azt sugallja, hogy a feltett kérdésekre, legalábbis az elsöre tudjuk a választ. Azaz tisztában vagyunk azzal, hogy fogyunk, de nincs még elégséges okunk az aggodalomra, mert tudjuk, hogy hol van az a határ, amelyet átlépni már nem lehet, nem szabad. Valójában azonban koránt sincs így. A felszint jól vagy egyre jobban ismerjük, de az ezt létrehozó, mélyebben fekvő okokról éppen úgy alig tudunk valamit, mint ahogyan arról, hogy a jelenlegi helyzet megváltoztatása érdekében mit is kellene tenni. Az előadás címének második része már egyértelmű, abból a teljes bizonytalanság, az aggodalom, az elkerülhetetlenbe való beletörődés, mi több, talán már az azzal való megbékélés gondolata is árad. E cím abban az értelemben is félrevezető, hogy abból a népesség lélekszámának fetiszizálása, a tízmilliós hazai népességszámhoz való görcsös ragaszkodás üzenete olvasható ki, miközben a népesség kor szerinti összetételének változása legalább olyan, ha nem nagyobb fontosságú demográfiai jelenség, mint amilyen a lélekszám alakulásáé. Ismeretes, hogy a kor szerinti összetételt, a népesség korstruktúráját döntően a születések és a halálozások száma és ezek, illetve a nemzetközi vándorlás egyenlege alakítja. A népesség kor szerinti összetételének változása pedig a születések és a halálozások számát jellegzetesen és jelentős mértékben befolyásolja. A vándormozgalomra gyakorolt hatását sem lehet figyelmen kívül hagyni, hiszen egy idősebb vagy egy előregedett népesség mobilitása jelentéktelen.

A népesség lélekszámának csökkenése és a népesség előregedése nem csupán magyar jelenség, ennek ellenére az, ami Magyarországon bekövetkezett, nem tipikus. Nem, mert a generációk reprodukcióját jelző termékenységi mutatók már az 1960-as években, évtizedekkel korábban figyelmeztettek a népességcsökkenés lehetőségére, mint a tőlünk nyugatra fekvő országokban. 1981 volt az első év, mikor az élveszületések és a halálozások mérlege negatív volt (a hiány megközelítette a kétezret). Emellett az is sajátossága a hazai népességcsökkenéssel együtt járó öregedésnek, hogy azt a mind alacsonyabbá váló termékenység és a magas halandóság, ezen belül főleg a korai halálozások nagy gyakorisága együttesen generálják.

Keleti Károly majdnem 110 évvel ezelőtt a Magyar Tudományos Akadémián tartott *Hazánk népe 1890-ben* című előadását a következő gondolatokkal zárta: „bárhogy is van, abban bizonyára mindannyian egyetértünk, hogy a közeli millenium alkalmával büszke önérettel fogunk végigtekinteni sorainkon; nem lesz mit szégyellnünk ezer évvel ezelőtt bejött honfoglaló őseinktől. Megőriztük öröküket, gyarapodtunk számban és műveltségben és ha megszűntünk keleti

nép lenni, ezzel is csak első szent királyunk örökét váltottuk be, ki államalkotó intézményeivel a kereszténység és a nyugati civilizáció irányába terelte hazánkat.”¹

És mit mondhatunk mi most a magyar államiság fennállásának milleniumi évében? Nem túlságosan sokat. Hiszen hol van már büszke önértetünk? Hol van örökségünk? Soraink összekuszálódtak, számunk megfogyatkozott, tartásunk megroggyant, szellemi, fizikai csángósodásunk előrehaladott. Ha nem tartanám méltatlannak e környezethez a szavakat, akkor csupán annyit mondanék: köszönöm, még vagyunk. Igaz, ezt is csak nagyon halkán, erőtlenül, a magyar népesség állapotának megfelelően. Jelenleg ugyanis – Keleti Károllyal ellentétben – tárgyyszerűen csupán azt állapíthatom meg, hogy az ország jövője a népesség korábbi létszámának fenntartása, megőrzése tekintetében nincs biztosítva.

Itt egy rövid kitérőt kell tennem. Joggal kérdezhetik meg ugyanis, hogy érték-e, és ha igen, akkor miért és mennyiben érték az, hogy egy ország lakosainak lélekszáma, korstruktúrája, például fiatal vagy öreg, sok vagy kevés. Azaz az egymást váltó újabb és újabb nemzedékeknek feladata-e a népességszám megőrzése, esetleg gyarapítása? Egyáltalán milyen előnye vagy hátránya származik abból az országnak, ha a népesség létszáma növekszik, stagnál vagy éppen fogy? Természetesen a fenti kérdések sorába tartozik az is, hogy mennyiben érték az ember, és milyen értéket képvisel?

II. József gróf Eszterházy Ferenchez írt, 1784. május 1-jén kelt levelében erről a következőképpen vélekedett: „Bizonyos dolog, hogy a lélekszám növelése az állam boldogságát, gazdaságát és tekintélyét is növeli. Ilyen növekedést csak az igazgatás minden ágában tett helyes intézkedésekkel lehet elérni, viszont nem lehet az erre irányuló törvények és intézkedések hatását helyesen megítélni, még kevésbé azokat jól kiválasztani és elrendelni, ha nem ismerjük pontosan az ország valódi népességszámát s nem vagyunk állandóan tájékozva annak növekedéséről, illetve csökkenéséről.”² E királyi véleményhez csupán azt teszem hozzá, hogy a fogyó népesség nemcsak érzelmi krízissel jár, hanem a lélekszám csökkenése a lakosság gyengülő életkedvét és a jövőbe vetett hit hiányát tükrözi. Valami alapvetően megbomlott ott, ahol egy nép nemcsak értelmetlennek tartja utánpótlásának biztosítását, hanem beletörődött abba, hogy a népességszám csökkenésének üteme felgyorsult, illetve ezzel párhuzamosan a népesség kor szerinti összetétele is mind és idősebb lesz. Különbösen is meddig tartható, hogy miközben az ember által létrehozott javakat, az épített környezetet értéknek tartjuk, megfeledekezünk arról az értékről, amelyet mindezek létrehozója, az ember jelent? Hogy mennyiben vagyunk képesek a nemzeti sorskérdésekre adekvát választ adni, és a válasz alapján cselekedni azt végső soron a munkaerőbázis mennyisége és minősége dönti el. S mivel számában bővülő, jó felkészültségű és megfelelő szervezetségű népesség teremt gazdagságot, a népesség számának megőrzése, növelése, illetve a megnövekedett számú népesség létfeltételeinek, kulturáltságának, műveltségének teljesebbé tétele olyan érték, amely egy adott társadalom legfontosabb stratégiai célkitűzései közé kell, hogy tartozzon.

¹ Akadémiai Értesítő 1892. 20.

² Az első magyarországi népszámlálás (1784–1789). Szerk.: *Dányi Dezső-Dávid Zoltán*. Budapest, 1960, 373.

1. táblázat

A hazai népmozgalom összefoglaló adatai (1960–2000)³

Év	Népes- ség száma (1 000 fő)	Háza- ság- kötések	Élveszü- letések	Halálo- zások	Terhes- ségmeg- szaki- tások	Termé- szetes szapo- rodás, fogyás (-)	Egy éven aluli meg- haltak	Házas- ság- kötések	Élve- szü- letések	Halálo- zások	Termé- szetes szapo- rodás, fogyás (-)	1000 éve- szülöttre jutó egy éven aluli meghalt
	Száma						1000 lakosra					
1960	10 007	88 566	146 461	101 525	162 160	44 936	6 976	8,9	14,7	10,2	4,5	47,6
1970	10 352	96 612	151 819	120 197	192 283	31 622	5 449	9,3	14,7	11,6	3,1	35,9
1980	10 705	80 331	148 673	145 355	80 882	3 318	3 443	7,5	13,9	13,6	0,3	23,2
1990	10 355	66 405	125 679	145 660	90 394	-19 981	1 863	6,4	12,1	14,1	-1,9	14,8
1991	10 337	61 198	127 207	144 813	89 931	-17 606	1 989	5,9	12,3	14,0	-1,7	15,6
1992	10 310	57 005	121 724	148 781	87 065	-27 057	1 714	5,5	11,8	14,4	-2,6	14,1
1993	10 277	54 099	117 033	150 244	75 258	-33 211	1 458	5,3	11,4	14,6	-3,2	12,5
1994	10 246	54 114	115 598	146 889	74 491	-31 291	1 335	5,3	11,3	14,3	-3,0	11,5
1995	10 212	53 463	112 054	145 431	76 957	-33 377	1 195	5,2	11,0	14,2	-3,3	10,7
1996	10 174	48 930	105 272	143 130	76 600	-37 858	1 148	4,8	10,3	14,0	-3,7	10,9
1997	10 135	46 905	100 350	139 434	74 564	-39 084	989	4,6	9,9	13,7	-3,8	9,9
1998	10 092	44 915	97 301	140 870	68 971	-43 569	944	4,4	9,6	13,9	-4,3	9,7
1999	10 044	45 500	95 000	143 000	65 500	-48 000	850	4,5	9,4	14,2	-4,8	8,9

Megjegyzés: A születéskor várható átlagos élettartam 1998-ban férfiaknál 66,14 év, nőknél 75,18 év.

A nettó reprodukciós együttható 1998-ban 0,638.

Ezzel szemben jelenlegi helyzetünkben lassan megszokottá válnak azok a mondatok, amelyek a következőképpen kezdődnek: „ez eddig a legnagyobb mértékű csökkenés”, „korábban soha nem haltak meg olyan sokan, mint ebben az évben”, vagy „az előző évit meghaladó mértékben fogyott az ország népességének száma”. Ezeket a súlyos kijelentéseket adatsorok támasztják alá. S mivel ezekhez bárki könnyen hozzáférhet, nem érzem kényszerítő szükségességét annak, hogy részletesen dokumentáljam a magyar népesség életkedvének megcsappanását, a lélekszám és a kor szerinti összetétel elmúlt negyven évben bekövetkezett változását. Az összefüggések érzékeltetése érdekében az 1. táblázatban a hazai népmozgalom 1960–1999 közötti időszakára vonatkozó legfontosabb összefoglaló adatai találhatóak.

A táblázathoz kiegészítésül: 2000 első hónapjában a természetes fogyás meghaladta a hétezret, s ha a halálozás a következő hónapokban is ezen a szinten marad, akkor az év közepére a népesség lélekszáma tízmillió alá kerül. Mivel a nemzetközi vándorlás egyenlegét nem ismerjük, így nagy a valószínűsége annak, hogy a hazai népesség lélekszáma már jelenleg sem éri el a tízmilliót.

³ Forrás: Demográfiai Évkönyv 1998. KSH, Budapest, 1999; Magyar Statisztikai Évkönyv 1998. KSH, Budapest, 1999.

Annak érdekében, hogy jelenlegi állapotunkat megérthessük, rész-letesebben kell szólni a magyarság Kárpát-medencei népességfejlődéséről. Ennek részletes kifejtésétől el kell most tekintenem, csupán azt jegyezném meg, hogy 896 óta a népességfejlődést befolyásoló sok-sok veszteség mellett három demográfiai katasztrófa érte a magyarságot. Az első – szoros összefüggésben a tatárjárással – 1239 és 1290 közé esett. Ez követően mintegy öt évszázaddal később, a török hódoltság időszakában volt a második demográfiai katasztrófa. Ez, de már az első is, nemcsak nagymértékű népességvesztéssel, hanem a népesség összetételének drasztikus megváltozásával is járt. Az elveszített népesség pótlására ugyanis idegeneket telepítettek az országba, melynek következtében a 18. századra a magyar anyanyelvűek aránya 35–45 százalékra csökkent. (A 16. században ez az arány még 80 százalék volt.) A demográfiai katasztrófák mellett szinte folyamatosan háborúk, járványok, éhínségek, kivándorlás apasztották a népesség lélekszámát. Mindezek ellenére a 19. század végére egy nagy ívű népességfejlődést dokumentálhatunk. Azaz nem lehet egyetérteni John Lukacs azon állításával, legalábbis annak első részével, mely szerint a magyarság két nagy történelmi gyengesége, hogy: „sosem volt elég erős a termékenysége és a vallásossága ahhoz, hogy teljesen benépesítse a Kárpát-medencét.”⁴

A rövid történelmi visszatekintés láttán senki számára sem lehet kétséges, hogy Keleti Károly már idézett előadásában joggal tette fel a kérdést: „miként szaporodott e nemzet el annyira, hogy ezernyi sorscsapás közepett, oly óriási veszteségek után, melyek ép az államalkotó törzs legnemesebb vérért fogyasztották egyre, ma mégis tizenhatszázöt milliónyi tekintélyes lélekszámban élhessük a Szent István korona alkotta magyar hazánkban.”⁵ A pontos választ ma sem tudjuk, mert a fenti mondatok elhangzása után alig három évtizeddel az első világháborút lezáró békeszerződés rendelkezései, amely a népesség számának és lakóterületének nagy mértékű, radikális, előzmény nélküli és igen rövid idő alatt bekövetkezett csökkenését idézte elő, mindent véglegesen átrendezett. A trianoni döntéssel kiváltott a harmadik népesedési katasztrófa az ország népesedési folyamatainak addigi szerves fejlődése megszakadt. Ez nem egyszerűen csak azt jelenti, hogy az 1920 utáni demográfiai kép bizonyos összefüggésekben ne tükrözne volna az azt megelőző időszakét, hanem arról, hogy azok a folyamatok, amelyek Magyarország meghagyott területein a népességfejlődést addig biztosították, fenntartották, kondicionálták – megszakadtak. Természetesen nem arról van szó, hogy egy visszametszett vagy a koronájától megfosztott fa tavasszal ne zöldeülhetne ki, hanem arról, hogy az új ágakat nevelő fa már soha sem lesz olyan, mint amilyen a csonkolás előtt volt. A folytonosság, a szerves fejlődés bizonyos elemei az 1920 utáni népesedési folyamatokban is fellelhetők, ennek ellenére az első világháború előtti és az azt követő hazai népességfejlődésben a megszakitottság a jellemző, melyet a háború ember- és egyéb veszteségei még súlyosbítottak. És még fel sem ocsúdhattak a trianoni sokkból, amikor jött az újabb háború, a holokauszt, a menekülés, a kitelepítés, 1956, majd az azt követő lelket, embert silányító évtizedek.

Olyan szimptomák, amelyek kóros elváltozásra utaltak volna, legalábbis a felszínen, közvetlenül az első világháborút követően még nem jelentek meg. Ennek ellenére jól látták, hogy az első világháború okozta népességfogyás (a háborúban elesett produktív korú népesség pótlására, valamint a születések száma közel 50%-os csökkenésének) kiegyenlítésére egy emberöltő sem lesz elegendő. Az 1930-as népszámlálás adatai alapján a következőt fogalmazták meg: „Ez a mély hullámvölgy állandó mozgásban van a magasabb korévek felé. 1920-ban megfigyeltük, hogy az óvodákat néptelenítette el, 1930-ban már a középiskolák alsó osztályaiban maradtak üresen a padok, 1940-ben a fiatal munkáskezek száma lesz kevesebb és így halad tovább a késő öregkorig, de még egy emberöltő múlva sem fog elsimulni, mert ha majd a családalapításra képes korúak számának megritkulásában fog megnyilvánulni a hatása, újabb, bár kisebb hullámvölgy keletkezik a születéseknek ekkoron e réven való elmaradásából és kezdődik a hullámmozgás megint előlről

⁴ Magyar Nemzet, 2000. április 22.

⁵ Akadémiai Értesítő 1892, 11.

egy emberöltőn át.⁶ Azt azonban, hogy a népesség előregedése megindult, melyet az alacsonyabb termékenység mellett az élettartam általános meghosszabbodása is generált, nem érzékelték, mert az öt évnél fiatalabb korcsoportokhoz tartozók arányának növekedése – a meglévő népesedési problémák ellenére – különösebb aggodalomra még nem adott okot. Nem is beszélve arról, hogy a fenti gondolatok megfogalmazásakor az újabb háború lehetősége, s annak népességfejlődésre gyakorolt hatása fel sem merült.

A második világháborút követő valós helyzetet azonban az első évtized után megindult lélekszám-gyarapodás még elfedte. Ebben a folyamatban a terhesség művi megszakításának az 1950-es években bekövetkezett szigorú tiltása nem csekély szerepet játszott. Így alakult ki az a paradox helyzet, hogy az 1956-os exodus emelkedése 1960 és 1980 között a népesség lélekszáma még közel 750 ezer fővel növekedett. Ennek ellenére a népesség lélekszámának potenciális fogyása már 1958-ban, amikor a tiszta reprodukciós egyúttartó értéke 1 alá süllyedt (1958: 0,973) előre látható volt. Ennek okait keresve úgy vélem, téves lenne, ha az európai tendenciákra, a termékenység alacsony szintjére, az európai demográfiai pályára hivatkoznánk. Alapkutatás hiányában azonban nem egyszerű válasz adni arra a kérdésre, hogy az európai országokhoz viszonyítva Magyarország népességének potenciális és valós fogyása miért kezdődött évtizedekkel korábban? A válasz keresése közben, úgy vélem, nagyfokú korlátoltság lenne részünkről, ha ebben nem fedoznánk fel a terhesség-megszakítások 1956-ban történt feltétel nélküli engedélyezésének hatását, valamint a forradalom leverésének, a szovjet csapatok második magyarországi győzelmének, ha hazai bolsevik nomenklatura ismételt megjelenésének feltételezhetően nem jelentéktelen, messze ható szerepét, azt az érzést, hogy azt a társadalmi-gazdasági formációt, amelybe a magyarság a második világháború után belekényszerült, belátható időn belül megváltoztatni nem lehet.

Összességében az elhúzódó hazai népesedési válság nem a nyugat-európai minta követésének, hanem a bolsevik típusú hatalmi-politikai rendszer társadalmi krízisének, a kommunista modernizációs kísérlet kudarcának a következménye. A népesség fogyása, előregedése, a magas halandóság, illetve a korai halálozások nagy gyakorisága, az alacsony termékegység mind-mind annak a permanens társadalmi krízisnek a tünete, amelyben nagyszüleink, szüleink, önmagunk és gyermekeink nemzedéke élni kényszerültek, kényszerültünk.

Arra a kérdésre, hogy *meddig fogyhatunk*, tudományosan megalapozott választ nehezen lehet adni. Azt viszont, hogy hol tartunk most, az elmúlt év adatai alapján elkészített korfa pontosan mutatja, és megállapíthatjuk, hogy ha továbbra is az 1956-ban megkezdett úton haladunk, akkor a negyedik, az eddigieknél súlyosabb népesedési katasztrófát beláthatatlannak látszó következményeivel együtt – önmagunk idézzük elő. Azon tényezők közül, amelyek a negyedik demográfiai katasztrófát előidézhetik, hármat a továbbiakban külön is kiemelek:

- Az élve születések és a halálozások egyenlege 1981-től nemcsak negatív, hanem ez a negatívum exponenciálisan növekszik. 1981-hez viszonyítva 2000-re a természetes fogyás huszonnyolcszorosára nőtt! Vagyis a népességszám csökkenésének üteme felgyorsult, melynek következtében a népesség előregedése is egyértelműbbé vált, s jelenleg megállíthatatlannak látszik.

- A teljes termékenységi arány 2000-ben 1,3 alá kerül (1980: 1,92, 1990: 1,84, 1996: 1,46, 1999: 1,3) és amennyiben ez tartóssá válik, vagy ha még ennél is alacsonyabb lesz, akkor megszűnik a legalább egy gyermek általános vállalása, ami egy jelentős arányú akaratlagos gyermektelenség kialakulásának a kezdetét is jelentené.

- A 35 és 64 év közötti férfiak továbbélési valószínűségei az elmúlt három évtizedben oly mértékben romlottak, hogy azok jelenleg rosszabbak, mint amilyenek az 1920-as évek végén voltak. A magas halálozási arány és a meghaltak kor szerinti összetétele alapján túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy igen pazarlóan bánunk az emberi élettel. A 2000. januári ha-

⁶ Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 83. kötet I. rész, Budapest 1932, 5.

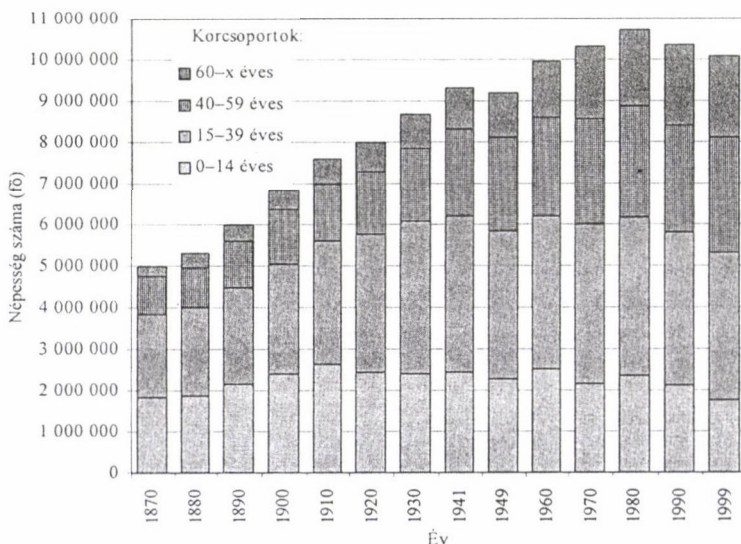
lázósi adatok közel 1500-zal magasabbak, mint az egy évvel korábbiak, s ha ez így folytatódik, akkor az 1999. év végi adatokhoz viszonyítva 40 ezerrel több honfitársunk halálát vetíti előre a 2000. év végére.

Miért tartom fontosnak a hazai népesség jelenlegi lélekszámának megőrzését, a népesség elöregedésének megállítását?

Azért, mert ha ezt nem tesszük meg, akkor a magyar társadalom legszélesebb értelemben felfogott működőképességének fenntartása hosszabb távon már nem biztosítható. Ehhez viszont nem csupán egy számhoz tartozó, azaz tízmillió fő körüli népesség, hanem egy olyan korstruktúrájú népesség szükséges, amely történelmi léptékben mérve nemcsak ideig-óráig őrzi meg még történelmét, nyelvét, s biztosítja a ezeregyszáz éves Kárpát-medencei kultúrájának folytonosságát, hanem mindazt, amit öröklül kapott, elődeitől továbbfejlesztve adja át utódainak. A hosszabb távú jövőnk érdekében meg kell értenünk és értetnünk: a magyar népességnek „fiatalodnia” kell ahhoz, hogy önmagába ne roskadhasson. Az igazi probléma elsősorban nem a lélekszám csökkenése, hanem a népesség elöregedése. Ez pedig nemcsak a fiatalok és az idősek össznépségen belüli arányát, hanem létszámát is jellegzetesen alakítja; azaz miközben a gyermekek és a fiatalok száma csökken, aközben az időskorúaké nő. E folyamat következtében napjainkra oda jutottunk, hogy az össznépségen belül a 19 évnél fiatalabbak viszonylagos súlya soha sem volt olyan kicsi, a 60 éven felülieké olyan nagy, mint amilyen jelenleg. Egy évtizeddel ezelőtt az össznépségen belül a gyermekkorúak aránya még 0,6 százalékkal meghaladta a 60 év felettiét. 2000-re azonban a 60 éven felüliek aránya lett 2,6 százalékkal magasabb, mint a 15 éven aluliaké. (20,5, illetve 18,9 százalékról az évtized alatt az arány 17,1, illetve 19,7 százalékra módosult, miközben a népesség lélekszáma 10 millió 375 ezer főről 10 millió 44 ezerre esett.) A különböző korcsoportokhoz tartozó népesség számának, arányának az elmúlt 130 évben bekövetkezett változását, a népességfejlődés évtizedenkénti elmozdulását, a népesség elöregedését az 1. ábra oszlopai egyértelműen tükrözik.

1. ábra

A népesség számának alakulása korcsoportonként 1870 és 1999 között

Forrás: Vukovich Gabriella: A népesség reprodukciójának, a népességszám alakulásának és befolyásolásának kérdései. In: Népesedés és népességgazdaság. KSH Népességtudományi Kutató Intézet könyvtára (kézirat). Budapest, 2000, 470.

1870. január 1. és 2000. január 1. között az össznépelességen belül a 0–14 évesekhez tartozó férfiak aránya 9,3, a nőké pedig 10,1 százalékkal csökkent. Az egyenletes csökkenés mellett 1900 és 1930 között mindkét nem esetében jelentősebb arányú (a férfiaknál 3,5, a nőknél 3,9 százalék) volt a csökkenés. Az ezt követő 30 évben a csökkenés üteme némileg mérséklődött. 1960-tól azonban a csökkenés mértéke ismét egyértelműen növekszik. Mindezek következtében az össznépelességen belül a 0–14 évesek aránya az 1870-es közel 37 százalékkal szemben ma már alig haladja meg a 17 százalékot. Hasonló tendenciát állapíthatunk meg akkor is, ha a népességszám alakulását vesszük alapul. Az ország népességének száma 1870-től 1990-ig 2,7-szeresére, a legfiatalabbaké 1,2-szeresére, a legidősebbeké pedig 7,2-szeresére nőtt.

A legfiatalabb és a legidősebb korcsoportokhoz tartozók aránya alakulásának íve egy elöregedő társadalom képét mutatja, melyben folyamatosan nőtt az ezer férfira jutó nők száma. A növekmény 1870 és 1990 között 62 fő volt. A folyamat a 90-es években felgyorsult, s így 2000. január 1-jén ezer férfira már 1096 nő jutott. Napjainkhoz közeledve, különösen az idősebb korúak körében felgyorsult az ezer férfira jutó nők száma. 1870-ben a 60 és annál idősebbek között még nem volt nőtöbbség, tíz évvel később azonban ezer férfira már 1042 nő jutott. 1949-ben azonban már ezer férfira 1270, 1990-ben 1489, 1999-ben pedig 1587 hasonló korú nő jutott. 1990-et követően az ország népességének és a legfiatalabb korosztályhoz tartozóknak a száma egyaránt csökkent, miközben a legidősebbeké tovább növekedett, s mellyel párhuzamosan az aktív munkát nem végzők aránya fokozatosan nőtt. Az eltérő halandósági viszonyok következtében az inaktívak között mind több lesz az egyedülálló nő. Az adatok alapján megjósolható, hogy rövid időn belül minden 60 év feletti férfira két nő fog jutni, hogy a 40–59 évesek körében nőtöbbség lesz, hogy a 20–39 évesek között a férfi–nő arány ki fog egyenlítődni. Az azonban, hogy ez a változás az alacsonyabb korcsoportokat hogyan fogja érinteni, ma még nem egyértelmű, hiszen a jelenlegi állapotok alapján egyenlő esélye van annak, hogy az első három korcsoportban a férfítöbbség megerősödjön, vagy hogy a jelenlegi – különösen a 15–19 éveseknél – még meglévő férfítöbbség tovább apadjon. A nők növekvő aránya alapján feltételezhető, hogy a közeli jövőben a megváltozott és a népességben belül tovább változó súlyuknak megfelelő szerephez fognak jutni, azt azonban, hogy ez a változás milyen következményekkel fog járni, ma még valójában nem is sejtjük. Azt sem lehet előre látni, hogy a mind több és a mind hosszabb ideig magányosan élő nő meghatározóbbá váló szerepe következtében a társadalmi folyamatok hogyan alakulnak. A válások gyakorisága és a házasságon kívüli együttélési formák általánosabbá válása következtében egyre több olyan „család” lesz, amely generációkon keresztül csak női felnőttből áll. Mindezeknek a változásoknak a népességfejlődésre és ezen keresztül a társadalomra, a gazdaságra gyakorolt hatását ma még homály fedi.

Analízis, hogy az eddig megfogalmazottakat megismételném, fel kell tennem azt a kérdést, hogy miért is gond az, ha a népesség előregszik? Mindenekelőtt azért, mert a népesség elöregedésével csökken az újitókész fiatalok aránya, s ez gátolja az új ismeretek átvételét, alkalmazásának elterjesztését. Az új iránti igény háttérbe szorulása és ennek következményei a különböző döntési mechanizmusokat negatívan befolyásolják. Megerősödik a megszokott megoldásokhoz való ragaszkodás, rövidebb perspektívában való gondolkodás. Emellett az idősorúak arányának növekedése nemcsak az új ismeretek iránti fogékonyságot, a kezdeményezőképiséget és a kreativitást csökkenti, hanem a gyengülő életkedv, illetve a jövő reménytelenségének érzete következtében az utánpótlás biztosításának belső szükséglete iránti felelősségérzete is csökken. E folyamat részeként az elöregedett népesség egyre kevésbé látja értelmét, hogy utódokat neveljen s mind- inkább képtelenné is válik a kellő számú utód vállalására. S ezt a mintát a mind kisebb létszámú utódok is átvesszik, követik. A népesség elöregedése mind kevesebb gyermek vállalását jelenti, s mivel minden érték forrása a gyermek, így fokozatosan leszűkül az a bázis, amely morális, szellemi és fizikai értelemben is képes az emberi közösség, a társadalom megújítására. Az elöregedett népességben nő a gondozásra szoruló idős, önmagukat már ellátni nem tudó emberek száma,

aránya. Az önmagára maradt idős korúak kapcsolatainak beszűkülése, érzelmi izolálódása pedig a depresszióra hajló emberek arányát növeli azokét, akik helyzetüket reménytelennek érzik, akik nem látnak maguk előtt perspektívát és tehetetlenek.

A gazdaság és a termékenység között meglévő kapcsolatot nem nehéz felismerni, hiszen a gazdasági nehézségek általában alacsony termékenységre vezetnek, mely tovább csökkenti a gazdasági teljesítményt. Feltételezhető, hogy a – lassan két évtizede – csökkenő hazai termékenység hátterében is a jövő perspektívátlansága mellett a gyenge gazdasági teljesítmények állnak. Közismert tény ugyanis, hogy a családok többsége a gazdasági körülmények további romlását az elmúlt évtizedekben nem vagy csak igen nehezen tudja ellensúlyozni, mivel a feladatvállalásnak a munkaidő végecsége, illetve a mind szűkebbé váló munkaerőpiaci lehetőségek határt szabnak.

A népességszám csökkenésének megállítása és a mind kedvezőtlenebbé váló népességösszetétel megváltoztatása nemcsak nemzetbiztonsági és morális szempontból fontos, hanem a nemzeti azonosságtudat szempontjából és az ország gazdasági teljesítőképességének biztosítása érdekében is. Szembe kell nézni ugyanis azzal a realitással, hogy a népességszám bizonyos szint alá süllyedése ugyanis nemcsak megakasztja a további gazdasági fejlődést, hanem – mivel a nemzeti jövedelem mind nagyobb hányadát kell az inaktív- vagy idős korúakra fordítani – annak gátjává is válik. Tisztában kell lenni ugyanis azzal, hogy bizonyos idő után az előregedés nemcsak a 19 év alattiak számát apasztja, hanem a munkaképes korúakét is, ami maga után vonja a gazdasági aktivitásnak, a gazdaság teljesítőképességének, rugalmasságának és mozgékonyságának csökkenését. Ez pedig azzal jár, hogy a nyugdíjat megtermelők hányada lecsökken, s az aktív- inaktív aránya megváltozik, az inaktívok mind elviselhetlenebbé váló túlsúlya alakul ki. Azaz, amennyiben a fiatalok össznépességen belüli aránya a továbbiakban is az eddigiekhez hasonló ütemben csökken, akkor az elkövetkező időszakok idős nemzedékeinek eltartási lehetősége már 2030 táján egyre aggasztóbb lesz, pedig akkor még az aktív- inaktív aránya alig haladja meg az 1:3 arányt. Ez pedig nemcsak működőképtelenné teszi a kialakított nyugdíjrendszert, hanem – mivel az egészségügyi ellátó rendszerek szolgáltatásait is mindinkább az idős korúak veszik igénybe – a gyermekkorúak, a fiatal és a középkorú felnőttek egészségének megőrzésére mind kevesebb pénz fog jutni.

Az adatok – úgy véljük – kellően dokumentálják az idős korúak létszámának gyarapodását, a hazai népesség öregedését, az ország életfájának eltorzulását. Következmenyei pedig nehezen lesznek kiszámíthatóak abban az esetben, ha az emberi életkor meghosszabbodása, az idős személyek térfényése nem fog egyútt járni a létszámában állandóan növekvő idős csoportok életkörülményeinek javulásával, illetve ha a társadalom mindennapi életébe történő beilleszkedésükre nem sikerül megoldást találni.

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy jelenleg nemcsak a tendencia visszafordításának gondolata illuzórikus, hanem a megállítására irányuló erő-feszítések is. Amit reális célnak látok, az egyelőre nem más, mint a népes-ségfogyás és ezzel együtt az előregedés jelenlegi ütemének lassítása. Ennek megvalósítása érdekében pedig meg kell teremteni azokat a feltételeket, amelyek segítségével a hazai negatív demográfiai folyamatokat mérsékelni lehet.

Nehezen lehet vitatni, hogy a gazdaságpolitika közvetlen és közvetett formában is hatást gyakorol a lakosság életvitelére, létfeltételeinek alakulására. Azzal, hogy a mindenkori politika a költségvetés, illetve az államháztartás tervezése során meghatározza a jövedelemtulajdonosok pozícióváltozásait hatással van a népesség jövőbeli számának, kor szerinti összetételének alakulására is. Eppen ezért az, hogy az államháztartás, a vállalkozások, illetve a lakosság milyen mértékben részesednek a jövedelmekből meghatározó jelentőségű. Ennek következtében, hogy a jövedelemtulajdonosok zárt rendszert alkotnak, többletjövedelemhez csak egymás javára vagy kárára juthatnak. A mindenkori kormányzat a tervezést követően a költségvetés elfogadásával meghatározza, hogy a következő évben az állami hatalmat, külföldet, a vállalkozásokat vagy a lakosságot részesíti-e előnyben vagy hozzá hátrányos helyzetbe. A lakosságot közvetlen módon elsősorban akkor preferálja a gazdaságpolitika, ha a személyi jellegű juttatásokat növeli, illetve ha a személyi jövedelemadó mértékét csökkenti. A költségvetés természete-

tesen egy évre szól, de könnyen belátható, hogy valójában a költségvetésbe kódolt politikai szándék, még annak esetleges módosítása ellenére is több éven keresztül hat. Így van ez még abban az esetben is, ha a korábbi prioritásokat a politika át kívánja alakítani.

Az elmúlt években megvalósított, a pénzügyi egyensúlyt rövid távon érvényesíteni kívánó elmúlt években megvalósított restriktív politikai gyakorlattal szemben a távlati népesedéspolitikának a termékenység és a születésszám emelkedése, illetve a halandósági viszonyok területén történő javulás érdekében a családot és azokat a családi jellegű együttélési formákat kell támogatásban részesítenie, amelyek a gyermekvállalás, azaz a népesség-utánpótlás területén kiemelt szerepet játszanak. Egyértelművé teszi ezt az, hogy a család a társadalom alapegysége, és számos funkciói közül a legalapvetőbb és legfontosabb az utódok felnevelése. Kiindulópont tehát a család, mely a társadalom legősibb önkéntes közössége. Létezése és normális feltételek közötti működése a fejlődés alapfeltétele, hiszen a családot alkotó ember a gazdaság elsődleges forrása. A humán tőkét „termelő” család tevékenysége révén a közösség egésze – közvetve és közvetlenül – gyarapszik, hiszen a gyermek nemcsak a javak és szolgáltatások leendő termelője, hanem fogyasztója is. A hosszú távú népesedéspolitikai alapján megfogalmazott cselekvési programnak olyan gazdasági, szociális, egészségügyi és kulturális körülmények megteremtésére irányulnia, melynek következtében a házaspárok szabadon és valódi felelősséggel hozhatják meg a gyermekáldással kapcsolatos döntéseiket.

Szembe kell nézni a források rossz elosztásából és az elosztás hiányos voltából fakadó feszültségekkel, s elő kell segíteni, hogy az anyagi javak igazságosabb elosztása révén mindenki egyforma mértékben részesüljön az utódok felnevelésére fordított társadalmilag elismert költségekből, hogy a gyermekeket nevelő családok a jelenleginél nagyobb és jobb lehetőségekkel rendelkezzenek. Az elérendő cél megvalósítása érdekében a továbbiakban ugyanis nem lehet fenntartani azt a jelenlegi helyzetet, hogy a társadalom legnagyobb szegénységben élő rétegei éppen a több gyermeket nevelő családok legyenek. A családok marginalizálódási folyamatát meg kell állítani, azaz a gyermek(ek)et nevelő családokat kiemelt támogatásban, és megfelelő feltételek megléte esetén – az egyedül élővel szemben – differenciáltan meghatározott előnyben kell részesíteni. Tarthatatlan az az állapot, hogy jelenleg a háztartások többségében minden gyermek növeli a szegénységbe kerülés esélyét.

Demográfiai szempontból újra kell gondolni a korábbi évtizedek intézkedéseinek, például a gyermekgondozási segély, a gyermekgondozási díj, az anyasági segély, a gyermekápolási pótlék, a várandósági pótlék, a gyermeknevelési támogatás, a családi pótlék, a fiatal házasokat érintő kedvezmények odaitélésének és visszavételének pozitív, illetve diszfunkcionális hatásait. Olyan támogatási rendszert kell kialakítani, amely kizárja annak lehetőségét, hogy a család egyetlen jövedelemforrása a gyermekek utáni támogatás legyen. Azaz nem kívánatos a „stratégiai” gyermekek számának, illetve a gyermekek után megszerezhető anyagi támogatásból élő családok és gyermeküket egyedül nevelő személyek számának a növelése. Mint ahogyan nem kívánatos szaporítani az analfabéták, az aluliskolázottak táborát sem. Azokat a családokat kell támogatni, amelyek elősegítik, hogy a felnövekvő gyermekek jó egészségben és megfelelő műveltséggel rendelkezve sikerrel fejezzék be az alsó-, a közép- és a felsőfokú tanulmányaikat. A támogatási rendszernek tehát annak ellenére, hogy család- és gyermekcentrikus függetlenül a gyermekek számától nem a rossz anyagi körülmények között élőket kell segítenie, hanem az ország gazdasági lehetőségeivel összhangban, s nem annak alárendelten ésszerűen és minden lehetséges mód felhasználásával a társadalom és a munkáltatók részéről egyaránt elismerni és elismertetni a születendő gyermek világra jövetelének, illetve minden megszületett gyermek gondozásának és felnevelésének költségeit.

A közvélemény-kutatások eredményei azt mutatják, hogy a magyar népesség az évtizedek során belemélykezett elmozdulások, változások ellenére alapvetően még ma is család- és gyermekpárti. Erre alapoza meg kell erősíteni azt a felfogást, melyben a családi közös-

ség szerepének megerősítésére helyezik a hangsúlyt. Olyan társadalmi közhangulatot és ennek megfelelő feltételrendszert kell kialakítani, melyben:

- az individualizmussal szemben egyértelmű értéket jelent a család,
- a szülők gyermeknevelésben való lekötöttségét egyértelműen elismerik,
- a családban gyermekét nevelő anya presztízse – a titkárnótól az akadémikusig – egyetlen más foglalkozáshoz sem hasonlítható, és amelyben
- az individualizmus és a születéskorlátozás értéként való elismerésével szemben természetes a gyermekes családokat támogató alapvető egészségügyi és szociális programok finanszírozása, azaz nem jelenthet társadalmi fe-szültséget a gyermekvállalás, a gyermeknevelés fokozott anyagi támogatása.

A közgondolkodás olyan típusú átalakítását, megerősítését kell megvalósítani, melynek eredményeként nem teherként, hanem az élet legfontosabb és legtermészetesebb ajándékaként jelenik meg a családban a gyermek, aki nem teher, s nem a szülők, mindenekelőtt az anya karrierjét lehetetlenné tevő csapás. A nők méltóságának, az anyaság fontosságának, valamint a családban, a gyermekek nevelésében betöltött kiemelkedően fontos szerepének elismerése mellett fontos alapelvként kell számon tartani, hogy a szülőknek joga, kötelessége és felelőssége gyermekeinek fejlődését irányítani és vezetni.

Abból indulunk ki, hogy a gyermekvállalási kedv számos morális, pszichés, erkölcsi, kulturális feltétel megléte mellett szoros összefüggést mutat a gyermekeket vállaló megfelelő családi háttér biztosításával. S mivel a több gyermek vállalásának előfeltétele az első gyermek vállalása, éppen ezért – a családalapítás számára biztosított kedvező légkör kialakítása mellett – az első gyermek születésekor minden családot egyszeri egyedi támogatásban kell részesíteni. Az általánosabban értelmezett egészségügyi ellátáshoz való jog értelmében lehetővé kell tenni a nők számára, hogy biztonságosabban várják és szüljék meg gyermeküket, azaz hogy a házaspároknak egészséges gyermekük születhesse. Ennek biztosításával párhuzamosan újra kell gondolni, hogy a sürgősségi szülészeti ellátást és a szülés előtti és azt követő gondozási formát hogyan lehet és kell az anya és a születendő gyermek érdekében még hatékonyabbá tenni.

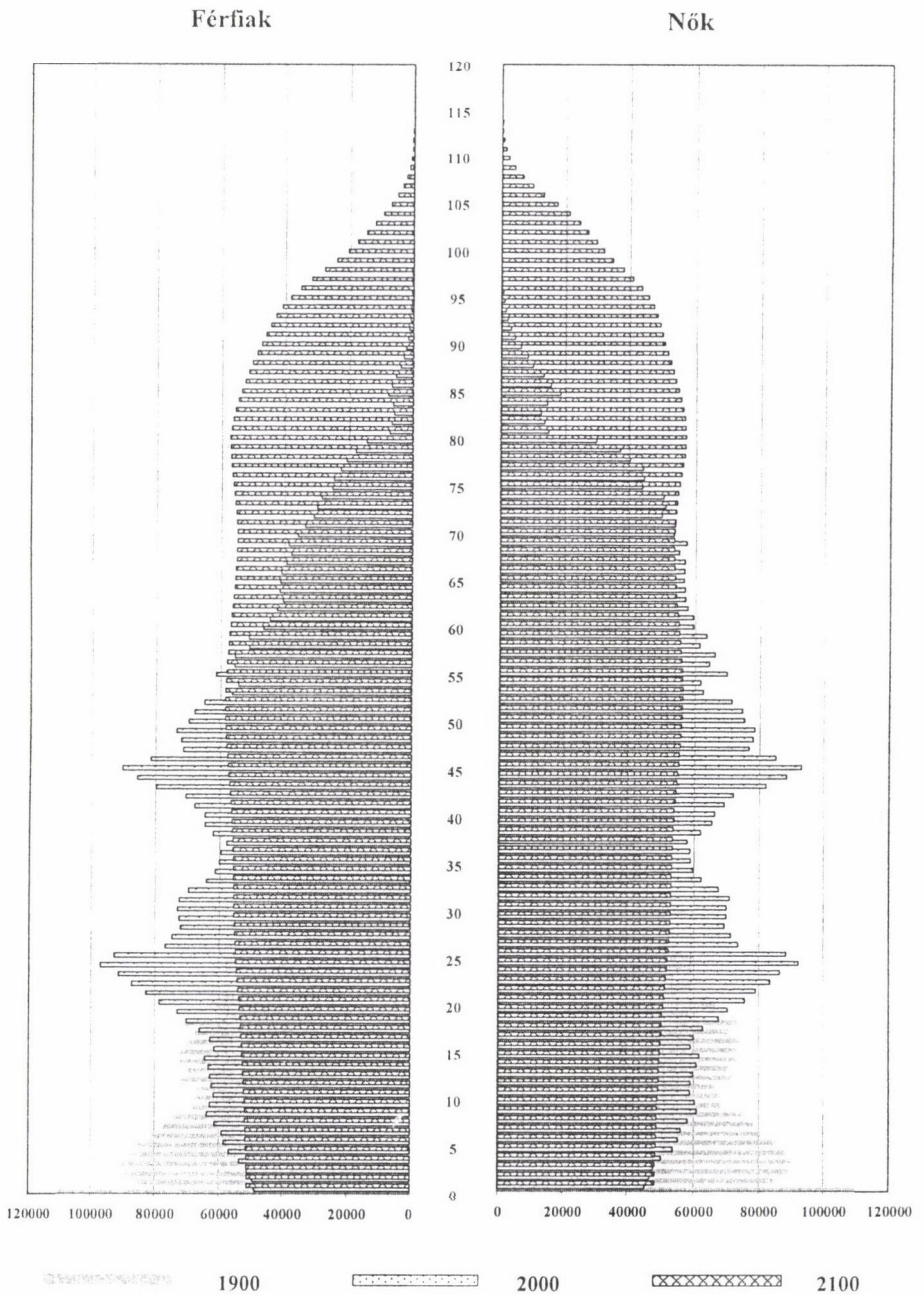
Az igazságosabb közteherviselés kialakítása érdekében a rendszer-változás nyerteseinek és gyermek(ek)et nem nevelő családoknak és egyedülálló személyeknek megfelelő mértékben részesedniük kell az utódok felnevelésére fordított költségekből.

Mielőtt azonban ez realitás lenne, szembe kell nézni azzal a kérdéssel, hogy az öregedő lakosság ellátásának költségeit hogyan tudja biztosítani az alacsony termékenység és a magas halandóság következtében mind összességében mind nagyobb aktív kereső réteg? Az öregedő lakosság ellátásához elengedhetetlenül szükséges anyagi eszközök biztosítása már jelenleg is mind nagyobb gond. (Hazai viszonylatban egy gyermek felnevelése tizedrészét teszi ki egy idős ember eltartási költségeinek; ehhez képest a Világbank szakértői szerint egy gyermek felnevelése világszerte a negyed részét teszi ki.) Az egészségügyi szolgáltatásait, s ezen belül is a gyógyszer-támogatás jelentős hányadát a 60 éven felüliek veszik igénybe, éppen ezért azt is végig kell gondolni, hogy a támogatások mértéke hogyan érintse a gyermekeket felnevelő, illetve gyermekeket nem nevelő időszerű személyeket.

Sajnos minden jel arra utal, hogy a halálozások számának 1993-at követő mérséklődése átmeneti jelenségnek bizonyult, melynek következtében a halálozások magas száma tartós tendenciának hat a hazai demográfiai folyamatokra. Ez pedig újabb terhet ró az egészségügyi szolgáltatásokra, azaz mind többen, nagyobb gyakorisággal és mind hosszabb ideig fogják ezeket a szolgáltatásokat igénybe venni. Ennek pedig az lesz a következménye, hogy az idősek számára kialakított jelenlegi ellátási rendszerek alkalmatlannak válnak feladataik ellátására.

A népesség előregedése többlet-halálozást eredményez. A korai halálozások nagy gyakorisága mellett ez is az egyik összetevője annak, hogy a halálozások száma fejlettségünkhöz viszonyítva indokolatlanul magas. Éppen ezért a halandóság javulása automatikusan növeli a magasabb életkorok megélésének esélyét, ennek ellenére – mivel a hazai magas halálozási arány kialakulásában a korai halálozások nagy gyakorisága jelentős szerepet

Magyarország népességének korfája (fő)
1900, 2000, 2100, fenntartó változat

játszik – egy normálisnak mondható halandósági szint eléréséig nem csupán a népesség-csökkenés mértékére és ütemére hat, hanem a népesség korstruktúráját is „fiatalítja”. Ez könnyen belátható, ha figyelembe vesszük, hogy 1960 és 2000 között a 35–64 év közötti férfiak halálozási arányának emelkedése mintegy 50 százalékos volt.

A nemzetközi migrációs adatok arról tanúskodnak, hogy a vándormozgalom szereplői javakorabeli férfiak és nők. Ők azok, akik közvetlen formában a lélekszám és a korstruktúra alakulására is hatást gyakorolnak. Ez egyben azt is jelenti, hogy a migráns – mint az elmúlt ezeregyszáz évben bármikor – tehetségével, munkakultúrájával, saját népének erényeivel gazdagítja a befogadó ország népességét. 1960 és 1990 között a legális és az illegális kivándorlók évenkénti száma 1405 és 6555 fő között mozgott.⁷ Eppen ezért nehéz feltételezni, hogy 1990-et követően, amikor a szabad utazás feltételei végre megteremtődtek hazánkban, legalább annyian ne vándoroltak volna ki évente, mint azt megelőzően. Annak következtében azonban, hogy a kivándorló magyar állampolgárok adatait sem ismerjük, nem tudunk arra a kérdésre válaszolni, hogy a hazai népességsökkenésben milyen szerepet játszott, játszik a kivándorlás, illetve, hogy a nemzetközi vándorlás hazai mérlege nyereséges-e, vagy veszteséges. Ez pedig azt jelenti, hogy nem tudjuk: a bevándorlók mennyiben járulnak hozzá a hazai népességfogyás csökkentéséhez és a népesség korstruktúrájának változásához.

Abban az esetben, ha a három népmozgalmi komponens, azaz a termékenység, a halandóság és a nemzetközi vándorlás egyenlege között egyenlően osztjuk meg a népesség-csökkenés korlátozásának „teendőit”, akkor remény van arra, hogy a népességsökkenés úgy szelidüljön meg, hogy eközben a népesség előregedése csak fokozatosan és nem gyorsan módon következik be. Ebben az esetben a gyermekszám fokozatosan emelkedik, és csak lassan közelít az egyszerű reprodukciós szinthez. Ezzel együtt az élettartam mindkét nemnél emelkedik, a férfiaknál 80 év fölé, a nők esetében pedig megközelíti a 90 évet. A nemzetközi vándorlás egyenlegének sem kell a fenti feltételek megvalósulása mellett elviselhetetlen méretűnek lenni, elegendő ha évi 13–14 ezer fő nyereséggel zárul. Mindezek eredményeként a születések száma tartósan 100 ezer fő felett alakulhat, az évenkénti természetes fogyás sem lehet irritálóan magas. A népesség fenntartása fokozatos további öregedés mellett megy végbe, de a népességszám nagyjából 2050 után is megőrizhető, s így az össznépesség száma 2100-ra sem csökken 9,7 millió fölé⁸ (2. ábra).

Mindezek valóra válásának természetesen nemcsak pénzügyi, hanem etikai, erkölcsi következményekkel járó feltételei is vannak. Nem lehet figyelmen kívül hagyni ugyanis azt az alapigazságot, hogy minden ember függetlenül korától, nemétől, vallásától és nemzeti hovatartozásától „feltétlen és elidegeníthetetlen méltósággal és értékkel rendelkezik”.

A hazai népességfejlődést drasztikusan keresztbe metsző demográfiai katasztrófákra, s az azokat kiegészítő egyéb tényezők génjeinkbe kódolt kumulatív hatására gondolva egyrészt csodálkozással tölt el az a tény, hogy még ennyien vagyunk, másrészt pedig éppen ez az, ami egyértelművé teszi számomra, hogy amennyiben a „gerinc megint a test középvo-nalába” kerül, és ha „életünk méltósága, a testünkben szálló sors s az elszántságot kedvelő idő” ismét helytállásra buzdít bennünket, s ha ezeket megfelelő népesedéspolitikai intézkedések egészítik ki, képesek vagyunk a bennünket sújtó epidemiológiai válság leküzdésére s jelenlegi népesedési gondjainkat megoldjuk.⁹

⁷ Tóth Pál Péter: Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994), Püski, Budapest, 1997, 65.

⁸ Háblicsek László–Tóth Pál Péter: A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népesség számának megőrzésében 1999–2050 között. Népesedés és népességpolitika. Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2000, 356.

⁹ Az idézetek Németh László: Debreceni Kátéjából valók. Új Vetés, 1933. november 1–3.

Helyi és területi érdekérvényesítés az önkormányzati politikában

---

Az 1990 nyarán elfogadott LXV. törvény hatályon kívül helyezte a Tanács törvényt, s létrehozta a helyi önkormányzatokat. Az önkormányzati törvény preambulumban ez áll: „Az Országgyűlés – követve hazánk haladó önkormányzati hagyományait, továbbá az Európai Önkormányzati Charta alapkövetelményeit – elismeri és védi a helyi közösségek önkormányzashoz való jogait”.

A helyi önkormányzás lehetővé teszi, hogy a választópolgárok helyi közössége – közvetlenül, illetőleg választott helyi önkormányzata útján – önállóan és demokratikusan intézze helyi érdekű közügyeit. Az Országgyűlés, támogatva a helyi közösségek önszervező önállóságát, segíti az önkormányzathoz szükséges feltételek megteremtését, előmozdítja a közhatalom demokratikus decentralizációját.¹

Ezzel az aktuussal megszűnt a tanácsrendszer, és ismét életbe lépett az önkormányzatiság mint a lokális rendszerváltás kiemelkedően fontos, demokratikus eleme. A törvényt 1990 őszén az önkormányzati választások követték, s ezzel hosszú szünet után ismét az önkormányzatiság lépett érvénybe a területi igazgatásban és a helyi társadalmakban.

Mindez természetesen nem előzmények nélkül született meg. A pártállam reformjára irányuló kísérletek a hetvenes évektől tartalmazták a hatalom-megosztás szükségességét a párt-állam-érdekvédelmi szervezetek viszonylatában, valamint a decentralizáció szükségességét a közigazgatásban.

A nyolcvanas években fölerősödtek az önkormányzatiság iránti igények a társadalom különböző szféráiban. A helyi társadalmakban megjelentek az első – jobbára ökológiai jellegű – civil szervezetek, s meghonosodott a helyi társadalom fogalma, azaz *lassan és bátortalanul, de gyökeret vert a lokalitás gondolköre is*.

Másfelől: a pártállam reformköreiben egyre nyilvánvalóbban fogalmazták meg a tanácsrendszer korszerűsítésének, modernizálásának igényét, valamint az önkormányzatiság bevezetésének szükségességét.

1985-ben az Európa Tanács elfogadta a Helyi Önkormányzatok Chartáját, ami az Európa felé több más területen is puhatólózó magyar pártállami vezetésnek is fontos lett. A nyolcvanas évek közepén még többen úgy vélték, hogy a tanácsrendszer megreformálható, hiszen a tanácsok fokozatosan eltávolodtak az állampárttól, apparátusuk megfiatalodott és szakszerűbbé is

---

¹ Az önkormányzati törvény magyarázata (szerk.: Verebélyi Imre). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1993, 13.

vált, így volt realitása annak, hogy az önkormányzati funkcióikat fölerősítve valószínűsítő önkormányzatokká váljanak. Természetesen erre csak a magyar gazdasági-társadalmi reform sikere esetében lett volna esélyük. A reform azonban – mint tudjuk – olyannyira bátortalan és felemás maradt, hogy a kelet-európai szocialista rendszerek összeomlása maga alá temette a reformot is.

Az önkormányzati törvény előkészítése tulajdonképpen már a nyolcvanas évek közepén elkezdődött részben a reform önkormányzati törekvéseivel, részben pedig azzal, hogy a mindinkább szakképzett és megfiatalított tanácsai apparátus egyre jobban próbálta magát függetleníteni a pártállami köztöttségektől. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az IMF is szorgalmazta a Helyi Önkormányzatok Európai Chartájának az elfogadását. Ezek a tényezők szerencsésen egybeestek a rendszerváltással, amelynek jegyében és keretében nagyon gyorsan sor kerülhetett a radikális változásra.

1989–1990 a pártállam összeomlását és a rendszerváltozást eredményezte, amelyet aztán az 1990 tavaszán megtartott parlamenti választás legitímált. Az egypártrendszer monolitikus struktúráját ezzel a többpártrendszerű demokratikus hatalmi struktúra váltotta föl. Koalíciós kormány alakult az MDF, a KDNP és a FKgP részvételével. Fontos mozzanata volt a változásnak a legnagyobb kormányzó és legnagyobb ellenzéki párt – az MDF–SZDSZ – paktuma, amely hosszú időre befolyásolta a hatalmi mechanizmust és a politika játékterét.

Az új demokratikus parlament 1990 nyarán fogadta el az önkormányzati törvényt, ezáltal a települések lényegesen nagyobb játékteret, döntési szabadságot kaptak, saját sorsuk irányítását kézbe vehették. Az erősen centralizált, jobbra csak a központi akarat végrehajtására korlátozott tanácsok helyett decentralizált közigazgatás lépett érvénybe, erős helyi érdekvényesítési esélyekkel és lehetőséggel. Az 1470 tanács helyébe 3108 önkormányzat lépett. Az önkormányzatok száma azóta tovább nőtt, mivel több, korábban kényszerrel egyesített – közös tanácsú – település önállósította magát.

A rendszerváltást követő tíz évben az önkormányzatok stabilizálódtak és működőképesek maradtak. Az önkormányzatok működésével – mint általában a társadalom egyéb intézményeivel – kapcsolatban pozitív és negatív tendenciákat egyaránt megfigyelhettünk. *A tanácsrendszer önkormányzati-vá való átalakítása egyértelműen eredményesnek bizonyult*, még akkor is, ha egyik-másik kormány ezt a sikeres működést túldimenzionálta. E kérdés szakértői többnyire elismerik, hogy az önkormányzatok zökkenőmentesen, s viszonylag gyorsan illeszkedtek be a demokratikussá alakított hatalmi struktúrába, a közigazgatás radikális átszervezését jól előkészítették, s végérményben a változtatás az új demokrácia kiemelt érdemlő tényezőjévé vált. Az általános pozitív képhez néhány nem kevésbé fontos tény szeretnék megemlíteni.

Először – bár ezt mintha kevésbé méltányolnánk – *megszerveződött és jól működik a helyi nyilvánosság*. A tanácsrendszer egyik nagy fogyatéka a nyilvánosság teljes hiánya volt, hiszen mint tudjuk, az úgynevezett lokális sajtótermékek rendre a központi sajtóorgánok mutációi voltak, s csak a hetvenes évek végétől kezdtek megjelenni bátortalanul és tétován az első lokális igények kielégítésére szerveződő információs anyagok. Emlékszem, hogy mekkora revelációval fogadtuk például a Dombóvári Kalendáriumot,

amelyben – többek közt – a helyi nevezetességektől a kisiparos szolgáltatásig számos, a helyi társadalom mindennapi életéhez szükséges információt találhatott az olvasó. S talán azt is érdemes fölidézni, hogy a rendszer vezetői gazdasági okokkal, nevezetesen papírhíánnyal indokolták a szegényes sajtóválasztékot, valamint a lokális média hiányát. Ma már egészen más a nyilvánosság lehetősége, az önkormányzatok többsége rendszeresen nyújt információt a helyi lakosságnak valamilyen módon és formában: a kisebb településeken hírlevelekkel találkozunk, a nagyobbakon helyi lapokkal, folyóiratokkal, kábeltévével, rádióval. Nemcsak megszerveződött a helyi nyilvánosság, hanem sokszínűvé is vált, s a helyi társadalom számára a kínálat pluralizmusát teremtette meg. Mindez egyértelműen pozitív, még akkor is, ha némelyik településen a polgármester saját szócsövének tekinti a helyi hírforrást, és az első betűtől az utolsóig mindent egymaga ír. Pozitív akkor is, ha számos településen nem mentes a pártbefolyásoktól, s mint arra kiválóan alkalmas eszköz, pártviszályokat (is) tükröz, valamint az sem csökkenti a lokális média értékét, ha esetenként túlteng híradásaiban a kereskedelmi szándék és a reklám.

Az önkormányzatiság másik pozitívumát a *lokális identitás megerősödésében* látom. Alkalmunk volt a közelmúltban a területi identitás kérdéseit vizsgálni, s e vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy fölerősödött a nemzeti és a lokális identitás az elmúlt évtizedben, viszont a kistérségi, megyei, regionális vagy éppen a tágabb közép-európai, illetve európai identitásnak alig találjuk a nyomát.² A lokális identitás fölerősödésében természetesen igen nagy szerepet játszott az, hogy az önkormányzati törvény értelmében minden település létrehozhatta a saját önkormányzatiságát, az összevont települések pedig szétválhattak egymástól. Tudom jól, hogy a közigazgatási racionalitás nem mindig indokolja a települési szétválásokat, viszont ez a lehetőség az identitás kialakításában döntő szerepet játszik. A rendszerváltás óta nem is került sor település egyesítésre, annál inkább szétválásra, s ezek egyértelműen megnövelték az adott települések helyi társadalmának integrálódását, valamint a lakossági participációt is.

Harmadsorban szintén pozitívnak értékelhetjük az *önkormányzati szövetségek* létrehozását, megszervezését. Az önkormányzatok együttműködése minden bizonnyal növeli az önkormányzatok érdekérvényesítési esélyeit, javíthatja az erőforrások felhasználásának hatékonyságát, s tompíthatja az önkormányzatok közötti konfliktusokat. Meg kell jegyezmem, hogy ezen a területen is erősen érvényesül a pártbefolyás, valamint a szövetségek közötti rivalizálás, ez azonban a szövetségek együttműködésének fontosságát nem csökkenti.

Jelenleg hét országos szövetség működik az országban, s napjainkra a Települési Önkormányzatok Országos Szövetségében érdekeiket összehangoltan képesek megjeleníteni. Ezzel az érdekérvényesítő képességük jelentősen megnőtt, jól érzékelhető ez például a gáz és villamos közművekre vonatkozó önkormányzati vagyongigények radikális képviselésében. Ez a tevékenység mintaértékű lehet más kérdések esetében is.

² Bóhm Antal: A térségi identitás. In: Területfejlesztés és közigazgatásszervezés. Magyarország az ezredfordulón. Szerk.: Glatz Ferenc. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2000, 111–127.

Az önkormányzatiság eredményei közé sorolhatók a különféle *kistérségi társulások*, amelyek közös célok megvalósítására szerveződnek, nemegyszer spontán módon. Hazánkban ugyanis nagyon sok a kistélepülés, a települések egyharmadának lélekszáma 500 fő alatti, felében pedig nem éri el a lakosságszám az ezer főt. Önmagában egy-egy apró vagy kistélepülés aligha működőképes, ezért összefogásukra és együttműködésükre igen nagy szükség van.

A kistérségi társulások mellett feltétlenül meg kell említeni a *regionális együttműködési* formákat. Itt nem feltétlenül közigazgatási régiókról van szó, ugyanis azok erősen politikafüggőek (eddig még minden kormány más-ként képzelte el a régiókat, még számukat tekintve sem alakult ki konszenzus). A spontán módon, a helyi érdekekre építő és a helyi igényekből kialakuló régiók érdemelnek kiemelés.

Az önkormányzatok eredményes működésének köréből több más példát is említhetnénk, azonban az eddigiek is igazolhatják azt, hogy az önkormányzatiság keretei megfelelőek a helyi és területi érdekérvényesítésre, s mi több, EU-konformok. Kis túlzással megállapíthatjuk, hogy az önkormányzatiság azon kevés intézményünkhöz tartozik, amely máris megfelel az EU-csatlakozás feltételeinek.

A reális képhez tartozik ugyanakkor az is, hogy számos területen gondokkal, feszültségekkel találkozunk, amelyek jelentős módon ronthatják az önkormányzatok érdekérvényesítési esélyeit, valamint gátolhatják működésüket. Az önkormányzatok működésének pozitív képéhez tehát negatív tényezők is társulnak, amelyeket a reális ítélethez figyelembe kell vennünk. Ezek a következők:

Az önkormányzatok erőteljes polarizálódása. Itt egyszerűen nemcsak arról van szó, hogy a települési egyenlőtlenségek átöröklődtek az önkormányzati struktúrára, hanem arról is, hogy a rendszerváltás után a társadalom rétegeihez hasonlóan az önkormányzatok közötti különbségek is megnövekedtek. Mint ismeretes, a társadalomkutatók vesztesekre és nyertesekre osztják a rendszerváltás utáni társadalmat, s felmérésekkel igazolják, hogy a 15 százaléknyi nyertessel szemben 45 százalék áll a vesztesek oldalán, a közöttük lévő 40 százalék pedig ambivalensen élte meg az elmúlt tíz évet. E társadalmi képhez hasonlóan az önkormányzatok között is kialakult a vesztesek és nyertesek csoportja, másként fogalmazva az önkormányzatok közötti is megjelent a szegény–gazdag polarizáció. Ez természetes következménye az ország gazdasági helyzetében bekövetkezett változásnak, valamint számos endogén tényezőnek. Ez utóbbiak közé sorolhatjuk az önkormányzatok *adaptációs képességét*, tehát azt a készséget, ahogy a megváltozott körülményekhez és a kialakuló piacgazdasági viszonyokhoz alkalmazkodni tudtak vagy arra képtelenek bizonyultak. Számos település – kicsi és nagy, méretaránytól függetlenül – sikeresen alkalmazkodott az új körülményekhez, s a maga javára fordította a megváltozott körülményeket. Többségük természetesen abban a térségben található, ahová a nyugati tőke leginkább behatolt, tehát az ország főváros körüli területein, a Budapest–Bécs tengely mellett, a Burgenlanddal határos megyékben, valamint Székesfehérvár környékén. Ugyanakkor a kedvezőtlen helyzetű területeken is találhatóak sikeres települések, amelyek belső erőforrásaik, tartalékaik vagy helyi társa-

dalmuk leleményessége alapján nemcsak talpon maradtak, hanem gyarapodásra is képesek voltak.³

Kutatásaink alapján úgy találtuk, hogy a települések adaptációs képessége függ:

- a helyi vezetés rátermettségétől,
- a vezetés és a lakosság innovatív hajlamától,
- a helyi társadalom minőségétől, valamint
- a település külső és belső körülményeitől.

Ami a helyi vezetés képességeit illeti, egy vizsgálat során polgármestereket kérdeztünk meg településekkel kapcsolatos elképzelésükről, terveikről és stratégiáikról. A megkérdezettek egy része – mintegy harmada – a „kijárárs” folytatását tekintette stratégiai célnak, egy másik része – a megkérdezettek egynegyede – a vállalkozásra hivatkozott, a többiek pedig a lehetőségek számbavételét, erőforrások szerzését és a pályázatokon való részvételt tekintették elsődlegesnek. Meg kell jegyezni, hogy a kilencvenes évek első felében a vállalkozások iránti túlzott elvárások jellemezték a magyar társadalom egészét, így az önkormányzati vezetőket is. A „vállalkozó önkormányzat” mint a fennmaradás és a sikeres túlélés egyetlen lehetősége fogalmazódott meg sokakban országos és lokális szinten is. Több önkormányzat vállalkozásokba kezdett, egy részük – itt most nem részletezendő okok miatt – rajta is vesztett, más részük pedig előbb-utóbb belátta, hogy az önkormányzatok elsődleges feladata nem a vállalkozás. Ez ügyben különben nemcsak az önkormányzat vezetése, hanem a helyi elit is sokat tehet a településért, ha képes a helyi társadalommal együttműködve megtalálni és feltárni azokat a belső értékeket, amelyek helyben megtalálhatók. Minden településnek van valamilyen értéke, van valamilyen adottsága, amely esetleg másutt nem található. Ezeket az értékeket csakis a helyi társadalom összefogásával lehet feltárni.

Mindezek miatt rendkívül fontos a helyi társadalom minőségének megőrzése vagy javítása. Az előregedett, lepusztult helyi társadalmak egyre kevésbé tudnak talpra állni, helyzetük folyamatosan romlik, s kialakul az az ördögi kör, amelyből nincs kitörés a település számára. Fialat, tehetségesebb rétegei elhagyják a települést, s helyükre – ha jönnek egyáltalán – rosszabb minőségű (alacsony iskolázottságú, szakképzetlen) rétegek költöznek be, ez tovább erodálja a település lakosságát, következménye pedig a még nagyobb leszakadás és elszegényedés lesz. S túl ezen nem egy polgármestertől hallhatjuk, hogy településén alig van vagy nincs adóképes személy, mert a lakosság jelentős része munkanélküli, a fennmaradó rész pedig nyugdíjas. S akkor még nem említettük az etnikai problémákat.

Ezek a folyamatok, mint jeleztük, polarizálják a településeket, s a vesztesek oldalán – miként a társadalom egészében – igen sok település található. A gondokat csak tetézi, hogy nem csak az isten háta mögötti, határszéli, hegyvidéki települések vannak ilyen helyzetben, hanem az ország majd minden táján találkozunk hasonló problémákkal terhelt településekkel. Még az ország közepén is számos olyan település létezik, amely relative távol esik

³ Sikeres falvak (szerk.: Bódi Ferenc–Bóhm Antal). Vidékfejlesztők kiskönyvtára. Agroinform Kiadóház, Budapest, 2000.

a piacoktól, közlekedése pedig a vasúti szárnyvonalak megkurtítása miatt megoldatlan, mert az autóbuszjáratok csak reggel és este érintik a települést, ha érintik egyáltalán. Az ilyen zárványszerű helyzetben a lakosság óhatatlanul kirekesztett, társadalom alatti helyzetbe kerül, vagy ezt a helyzetet konzerválja.

Az önkormányzatok számára a másik gondot az jelenti, hogy *a pártpolitika és a nagypolitika előszeretettel telepszik rá a helyi politikára*, különösen a választások idején. A választások tapasztalatai azt mutatják, hogy helyben gyakran egészen másként alakulnak a koalíciós kapcsolatok, mint országos szinten. Ez részben azzal magyarázható, hogy a helyi politikai élet keretei meglehetősen szűkösek, kevés az agilis, a helyi érdekeket felvállalni akaró (vagy képes) személy, másrészt a helyi közelet formálói többnyire jól ismerik egymást, s pártállásuk, ideológiai különbségük nem zavarja őket, hogy együtt képviseljék a település érdekeit. A helyi politika természetéből következik a konszenzus szükségessége, hiszen a helyi lakosság mindennapi életét befolyásoló kérdésekről kell dönteni, s politológiai közhely, hogy ha az utcát aszfaltozni kell, azt nem lehet liberális vagy konzervatív módon tenni, azt egyszerűen aszfaltozni kell. Ugyanez vonatkozik a járda- és csatornaépítésre, s minden más, kisebb-nagyobb lokális beruházásra, legfeljebb a metróépítés jelenthet kivételt, ha azt a nagypolitika érdekerébe emelik. Persze a nagypolitika igyekszik minden más helyi kérdésbe is beleártani magát. Sokszor tapasztalhatjuk például azt, ahogy a helyi koalíciós kapcsolatokért egy-egy pártközpont fegyelmezi, regulázza helyi képviselőit. A renitens helybélieket pedig nemegyszer a pártból való kizárással büntetik.

Nem kevésbé problematikus az is, hogy a nagypolitika politikai kultúrája helyben is lecsapódik. Különösen az első választási ciklus idején tapasztalhattuk azt, ahogy a Parlament pártharcait és vitáit a helyi önkormányzatok is követték, s az országos minta hatására helyben is botrány botrányt követetett. Bár az első választás óta az önkormányzatok többségében konszolidálódott a politikai stílus, azért még mindig elég gyakran láthatók a nagypolitika hangulatát, stílusát idéző lokális jelenségek.

Egészen sajátosan alakult az elmúlt tíz évben a *központi kormányzat és az önkormányzatok kapcsolata*.⁴ Ez a kapcsolat ugyanis ellentmondásos és konfliktusokkal terhelt. Egy felmérés kapcsán alkalmunk volt megkérdezni a polgármesterektől, hogy hogyan értékelik az önkormányzatok működésének eredményességét.

A polgármesterek véleménye szerint többféle tényező közül az önkormányzatok kormánnyal való kapcsolata minősült a legrosszabbnak. Mindez bizonyára azért alakult így, mert az új demokrácia kormányai valószínűleg önmaguk számára sem tisztázták, *hogy mire kellene az önkormányzatok*, élesebben fogalmazva: alibinek vagy partnernek a kormányzat számára. Ha a mindenkor kormány azért támogatja (tartja fenn, igényli) az önkormányzatokat, hogy a kormányzati felelősség és teher egy részét átháríthassa rájuk, s működésük feltételeit pedig folyamatosan szűkíti és korlátozza, akkor

⁴ *Böhm Antal*: Centralizáció–decentralizáció, avagy a központi kormány és az önkormányzatok viszonya. In: *Politika és társadalom 1989–1999*. (Szerk.: *Kulcsár Kálmán*) MTA, 1999, 113–139.

a helyi autonómiák sorra alárendelődnek a központi akaratnak, s a kívánatos decentralizáció egy erőteljes recentralizáció áldozatává válik.

Az Antall-kormány az 1990-es tavaszi eufória hangulatában tágra nyitotta a kapukat, gyakorlatilag minden település létrehozhatta a maga önkormányzatát. Az önkormányzati választások után gyorsan kiderült, hogy számos település nem tud megfelelni az önkormányzatiság követelményeinek; helyi társadalma szétesett, lakossága előregedett, marginalizálódott, gazdasági erőforrásai kimerültek vagy valójában nem is léteztek, értelmisége, elitje már rég elhagyta, választott vezetői pedig nélkülözik a szakszerűséget és más vezetői kvalitásokat. Az eufória ezért lokálisan is gyorsan lecsengett, a kormány pedig megpróbálta visszafogni a szabadjára engedett önkormányzatokat. Szakszerűtlenek, rosszul gazdálkodnak, túlságosan költségesek – hangzott nemegyszer az ítélet, s felmerült a kényszerátvitel gondolata is.

A Horn-kormány szavakban felvállalta ugyan az önkormányzatiság támogatását, gyakorlatilag azonban tovább folytatta az önkormányzatok alárendelését a központi akaratnak. Ebben a megyében talált partnerre, s a megyerendszer fölerősítésével lényegében tovább korlátozta az önkormányzatokat. A gazdasági megszorító intézkedésekről nem is beszélve, amelyek az önkormányzatok működését is keményen befolyásolták.

Mindhárom kormányzati ciklusban kialakult a kormányzat és az önkormányzatok kapcsolatában a szimpátia–antipátia alapú megítélés, s ebben a jelenlegi kormányzat túltesz elődein is. Kialakult a szeretem – nem szeretem önkormányzatok rendszere, a polgármester pártállása erősen befolyásolja a településfejlesztési források elosztását, nyomot hagy a pályázatok elbírálásában, s számos más tényezőben is érzékelhető. Ezzel párhuzamosan bekövetkezett az önkormányzatok gazdasági lehetőségeinek a szűkítése – a legdrámaibb módon a személyi jövedelmi adó helyben hagyott részének a lefaragása mutatja ezt. 100 százalékról indult el az SzJA helyben hagyott része, de már az Antall-kormány lecsökkentette ezt 50, majd 30 százalékra. A Horn-kormány idején 29,6; 25; 22, majd 20 százalékra redukálódott a helyben hagyott rész aránya, amit azután az Orbán-kormány 15, majd 5 százalékra csökkentett. Ez ellen már a koalíciós partnerpártokhoz tartozók is vétőt emeltek. A kormányzati befolyás természetesen a gazdaságon kívüli területeken is növekedett, mintegy követve az erőforrások megkurtyítását. Mindez tovább növelte a kormány és az önkormányzatok kapcsolatának konfliktusait. Másfelől a mindenkori kormánnyal való egyoldalú kapcsolat az önkormányzatok *gazdasági ellehetetlenülését* is előidézheti. Az SzJA helyben kapott részének radikális redukálásán túl több más területen is tapasztalható az önkormányzatok erőforrásainak csökkentése. Így például az „adóerőképeség” számításban is. Amennyiben az iparüzési adó és a személyi jövedelmi adó helyben maradó részének összege meghaladja községekénél a 11 800,- Ft/fő, városoknál a 14 715,- Ft/fő összeget, a kormány a település normatív támogatásának egy részét – amit a Parlament különben jóváhagyott – elvonja egy 1999-ben született rendelet alapján. Van olyan település, amely a normatív támogatás 2,5-szeresét fizeti vissza a központi költségvetésnek. Az érintett polgármesterek egy része úgy véli, hogy ez a rendelet lényegében büntetés a helyi iparüzésért és munkahelyteremtésért.⁵

⁵ Észrevételek az adóerőképeség számításához. Önkormányzat X. évfolyam 3. 23–24.

További feszültséget jelent az önkormányzatok számára, hogy számos településen *a gazdasági elit igyekszik beépülni az önkormányzatokba*. 1990-ben ezt még alig tapasztalhattuk, annál inkább az 1994. és 1998. évi választások alkalmával. Leginkább a kistélepüléseken látványos az, ahogy néhány család, klán a gazdasági hatalom megszerzése után a helyi hatalmat is magáénak akarja. Mindez a korrupciós lehetőségeken túl komolyan veszélyezteti a helyi társadalom integrációját és demokratikus működését.

Mindez jól érzékelhető változásokat idéz elő a *lakossági participációban*, hiszen a lakosság érzékeli a feszültségeket, és politikai (közéleti) tevékenységét ehhez méri. Szembetűnő, hogy mennyivel alacsonyabb például a választási részvétel aránya a parlamenti választásokhoz képest az önkormányzati választásokon.

A választások részvételi aránya (1990–1998)

	1990		1994		1998	
	parlamenti	önkormányzati	parlamenti	önkormányzati	parlamenti	önkormányzati
I. forduló	63	40	66	43	56	49
II. forduló	46	29	50	–	56	–

(Mint ismeretes, 1994 óta az önkormányzati választások egyfordulósak. Meg kell jegyezni azt is, hogy a választási részvételt a választási körülmények alaposan befolyásolják, a kislistás szavazáson ugyanis lényegesen többen vesznek részt az önkormányzati választás esetében mint a 10 000-nél nagyobb lélekszámú településeken, ahol „csak” pártokra, illetve pártjelöltekre lehet voksolni.)

További kérdést jelent – s ez a választás periódusában föl is szokott merülni – miért kell azonos évben megrendezni a parlamenti és az önkormányzati választásokat. A két választást eddig alig több mint fél év választotta el egymástól, s kérdéses, hogy a magyar társadalom nem tekinti-e túlzott terhenek a rövid idő alatt lebonyolított két fontos választást. (Arról nem is beszélve, hogy az adott intervallumot esetenként népszavazások is terhelik.) Önként adódik a kérdés, nem volna-e célszerűbb az önkormányzati választásokat a két parlamenti választás félidejében rendezni, ami azt jelentené, hogy kétévenként lehetne parlamenti és önkormányzati választásokat tartani. Tudomásom szerint az erre vonatkozó elképzelések a pártok ellenérdekeltségén buktak el.

A participációra visszatérve figyelembe kell venni a magyar társadalom jelenlegi állapotát, amit a szociológusok *egyértelműen anómiásnak neveznek*, miután a kilencvenes évek eleje óta érték- és normavesztés jellemzi a társadalmat. Ez azt jelenti, hogy a régi értékek (már régen) nem működnek, az újabbak pedig még nem képesek a társadalom integrálására. Az anómia az egész társadalmat jellemzi, de leginkább talán a politikától való elfordulásban, a magánszféra intim közösségeibe való visszahúzódásban nyilvánul meg. Mint ismeretes, már a Kádár-korszakban is depolitizálódott a magyar társadalom, ez volt a paternalizmus ára, a rendszerváltás pedig nem tudta kialakítani a participáció polgári gyakorlatát. Voltak ugyan eufórikus fellen-

dülések (1989–90-ben és 1994-ben), de ezeket nagyon gyorsan mély apátia követte, különösen az elmúlt években. A depolitizálódás okai ma is eléggé nyilvánvalók: a társadalom széles körének társadalom alatti helyzete, amely újratermeli az alattvalói mentalitást, a társadalom szélsőséges polarizációja, az érdekérvényesítés esélyeinek csökkenése a mindennapi élet számos területén, s nem utolsósorban a nagypolitika hervasztó hatása, rossz mintája, intoleranciája és konfliktus-kezelési fogyatékossága. Köteteket lehetne írni arról, ahogy a helyi politika a nagypolitikai mintákat követve az állampolgárok sokaságát fordította szembe mindenfajta politikával, vagy teremtett apolitikus, esetenként cinikus magatartási formákat. Mindez dezintegrálta a helyi társadalmak jelentős részét, a magyar települések jelentős részéből hiányzik a szolidaritás és a kooperációra való törekvés. (Ne tévesszen meg senkit a katasztrófa helyzet esetén tapasztalható lakossági részvétel. Az árvíz ugyanis vész helyzetben összehozza az érdekelt területek lakosságát, s ezt nagyon nyomós önérdéke is motiválja. A vész helyzet által generált összefogást és szolidaritást meg kell különböztetni a normális életkörülmények során tapasztalható szolidaritástól és összefogástól. Amikor a helyi társadalom dezintegrációjáról beszélünk, ez természetesen a normális társadalmi állapotokra vonatkozik.)

Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy ma még lehetne a negatív jelenségeken változtatni. Ehhez mindenekelőtt a helyi politika elismerése szükséges, másként fogalmazva: a helyi politika és nagypolitika kapcsolatának a tisztázása, valamint a lokalitás egyenrangúságának az elismerése. Ez utóbbit elősegítheti a mindenkori kormány és az önkormányzatok kapcsolatában a partnerség, ami együttműködést, a sajátos érdekképviselet különös elismerését jelenti a terhek és a felelősség áthárítása helyett. Mindezt elősegíthetik azok a pozitív minták és példák is, amelyekre rá-rábukkanhatunk kutatásaink során.

Ormos Mária

Néhány gondolat a Kádár-korszak nemzetközi meghatározottságáról és külpolitikájáról

Rendszerint a hosszú ideig uralkodó államfőkről szokás korszakot elnevezni. Ez az esete Viktória királynőnek, Ferenc József császárnak és királynak, Horthy Miklósnak és formailag ugyan nem, a lényegét illetően mégis ugyanezért beszélünk Kádár-korszakról. Az alaki kérdést illetően Kádár János helyzete az említettekétől gyökeresen eltért annyiban, hogy ő soha

sem volt államfő, a lényegét illetően azonban a szóhasználat mégsem téves, mert bármi volt is Kádár hosszú „uralma” során – pártelnök, első titkár, főtítkár, miniszterelnök vagy egyszerre párt- és kormányfő –, az 1956-tól 1988-ig tartó hosszú időszakot az ő egyénisége uralta.

Nem hiszem, hogy a magyar történelem e mintegy 32 évig tartó korszakának nemzetközi terepéről és mozgásteréről bármi lényegesen újat vagy meglepőt tudnék mondani. Különösen nem Romsics Ignác összefoglaló műve után,¹ amely tekintettel volt a korszak feltárását szolgáló minden munkára, amely a közelmúltig megjelent, és amelyek köre, miként a szerző is megállapítja, a külpolitika terén ugyancsak szűkös. Míg a magyar történeteszek meglepően gyors és hatékony feltáró munkát folytattak e korszak számos aspektusáról, ez a külpolitikáról az 1956-ot követő néhány év kivételével nem mondható el. A Romsics „Irodalmi Kalauzában” szereplő Andrew Felkay² és Raphael Vago³ által írt összefoglalókon kívül csupán Thomas Schreiber napokban megjelent kötetét említhetem meg, mint amely érdemleges adalékokat tartalmaz e kérdésről.⁴ Az előbbi kettőhöz hasonlóan Schreiber is zömmel publikált anyagokkal dolgozik. Könyve középpontjában a francia keleti politika áll, de e horizonton belül több érdemleges magyar vonatkozásra rámutat, és teheti ezt annál is inkább, mert a *Le Monde* újságírójaként és a magyar kérdés jó ismerőjeként alkalma nyílt több magyar személyiséggel személyes beszélgetést is folytatni. Ezek mellett a külpolitika áttekintéséhez kiindulópontot nyújt Nagy Miklós kronológiája 1956 és 1989 között.⁵ A felsorolt munkákban megjelenő, illetve bizonyos további részismereteket tartalmazó művek – s az utóbbiak között főleg a magyar–jugoszláv kapcsolatok dokumentumait közlő két kötet⁶ – összefoglalását azonban ugyancsak nem tekintem feladatommak, mivel egy ilyen rezümé-kísérlet fatálisan torzó maradna. Inkább azzal próbálkozom, hogy rámutassak néhány olyan kérdéskörre, amely egyelőre homályban maradt, holott minden bizonnyal megérdemli figyelmünket.

Csaknem mindegyik témakör a nemzetközi kapcsolatrendszerrel és az abban való magyar elhelyezkedéssel áll kapcsolatban, de mégis van egy olyan kérdés, amelyet bevezetesként szeretnék megemlíteni, noha nem tartozik szorosan a külpolitikai kérdéskörbe, illetve nem csak ahhoz tartozik. Az említett viszonylag hosszú korszakok mindegyikéről kiderült, hogy ha egy meghatározó személy jelenléte és tevékenysége alapján egységként lehet is róluk beszélni, a mélyebb elemzés mégis azt eredményezi, hogy mindegyikük több alszakaszra bontható, sőt bontandó. Tudjuk ezt Ferenc József

¹ *Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 510– skk.

² *Andrew Felkay: Hungary and the USSR, 1956–1988. Kadar's Political Leadership.* Greenwood Press, New York, 1989.

³ *Raphael Vago: The Grandchildren of Trianon. Hungary and the Hungarian Minority in the Communist States.* Columbia University Press, Boulder–New York, 1989.

⁴ *Thomas Schreiber: Les actions de la France à l'Est ou les Absences de Marianne.* L'Harmattan Inc. Paris–Montreal, 2000.

⁵ *Nagy Miklós: Magyar külpolitika 1956–1989. Történelmi kronológia.* MTA Jelenkorkutató Bizottság, Budapest, 1993.

⁶ *Ormos Mária–Vida István (sorozat szerk.): Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok I. 1956 és II. 1956–1959.* MTA Jelenkor Kutató Bizottság, Budapest, 1995–1997.

csaknem 70 évig tartó császárságáról és 50 éves magyar királyságáról, de ma már tudjuk a Horthy-korszakról is. A történészek különbséget tesznek a Kádár-korszakon belül is annyiban, hogy a megtorlás időszakát elkülönítik a későbbi évektől, nekem azonban úgy tűnik, hogy nem ártana eltűnődni további tagolásokról is.

Mindenekelőtt azért, mert a második szakasz szemmel láthatóan nem egységes. Valahol elkezdődött a belső feszültségek halmozódása és ezzel együtt a rendszer eróziója, hanyatló szakasza. Elismerem, hogy ennek kezdetét nem könnyű megtalálni, annál is kevésbé, mivel belső komponenseken kívül nemzetközi elmozdulásokkal is kapcsolatban állt, és különösképpen hatottak rá a Szovjetunióban és a vele kapcsolatban lezajlott események. Maguk a belső komponensek is szerfelett sokoldalúaknak mondhatók. Közülük legkézenfekvőbb a gazdasági tényező, és úgy tűnik, hogy a megtorpanás, a kompenzálás és a süllyedés elemei éppen e téren jelentek meg elsőként. Az erről készített grafikonok drámai süllyedést mutatnak már a hetvenes évek második felében. Megjelent az ifjúsági non-konformizmus a tilalmazott nemzeti kérdés megjelenítésétől kezdve a haj- és ruhaviseletig, és ehhez társult egy új politikáló értelmiségi generáció feltűnése. Az utóbbi részben még a marxizmuson belül vagy marxizmus közelben maradt, de az uralkodó hivatalos marxista-leninista ideológia számára mégis elviselhetetlen volt, mivel a Sztálin által kódolt dogmatikával az eredeti Marxot állította szembe, és mint ismeretes, a kettőnek úgyszólván semmi köze sem volt egymáshoz. Mindemellett megjelent egy olyan új „marxizmuson kívüli” értelmiségi generáció is, amely a szokásos Aczél-féle módszerekkel nem volt többé manipulálható. Már a nyolcvanas évek első felében evidenssé vált, hogy az írók, művészek, társadalomtudósok fiatal generációjának jelentős része teljesen érzéketlen a hatalom szempontjai iránt, és a jól bevált informális dialógust nem hajlandó tovább folytatni a hatalom képviselőivel.

E fordulat jelei kezdtek láthatóvá válni részben a sajtóban és egyes folyóiratok lapjain, részben pedig a lábrakapó tiltott irodalomban, az úgynevezett szamizdatban mutatkoztak meg.⁷ De míg e jelenség megmaradt az értelmiségen belüli elméleti ügynek, hamarosan kifejezetten politikáló csoportok és szervezetek is létrejöttek, és megvetették a későbbi pártalakulatok alapjait. E jelenségekhez társult az életszínvonal emelkedési ütemének megtorpanása, majd az átfordulás a süllyedés irányába, ami már az ország lakosságának nagy részére kihatott. Az összetett komplexum egésze azután az uralkodó párt bázisában egyre erősödő bírálattá összegződött, és ez megbontotta az MSzMP vezetését is, miközben az ellenzéki csoportok egyre erősödtek. A rendszer a szabadságjogok szélesítésével próbált kompenzációs alapot biztosítani, de a nyugat-európai turizmus az ott szerzett tapasztalatok miatt főként arra volt jó, hogy szaporítsa a kételyeket a „szocializmus útjának” egyedül üdvözítő voltát illetően, az elmélyülő nyugati kapcsolatok pedig növelték a párton belüli és az azon kívüli, politikálni kezdő kisebb-nagyobb csoportok magabiztosságát, és alátámasztották a jövőt érintő reményeit.

⁷ L. részletesen *Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988. I–III.* T-Twins, Budapest, 1995.

Annál is inkább, mivel a Gorbacsov által kezdeményezett szovjet politika mind kevesebb támaszt kínált a Kádár-rendszer stabilizálásához, amivel egyébként maga Kádár János is tisztában volt, és mindinkább alátámasztotta a feltevést, hogy lehetségessé válhat Magyarország kiválása a szovjet zónából, és ezzel együtt egy többé vagy kevésbé radikális fordulat végrehajtása is. E felismeréshez a sorsdöntő jelet a Szovjet Hadsereg Afganisztánból való kivonása adta meg, bár ennek jelentősége nem tudatosodott egycsapásra.⁸ Részben azért nem, mert nem lehetett tudni, hogy a birodalmi politika csupán egy periferikus ponton ismerte el kudarcát, vagy ezt már eleve a birodalmi bomlás első jeleként lehet elkönyvelni, részben pedig egyszerűen azért nem, mert egy jelenség értelmezése mindig megkíván bizonyos időt. Különösen áll ez a politikába kívülről beavatkozó, beavatkozni kívánó magyar csoportokra, mivel amennyire csak megtehetette, a hatalom elzárt mindenkit az információktól, illetve szisztematikusan leszoktatott arról, hogy nemzetközi méretekben gondolkodjon. (Már ha a nemzetközi méretekben való gondolkodás valaha is elterjedt szokás volt ebben az országban.)

Ha az eddigieket összegezem, úgy azt kell mondanom, hogy a hanyatlás fő elemei eltérő, egymást követő időpontokban merültek fel, az idők során viszont sorra összefonódtak, kölcsönösen erősítették egymást, hogy azután egy kedvező nemzetközi pillanatban elvezessenek odáig, hogy a rendszert belülről és békésen nyugdíjba lehessen küldeni. Azt gondolom tehát, hogy érdemes, sőt szükséges a Kádár-korszak hanyatló szakaszáról beszélni, annál is inkább, mert ez a szakasz egyúttal a rendszerváltás előkészítő szakasza is volt. E folyamat egészét és részleteit pedig annál is fontosabb alapos vizsgálat tárgyává tenni éppen a fent említett szempontból, mert a magyar döntéshozó csoportok ennél sikeresebb és mélyrehatóbb változást évszázadok óta nem hajtottak végre. Magyarországot nem sikerült Nyugat-Európához csatolni az Oszmán Birodalom ellen harcoló hősöknek, nem sikerült Rákóczinak, nem sikerült az 1848–1849-es forradalmat és szabadságharcot vezérlő csoportnak és nem sikerült 1956 harcosainak sem. Az 1989–1990-es fordulat kezdeményezőinek és végrehajtóinak viszont sikerült, és a fordulatra ráadásul rá lehet ütni: *Made in Hungary*.

Ami a rendszer nemzetközi elhelyezkedését illető ugyancsak széles és bonyolult kérdéskört illeti, kezdem a körképet egy szemet szűrő kettős közhellyel. Közhelyszerűen beszélt úgyszólván az egész világ a „legvidámabb barakkokról”, valamint az úgynevezett „gulyáskommunizmusról”, vagyis rólunk, miközben ugyancsak közhelyszerű közmegállapodásnak mondható, hogy a „létező szocializmus” keretében a legfejlettebb gazdasága az NDK-nak volt, őt követte Csehszlovákia, és Magyarország csak a harmadik helyen állt. Nyugat-Európában több történész és politológus egyenesen úgy véli, hogy figyelemre méltó gazdasággal egyedül az egykori NDK rendelkezett. A két közhely ellentmondásos volta első látásra is feltűnik, de a bennük foglalt állítások – további megfontolás esetén – már egész sor problémát vetnek fel.

Az egyik problémacsokor külpolitikai tartalmú, nagy nemzetközi összefüggésrendszerbe illeszkedő gazdasági témákat, a másik pedig kifejezetten

⁸ A nemzetközi élet eseményeiben való tájékozódást szolgálja Pók Attila: *A nemzetközi élet krónikája 1945–1997. História–MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1998.*

az úgynevezett szocialista táboron belüli gazdasági viszonyrendszerre vonatkozó kérdéseket foglal magában. Hozzáteszem, csupa olyat, amelyekről vajmi keveset vagy éppenséggel semmit sem tudunk. Kezdjük azzal, hogy ha egyáltalán igaz, miszerint a legnagyobb gazdasági fejlődést az NDK érte el, olyat, amelyhez képest az összes többi államé elhanyagolható, úgy ennek vajon mi a titka? Megjegyzem, hogy maga az állítás is kételyeket vált ki, mert míg a csehszlovák és a magyar gazdasági elmozdulást van mihez mérni, addig az NDK esetében a fejlődést vagy az egykori ösztönmet állapothoz viszonyítom, amikor nem hogy emelkedésről nem lehet beszélni, de a süllyedés igencsak tetemesnek mondható, vagy ha ezt az alapot figyelmen kívül hagyom, mondván, hogy igazságtalan, akkor viszont egyáltalán nincs viszonyítási alapom. E kis kétely ellenére marad azonban egy tény, az ugyanis, hogy a fejenkénti nemzeti jövedelem kétségtelenül az NDK-ban volt a legmagasabb.

Ez meglehetősen furcsa következtetésekre, illetve érdekes kérdésekre megfogalmazására ad alkalmat. Mi állt ennek a háttérében? Egyszerűen a múlt, a magasabb kiindulási szint, egy olyan állami vezérlés, amely kétség-telenül jóval szigorúbb, központosítottabb és következetesebb volt bármelyik másiknál, de legalább a magyarnál egészen biztosan, vagy az a körülmény, hogy az NDK mind a Nyugat, mind a Kelet számára frontország volt, amelynek gazdaságára jobban ügyeltek és többet áldoztak, mint bármi másra? Ha csak egy vonatkozást, nevezetesen a nyugatit veszem figyelembe, úgy felmerül a kérdés, hogy konkrétan a nyugati hatalmak és még konkrétan a nyugati tőke milyen mértékben mely államokat támogatták, és milyen mértékben tette ezt az egyik és a másik esetben időpontoktól és konstellációktól függően. Az ilyesfajta támogatásoknak sem a mérvét, sem a módjait nem ismerjük kellőképpen. Ismert formulák csak a külkereskedelem berkeiben jelennek meg a legnagyobb kedvezmény elvének megadása, illetve megvonása formájában, valamint a Cocom-listával való játszadozás terén, ám a nyugati övezet szubtilis játékszabályait, eszközeit és módjait meglehetősen homály feddi. Elégé nyilvánvaló, hogy a mindenkori művelt háttérében mindenkori politikai célok húzódtak meg, de meglehetősen ismeretlen ezek artikulálása és az elérésükhöz rendelt eszközszer. Pontosan ki tudjuk például mutatni a magyar eladósodás folyamatát, de a hitelek természetéről és összetételéről vajmi kevés adat áll a rendelkezésünkre. Egy véletlen folytán megtudta ugyan utólag az ország, hogy a magyar hitelek többségét magánbankok bocsátották rendelkezésre, azt viszont utólag sem tudta meg, hogy ez milyen okokból és miként történhetett meg. Egyáltalán: miért nem valósult meg a hatvanas évek derekán tervezett és a nyugatnémet illetékesekkel már egyeztetett nagy beruházási kölcsön, amit pedig az „új gazdasági mechanizmus” feltételeként kezeltek Budapesten,⁹ és miért ment oly simán a későbbi fokozatos, mintegy csepegtetett eladósodás? Volt emögött valamilyen pénzügyi megfontolás, gazdasági értékítélet, politikai szándék, vagy egyáltalán miről volt szó?

Ha lehet, még jóval ködösebb az a működési mód, amely a KGST keretében megvalósult. A szlogenek szintjén a „táboron” belül természetszerűleg a teljes egyenlőség uralko-

⁹ Erről néhány irat a Külügyminisztérium megbízásából végzett kutatásom közben került a kezembe levéltárilag rendezetlen akták köréből.

dott, ezt azonban még a legjámborabb turista is kétségbe vonta, amikor Varsóba érkezve azt tapasztalta, hogy az utcán a többszörösét kaphatja forintjáért annak az összegnek, ami a hivatalos átszámítás szerint a bankban járna, és e jelenség nem korlátozódott a lengyel fővárosra. A bűzát, a bort és a jonatán almát azonban nem lehetett eladni az utcán. Hogyan működött ez a rendszer egyáltalán a „munkamegosztást”, a pénzügyi rendszerek egymáshoz való viszonyát és a kereskedelmi elszámolásokat illetően? Miért nem fejlődhettek ki Magyarországon bizonyos iparágak, amelyekhez pedig megvoltak a feltételek (például az autóipar), sőt, miért kellett létező termelési ágakat megszüntetni (pl. a rádiógyártást)? Mindenki tudta, hogy a pénz átváltási arányai mesterségesek, és a magyaroknak az volt a benyomásuk, hogy azok minden esetben rájuk nézve kedvezőtlenek. Nem biztos, hogy ez így volt, de bármi volt is az igazság, a tényleges aránytalanságok és igazságtalanságok mértékét és motorját jó lenne felfedni. Ami az utolsó kérdést, a kereskedelmi relációkat illeti, a végső szaldó a magyar–szovjet esetben jól ismert. A „baráti” nagyhatalmak velünk szemben általában el szoktak adósodni. Ha valaha is bármelyik – vagy különösen ha valamennyi – kiegyenlítően egyszer a tartozását, egycsapásra meggazdagodhatnánk. De mi volt a helyzet a többi „táboron belüli” vonatkozással? Mi az oka, hogy a kereskedelmi forgalom mindvégig alacsony és a tendenciája ráadásul csökkenő volt a szomszédos országokkal, és a magyar forgalom döntő többsége egyedül a Szovjetunióval bonyolódott le? Mindent összevéve azt hiszem, hogy alaposan körül kellene néznünk a KGST-mechanizmusok tájékán, mert ezek mélyebb feltárása nélkül a magyar trendek jórészt értelmezhetetlenek maradnának.

Am hasonló a helyzet a politika mezején is. Jóllehet e tekintetben a legfontosabb fordulópontokon és egyes különleges kérdések esetében a kutatók nagy eredményekre mutathatnak rá, a nemzetközi szövedék bemutatása azonban, amelyben hazánk elhelyezkedett és amelyben működni kellett, mind a mai napig erősen lyukacsos. Máig vitatott és – a Nagy Imre elleni per kivételével, amely elég jól dokumentált – valóban vitatható, hogy milyen kontextusban került sor például az 1956 utáni megtorlásokra. Mekkora volt e téren a kínai, román, keletnémet és – főként – a szovjet nyomás, és mekkora a magyar önkéntesség? A kormány- és pártszervek gerjesztették vagy inkább mérsékeltek e folyamatot? Azt hiszem, a végső szót e tekintetben nem lehet kimondani további feltárások nélkül. A magyar és részben a szovjet iratanyag ugyan ismert erre nézve, de feltáratlan a kínai, a román és a keletnémet anyag.

Meglehetősen sommások, illetve egyenetlenek azok az ismereteink is, amelyek egy-egy lényeges külpolitikai lépés előkészítő szakaszára vonatkoznak. A politika terén a legtöbb az 1956-ot közvetlenül követő néhány évre vonatkozóan ismert a történetírásban, legalábbis néhány relációban (így a szuezi válsággal kapcsolatos amerikai, angol, francia és szovjet magatartás valamint a magyar kérdés összefüggéseit,¹⁰ továbbá a szovjet–magyar¹¹ és a jugoszláv–magyar relációkat illetően), de még e tekintetben is meglehetősen

¹⁰ *Békés Csaba*: Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

¹¹ Néhány irat erejéig több dokumentumgyűjtemény tartalmaz erről anyagokat: *Szereda, Vjacseszláv–Sztikalín, Alekszandr* (szerk.): Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SzKP KB levéltárából. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1993; *Gál Éva* (szerk.): A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról. Századvég–1956-os Intézet, Budapest, 1993; *Balogh Sándor* (főszerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I–IV. Intera, Budapest, 1993–1994. A jugoszláv relációra l. a már idézett *Ormos–Vida* köteteket.

távol vagyunk a teljességtől. A későbbi külpolitika pedig, leszámítva annak néhány látványos lépését, úgyszólván érintetlen. Egy interjúkötetnek köszönhetően van némi rálátásunk a magyar magatartásra az 1968-as csehszlovák válsággal kapcsolatban és Kádár János személyesen tett lépéseire is.¹² Ezzel szemben bizonyos sorsdöntő események úgy pattannak elő egyik napról a másikra, mintha csak valami gyors improvizálás következményei lettek volna és nem készítették volna elő őket hosszadalmas diplomáciai munkával. Időrendi sorrendben gondolok itt először Magyarország helyzetének rendezésére az ENSZ-szel, amely nyilvánvalóan széles körű egyeztetéseket és igencsak kemény diplomáciai munkát kívánt a magyar fél részéről. Hála Gergely Jenő feldolgozásának, sokkal jobb a helyzet a Vatikán és a magyar állam viszonyának rendezése kérdésében, még ha további finomítások e téren is elképzelhetők a vatikáni iratanyag alapján.¹³ Mindenesetre az egész külpolitikai folyamatnak csak egy-egy kiugró, látványos részletét ismerjük, az összekötő kapcsokat és a tárgyalási folyamatot azonban homály fedi. Ide sorolható Kádár János nem várt fellépése is a helsinki nemzetközi konferencián, amelyet minden ésszerű feltevés szerint hosszú előkészítő szakasz kellett, hogy megelőzzön.

Hasonló eseteket említhetnénk még, de végeredményben akkor is csak azt tapasztalnánk, hogy a korszak magyar külpolitikája voltaképpen feldolgozatlan. A már érintett külgazdasági és kifejezetten politikai kapcsolatokon kívül vonatkozik ez a kulturális, művészeti, tudományos kapcsolatrendszerre kérdésére is.

Valamennyien tudjuk, hogy egy viszonylag hosszú korszak külpolitikájának feltárása sziszifuszi munka, és megjegyzem, hogy a külügyi iratok mindenkor őrzői nem látszanak elkötelezettnek aziránt, hogy e munka minél előbb és minél jobb feltételek mellett elvégezhető legyen. Egy olyan kis állam esetében, mint amilyen Magyarország, a nemzetközi összefüggésrendszer feltárása különösen nehéz, egyrészt mivel az önmeghatározott döntések és azok végrehajtása oly szövevényes hálóban történik, hogy ezek mindenoldalú felfejtése nélkül maguk a cselekmények értelmezhetetlenek maradnak, másrészt azért is, mert bizonyos lépések kényszervoltát is csak nagy körültekintéssel lehet megállapítani vagy éppen elvetni. Mindenekelőtt azt nem lehet kideríteni, hogy mikor mennyire volt keményen behatárolva a pálya, amelyen mozogni lehetett, és mekkora volt ehhez képest a magyar kezdeményezés.

Kádár János politikáját sokan *pragmatikus* jelzővel illetik, és azt gondolom, hogy ez több vonatkozásban helytálló. Semmi sem mutat ugyanis arra, hogy akár Kádárnak, akár másnak kialakult nézetrendszere lett volna bármikor is arra nézve, hogy egyáltalán hová akar eljutni, vagyis hogy az elképzelésében mi volt a „szocializmus útjának” a szólamokat meghaladó konkrét célja. Ez azonban mégsem jelenti feltétlenül, sőt a jelek szerint tényleg nem jelenti, hogy e politikának és főként a külpolitikának ne lett volna irányultsága.

¹² Kun Miklós: Prágai tavasz – prágai ősz. 1968 fehér foltjai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.

¹³ Gergely Jenő: A katolikus egyház és Magyarország, 1944–1971. Kossuth Kiadó, Budapest, 1985.

Megmaradva a külpolitikánál, jelenlegi felületes ismereteink egyértelműen arra mutatnak, hogy e külpolitika attól kezdve, hogy kikerült Hruscsov dinamikus-agresszív politikájának fogságából, fokozatosan, lépésről lépésre mindinkább arrafelé haladt, hogy – továbbra is tiszteletben tartva a szovjet érdekeket és érzékenységet – vállalja a nemzeti érdekek, vagy talán: a nemzetnek vélt érdekek képviselését mind Magyarország, mind a kisebbségi magyarok szempontjából, és hogy ennek a képviselőnek az érdekében mind tágabbá és érdemlegesebbé tette nyugati kapcsolatait.

E kérdésben 1963 határkönek látszik. Az ekkor meghirdetett amnesztia időben egybeesik azoknak a tárgyalásoknak a kezdetével, amelyek vegyes baráti körök, kulturális és tudományos kapcsolatok felvételére irányulnak Nyugat-Németország kivételével szinte minden európai állammal, amely erre lehetőséget kínál, és ekkor történik meg először, hogy Kádár interjút ad egy nyugati lapnak, a *Le Monde*-nak. Nem sokkal később Péter János, a korabeli külügyminiszter üdvözlí a „független Európa, az európai Európa és a megnövelt Európa” gondolatát, és fellép az Ausztriával bővített magyar–csehszlovák–jugoszláv együttműködés mellett. E nyitás oda vezet, hogy 1965-től kezdve sorra jelennek meg Budapesten nyugat-európai delegációk, és ezek vezetői – mint például Maurice Couve de Murville francia külügyminiszter – meglepetéssel veszik tudomásul, hogy Kádár János „a détantról, és a valamennyi európai ország közötti általános normalizáció szükségességéről” beszél. Mi több, Fock Jenő miniszterelnök 1967-ben már abból sem csinál titkot, hogy a magyar kormány közeledő lépéseket szeretne tenni az NSZK irányában, feltéve, hogy ez nem ütközik ellenállásba az NDK részéről. Mivel vélhetően nagy ellenállásba ütközött, e lépések még vártak magukra, legalábbis a nyilvánosság előtt. Apró jelekből mégis arra lehet következtetni, hogy egy magyar–német párbeszéd már zajlik néhány éve, ezt azonban mindkét oldalon gondosan titkolják. Nem tudni, hogy mi volt a szerepe Budapestnek 1969-ben annak a konferenciának a megrendezésében, amelyen a varsói paktum államai meghirdették az európai biztonsági konferencia gondolatát, de hogy ez nem volt teljesen független a magyar vezetőktől, azt legalábbis gyanítani lehet. Az 1969 márciusában megfogalmazott gondolat magyar szempontból számos kétoldalú tanácskozást von maga után, és végül 1973 július végén, augusztus elején elvezet a jól ismert helsinki összefüggéshez.

Magyarország ekkortájt válik a nyugat-európai államok egyik kiszemelt csillagává a „táboron” belül. Az 1969 utáni csehszlovák vezetéssel ugyanis nincs mit kezdeniük, Ceausescu rendszere elveszti minden vonzását és mind több nyugati bírálatot von magára, miközben mind többre értékeli a magyarországi „liberalizálást” annak ellenére, hogy a magyar vezetés szilárd moszkvai elkötelezettsége közismert. Nyugat-Európa másik „csillaga” ebben az időben Lengyelország.

Helsinki határozatai viszont kétértelműek. A konferencia egyfelől szovjet követelésre rögzíti a *status quo*-t, másfelől viszont bizonyos emberi jogok leszögezése által utat nyit nemcsak a további liberalizáláshoz, de a magyar kisebbségi érdekek fokozott védelméhez is. A magyar „különlegesség” ekkortájt már annyira elismert, hogy Raymond Barre francia miniszterelnök látogatása 1976-ban nem is különösebben feltűnő, bár feleségének magyar származása a szokásosnál több és valószínűbb pszichológiai töltést biztosít neki. Egészen különleges eset viszont Kádár János első megjelenése Párizs-

ban, amely nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy a két ország évezredes története során a két állam egyes számú vezetője első ízben találkozik egymással. Ettől kezdve a különleges esetek és az „első” kategóriába sorolandó látogatások száma szaporodik. A magyar diplomácia vélhetően nagy erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy az Amerikai Egyesült Államok visszaszolgáltassa a világháború után birtokába jutott magyar koronaékszereket, és hogy azt Cyrus Vance személyében 1978 januárjában az USA magas rangú politikusa kísérelje Budapestre. Ekkor már javában folynak a magyar–nyugatnémet tárgyalások is számos kérdéstről, és hála Willi Brandt *Ostpolitik*-jának, teljesen lekopik róluk a titkolózás.

Magyarország felértékelődését tovább segítik a lengyelországi események 1981 decemberétől, a rendkívüli állapotok bevezetésétől kezdve, mivel Nyugat-Európa elveszíti másik támaszpontját ebben az övezetben, és a viszony Lengyelországgal rendkívül feszültté válik. Ez az oka annak, hogy amikor az új francia köztársasági elnök, François Mitterrand keresi azt a keleti állámpontot, ahol első hivatalos vizitjét lebonyolíthatná, voltaképpen nem talál mást, mint Magyarországot. 1918 óta Magyarországon egyetlen nyugat-európai államfő járt, III. Viktor Emánuel olasz király 1937-ben. A második 1982-ben François Mitterrand francia köztársasági elnök volt. 1984-ben Margaret Thatcher látogat hazánkba, és ő az első brit kormányfő, aki ezt valaha is megtette, majd 1986 októberében ugyancsak első ízben látja vendégül a főváros a német államelnököt, Richard von Weizsäckert. Mi több, a nyolcvanas években már a rivalizálás jelei is megjelennek Bonn és Párizs között, mivel a magyar–nyugatnémet kapcsolatok látványosan elmélyülnek, miközben Budapest a keleti és nyugati diplomaták, üzletemberek, újságírók és értelmiségiek rendszeres találkozóhelyévé válik, nem is beszélve a szétszakadt családozokról. Kádár János és rendszere a Kelet–Nyugat érintkezés megkerülhetetlen szereplőjévé válik előzményeinek minden foltja és Moszkva iránti feltétlen hűsége ellenére.

Ez vezet el oda is, hogy a Biztonsági Konferencia Kulturális Fórumát 1985. október 15-én Budapesten nyitják meg. Itt már valósággal hemzsegek az Európa minden tájáról összegyűlt kultúrpolitikusok és értelmiségiek, s a konferencián heves vita zajlik számos kérdés körül. A Fórum legnagyobb meglepetése azonban vélhetően abban rejlik, hogy több évtizedes hallgatás és siri csönd után magyar és bolgár részről keményen felvetik a kisebbségi kérdést, és épp e kérdés az, amely lehetetlenné teszi, hogy a konferencia egységes határozatokra jusson. Megakadályozza ezt részben az érintett államok delegációinak ellenállása, részben az a körülmény, hogy a nyugat-európai delegációkat a kérdés felvetése olyan meglepetésként éri, hogy nem lévén kidolgozott álláspontjuk, a kérdést nem tudják miként kezelni.

A nyolcvanas évek második felében jellemzővé válik a fokozott közeledés Budapest és Bonn között, miközben a Gorbacsov-féle politika belpolitikai téren mind kevesebb biztosítékot, külpolitikailag viszont egerutat kínál Magyarországnak. Maga Kádár János az új helyzet első vonatkozásával nyilvánvalóan mélyen elégedetlen, a másodikat, az egerutat pedig vélhetően nem akarja kihasználni, ám 1988-tól kezdve már nincs abban a helyzetben, hogy a magyar eseményeket döntően befolyásolja. Németh Miklós kormányfőnek és külpolitikájának már autonóm vonala van, és ez oda vezet, hogy 1989. május 2-án a kormány külügyminisztere osztrák kollégájával együtt

elvágja a két ország között húzódó szögesdrót akadályt. E szimbolikus lépés jelzi a végét egy rendszernek, de nem jelenti a végét annak a külpolitikának, amely minden Moszkva iránti hűség mellett hosszú évek óta a nyugati nyitás jegyében folyt. Azt jelenti, hogy a lassú nyitási folyamat robbanási pont-ra érkezett, és Magyarország elkezdte határozott menekülését a Varsói Szerződésből és egyúttal menetelését Nyugat-Európa felé.

Míg a magyar külpolitikai vonal fő vonásaiban többé-kevésbé felrajzolható nyugati vonatkozásaiban, és e vázlatot kell a jövőben a részletek segítségével eleven történelmi ismeretté varázsolni, addig – néhány kivételes ponttól eltekintve – alig valamit tudunk a szocialista „táboron” belül lezajló tárgyalásokról és magyar lépésekről. A magyar „keleti politikának” még csak a váza sem rajzolódik ki. Ám az utóbbi kérdéskör ismerete nélkül is felmerül a kérdés, hogy vajon e meglehetősen következetesnek látszó külpolitikai vonalat lehet-e egyszerűen a mindenkori helyzetekhez alkalmazkodó pragmatizmusnak tekinteni? Pillanatnyilag úgy tűnik, hogy e vonal túlságosan egyirányúnak és túlságosan következetesnek mutatkozik ahhoz, hogy ennyivel elintézhető lenne, ám a végső vagy legalább a biztonságosnak tekinthető ítéletet e kérdésben sem lehet kimondani további, minden bizonnyal nagy volumenű kutatások nélkül.

Néhány tény azonban kétségtelen. 1989-ben a sorsdöntő külpolitikai nyitást ugyanazok a körök hajtották végre, amelyek megelőzően a Kádár-korszak hatvanas éveitől kezdve – Péter Jánosnál kezdve és Horn Gyulával befejezve – rendszeresen „nyitogatták” a kapukat, és hogy a szellemi-fizikai front átrobbantása a nyugati magyar határon egyúttal biztosított egy igen csak szerencsésnek mondható kontinuitási lehetőséget a nyugati kapcsolatokban. A Kádár-korszak hanyatló évei tehát a rendszer akaratával ellentétben mintegy létrehozták a rendszerváltás belső feltételeit, miközben viszonylagos felemelkedése a nemzetközi porondon hozzásegített a rendszerváltó Magyarország gyors befogadásához a nyugati hatalmak által. E tény csak növeli a hanyatló szakasz körülményei, elemei és azokon belül a külpolitikai momentumok minél alaposabb és minél szélesebb feltárásának szükségességét.

Az európai integrációs folyamat kihívásai a magyar településpolitikában

---

A hatvanas évek végén új „forradalom” tört ki Európában: az ún. új baloldal forradalma. Szellemi gyökerei az amerikai pszichedelikus kultúrából, az ún. beat-korszak érzelmi-transzcendentális szellemiségéből táplálkoztak, s végül a 68-as francia „diákkorradalomban” érte el csúcspontját. A „forradalom” bukását követően az azt képviselő ún. „elátkozott generáció” Amerikában a yuppi, illetve kábítószeres, Európában pedig a szélsőbaloldali-terrorista, illetve alternatív-környezetvédő életformát alakította ki magának. Az ún. posztindusztriális világban a posztmateriális értékrendszer meglehetősen gyorsasággal terjedt el, s Nyugat-Európában ez utóbbi csoport, különösen a német zöldek és az amerikai yuppi, mára már komoly politikai befolyást mondhat magáénak.

A területiséget is magában foglaló, széles értelemben vett környezettudat a 80-as évek elején még nem volt napirenden, ám az azóta eltelt két évtized jelentős változásokat eredményezett. Európa keleti felére e változások mindazonáltal az utóbbi időkig a tudomány, a politika és a gyakorlati döntéshozókészítés területén nem vagy csak alig jutottak el.

A területi környezettudat kérdéskörének tudományos vizsgálata – bár az eszmekör természetesen ismert volt már régebben is – Magyarországon nem túl régi keletű, csak a csernobili katasztrófa után tudatosult. Nem mondható, hogy ezek a kérdések pusztán szakmai kérdésekként merültek volna fel, hiszen a „szakma” az adott körülmények között gyakorlatilag egyszerre vállalta fel az elméleti kérdések megválaszolását és a lakossági érdekképviseletet.

Az 1985-ös választások, a helyi, illetve magántőke bevonása a területfejlesztésbe, valamint a csernobili katasztrófa alapján változtatta meg a korábbi helyzetet. Az akkori választásokon lehetővé vált a kettős jelölés, s ezzel felnyílt a helyi politika világát elrejtő addigi burok. E folyamat lényege abban állt, hogy a Kádár-rendszer által megkötött négy „kiegyezés” (a munkássággal a fusi, a parasztsággal a háztáji, az értelmiséggel a korlátozott szakmai nyilvánosság s a helyi közösségekkel az informális policy-making engedélyezése) a rendszer belső és külső tartalékainak kimerülése miatt bomladozni kezdett.

A 85-ös választásokat követően folyamatosan egyre nagyobb összegeket áldoztak mind ökológiai hatástanulmányok készítésére (az ivóvízkészletek elnitrátosodásától a balinkai mélyművelésű bauxitbányának a hévízi forrásokra gyakorolt hatásán át a BNV komplex hatásvizsgálataig), mind pedig a legtágabban értelmezett területi-területpolitikai-humánökológiai-szociológiai-

ai vizsgálatokra, így például az Országos Területrendezési Tervkonceptióra, egyes kiemelten fontos megyei mintatervekre, fővárosi és kritikus határ menti területek fejlesztésére.

Módszerek

A területi-területpolitikai-humánökológiai-szociológiai vizsgálatok kapcsán már elejétől fogva azzal a dilemmával kellett szembenézni, hogy az adott kutatásnak mi is a tulajdonképpeni tárgya. Kifejezetten szakmai jellegű véleménnyel ugyanis csak egy nagyon kislétszámú réteg rendelkezik a társadalomban, s hamar kiderült, hogy a valóságos kérdések sokkal bonyolultabbak annál, hogysem egyszerű közvélemény-kutatási technikákkal kutathatók lennének. A zárt rendszerekre kidolgozott hagyományos szociológiai módszerek – erős leegyszerűsítéssel – az identifikáció, a stratifikáció, a funkció és a mobilitás kulcsfogalmaira épülnek fel, és lényegében statikus kategóriák kialakításával nem jutnak túl a tipizáláson. A továbblépést olyan módszerek alkalmazásával képzelték el, amelyeket az 1973–74-es válság után – valószínűleg az új, világméretű Kondratyev-ciklus beindulásával – kezdtek el szélesebb körben alkalmazni. E módszerek dinamikus jellegüknel fogva alkalmasak voltak arra, hogy vizsgálati eredményként új kérdésekhez vezessenek. A következő módszereket alkalmazták: hagyományos közvélemény-kutatás, alanyi szociológiai módszereket alkalmazó mélyinterjúzás; game-analízis (argumentációanalízis), sztereotípiá- és tartomelemzés; attitűdök, intenciókat, orientációkat és perspektívákat mérő skálákat alkalmazó vizsgálatok, a milió-szemléleten, szimbolikus univerzumkép-elemzésen és szociállingvisztikán alapuló esettanulmányok.

A munkák egy része normál országos reprezentatív minták felhasználásával készült, más részüket három almintát is alkalmazott. Az első almintha közvetlenül érintett térségeket, a második a valamilyen értelemben közvetlenül érintett térségeket reprezentálta (közvetett alatt itt általában olyan térségeket kell értenünk, ahol környezeti ügyek már régebben is voltak, így az ott élők konkrét tapasztalatokkal rendelkeztek, vagy pedig érdekeltek voltak aktuális ügyben), míg a harmadik almintha semleges kontrollminta volt.

Kérdésfeltevések

A különböző munkák sokféle kérdéssel foglalkoztak. Mindazonáltal elkülöníthető néhány alapvető dimenzió, amelynek mentén e kérdések csoportokba rendezhetők. Ezek a következők:

Terület és ember. A területi kihívások érzékelése és értékelése, a területtel való kapcsolat intenzitása, a területi kihívások általi érintettség, a szociális hierarchiában elfoglalt hely összefüggése a területi-környezeti kérdésekhez való viszonytal, az értékrendszerek és miliók területpolitikai kérdésekkel való viszonya;

Területiség és politikai kommunikáció. A politikai attitűdök és területpolitika (policy making), a területi problematika és a politikai transzformáció, az emberek területi kérdésekkel kapcsolatos egymás közti kommunikációja, a média területiséggel kapcsolatos üzenetei, a döntéshozatalra való hajlandóság;

Területiség és autonóm állampolgári aktivitás. A valóságos aktivitás valószínűségének mérése, a területiséggel kapcsolatos jogtudatosság mértéke, a döntéshozatal országos és helyi szereplőinek megítélése, a döntéshozatal game-analízise, a döntéshozatal optimalizálásának lehetőségei.

Az ország településpolitikája fordulóponthoz érkezett: a számtalan probléma és a gyakran megfigyelhető válságjelenségek, amikkel szembe kell néznünk, arra figyelmeztetnek, hogy új megközelítéseket kell alkalmaznunk.

A településpolitika a modern korban több szakaszon ment át, s mindig másként fogalmazta meg céljait. Ezek a célok a századelőtől kezdődően: valamely utópiából dedukált ideális állapot előállítása, valamely értékrend szerint értelmezett haladás biztosítása, mérhető növekedés elősegítése, nyomon követhető folyamatok szabályozása valamely felismert törvényszerűség alapján, felismert problémák korrekciója ellenőrizhető eszközök igénybevételével, prognosztizált krízisek elkerülése hatósági beavatkozás útján, azonosított strukturális elemek valamely felismert rendszerbe való beillesztése az optimális funkcionálás biztosítása céljából.

Ez a logikus fejlődés a regionális politikák történetében szintén logikusan vezetett a jelenlegi „millennáris” és világméretű kérdéshez: hogyan tovább? A kommunikációpolitikát megalapozó szociális feasibility study (monitoring-alapelem) alkalmazásával juthatunk közelebb az erre adandó válaszhoz.

Külön ki kell emelnünk, hogy az ún. területhez fűződő érdekek nem képezték külön kutatás tárgyát, mivel a területhez önmagában nem fűződnek érdekek, csak a terület nyújtotta lehetőségek felhasználásának módjaihoz. (Egy személynek vagy csoportnak egyszerre érdeke a harmonikus milió, területi identitás, környezet, de a megélhetés terület- és milióromboló, környezetkárosító módon történő biztosítása is.) Ez a kérdés a döntéshozatali game-analízis keretei között lenne vizsgálható, ami viszont igen költséges és kényes feladat. Az elmúlt tíz évben ilyen vizsgálat nem is történt, legfeljebb kisszámú, krízishelyzet által kikényszerített egyedi esetben.

Ami a megoldás útjait illeti, kiindulópontként a hetvenes években működő két meghatározó tudóshoz kell fordulnunk. Az egyik Oscar Lewis, aki kidolgozta az ún. alanyi szociológiát, amelyben a szakértőnek a terepen megélt tapasztalatai perdöntő szerepet kapnak, a másik pedig Immanuel Wallerstein, aki létrehozta és művelte az ún. világrendszer-szemléletet, amelynek keretei között a vizsgált időbeli és térbeli egység meghatározása mindig a kutatott folyamatok természetétől függ. Szintén figyelembe kell venni az ezredvégi Samuel P. Huntingtonot, aki nemrég a világrendszer megnyílásának megindulását állapította meg. E folyamat stabilizációja és eredménye nem jelezhető előre. Az eurokonform továbblépés előfeltétele e – paradox módon amerikai – szemléletmódok együttes alkalmazásában rejlik.

A jelenlegi helyzet

Megállapíthatjuk, hogy az elmúlt tíz esztendőben a kutatások metodikája nagymértékben leegyszerűsödött, és gyakorlatilag önkormányzat-politikai szakvizsgálatokra (politics és polity), illetve „sima” közvéleménykutatásokra redukálódott. Az fentebb bemutatott bonyolult kérdéskomplexum vizsgálata ebből a mögöttünk lévő időszakban már nem mutatkozott igény részben emiatt, részben pedig a rendelkezésre álló anyagi erőforrások szűkössége, a rövid kutatási idő, valamint a kutatási koordináció hiánya miatt. Te-

repmunkáink során szűkebb kérdéseink vizsgálatára szorítkoztunk, tehát az értékrendszerek és miliók területpolitikai kérdésekkel való viszonyára, az érintettek, érdekeltek, szakértők és hatóságok közti kommunikációra, a döntésbefolyásolásra való hajlandóságra és a döntéshozatal optimalizálásának lehetőségeire, másfelől pedig az elmúlt 18 évben végzett területpolitikai tárgyú kommunikációs-participációs kutatások és döntéselőkészítő tevékenységek összefüggő és közös eredményeire.

Az európai integrációs kihívás területpolitikai vonatkozásai első megközelítésben két dologra hívják fel a figyelmet. Az egyik az, hogy területpolitikai kérdéseket, problémákat és konfliktusokat egyértelműen definiálttá kell tenni. A másik abban ragadható meg, hogy megfelelő döntéselőkészítési rendszer hiányában nem teljesíthető az EU-nak a programozási gyakorlat meghonosítására vonatkozó elvárása. A mostani terepeken, illetve az elmúlt 18 év során szerzett tapasztalatok azt mutatják, hogy egy megfelelően strukturált participációs döntési rendszer hiányában – amely egyébként lehetővé teszi az egymásba mosódó érdekek elkülönült artikulálását és így megegyezés kialakítását is, tehát a tényleges és szabályozott döntéshozatali optimalizációt – teljesen reménytelen vállalkozás a területpolitikai kérdések megnyugtató kezelése, s ezáltal a tényleges EU-integráció is. Így e tárgyban javaslattal is élünk.

A participációs javaslat indokai

A feldolgozott tereptapasztalatok alapján megállapíthatjuk, hogy az európai integráció kihívásaira elsődlegesen a környezet- és területpolitikai kommunikációs, illetve az ennek kialakításával kapcsolatos kérdések megoldásával stratégiával lehet választ adni. Az elmúlt évek során lefolytatott kutatások alapján a következő megállapításokat tehetjük:

Az eddig lefolytatott kommunikációs akcióprogramok során gyakorlatilag egyáltalán nem vettek igénybe megfelelő kommunikációs szakembereket, azaz moderátorokat, facilitátorokat és mediátorokat. Az említett kisszámú kommunikációs akcióprogram során lényegében nem alkalmazták a kommunikációs eljárások vonatkozó minimumát jelentő eszközöket, azaz a direct mailt, a megismételt fórumokat, a közvélemény-kutatásokat, a nyomtatott és elektronikus sajtó kínálta lehetőségeket, valamint az érdemi közmeghallgatásokat.

A megfigyelt kisszámú kommunikációs akcióprogram két esetben fordult elő: vagy akkor, ha gazdag és perspektivikus helyzetben lévő társadalmi egység vagy település szándékozott hosszabb távon is végrehajtható tervet készíteni, vagy pedig akkor, amikor szegény és perspektívtalan társadalmi egység vagy település került kritikus helyzetbe. A skála említett két szélső pontja közötti nagy terjedelmű részeken található társadalmi egységek, illetve települések nem végeznek kommunikációs akcióprogramot.

A vonatkozó, a participációt és az egyeztetési menetet tartalmazó joganyagok, illetve jogforrások inkoherensek. Ez a tény arra enged következtetni, hogy az egyes jogalkotók egymástól különböző szakértő és döntéstámogató csoportokra támaszkodnak, és ezek a csoportok nem állnak egymással kapcsolatban.

A fenti tény következtében valószínűsíthető, hogy az érintett jogalkotók sem állnak tényleges kapcsolatban egymással, amiből az következik, hogy a partícipatív kommunikációpolitika a jelen pillanatban csaknem ott tart, ahol Héraklész, amikor megállt Augiász istállójának ajtajában.

A partícipatív kommunikációpolitika előfeltétele a döntési jogkörrel rendelkezők adott tárgyi horizontális integrációja. Ennek előfeltétele viszont a vertikális integráció vonatkozó részének, azaz a monitoring-kérdéskörnek megnyugtató tisztázása. Az áttanulmányozott jogforrások arról tanúskodnak, hogy a kompetencia kérdésében az egyes jogforrások egymásnak ellentmondóan rendelkeznek, s átfedő, egymással ellentétes, sőt olykor többszörös kompetenciákat állapítanak meg. A monitoring-kérdéshez tartozik az a megállapítás is, hogy a monitoring-tevékenység tartalmi, módszertani és formai szabályozása gyakorlatilag még meg sem kezdődött.

A vonatkozó joganyagok egy része igen részletesen szabályozza a partícipációt, és garanciákat adó eljárásrendet állapít meg (például erömű-rendelet). Más része elviekben megállapítja az összes garanciát, de a partícipációs folyamatnak nincs érdemben döntésbefolyásoló ereje (például a környezetvédelmi törvény). Egy harmadik része csak államigazgatási egyeztetést ír elő (a területfejlesztési törvény és a kapcsolódó rendeletek), egy negyedik része megmarad az általános deklarációknál (építésügyi törvény), egy ötödik része pedig a képviseleti demokráciára hivatkozva lényegében az önkormányzati képviselőtestületet teszi meg a népfelség elvének helyben egyedül létező megnyilvánulási formájává (önkormányzati törvény). Ezzel gyakorlatilag megakadályozza a közvetlen részvételt, tehát a testülettel teszi függővé annak alkalmazását.

Az egyes jogforrások által megállapított eljárásrendek egymással nincsenek köszönő viszonyban, így egy többrendbeli egyeztetési, illetve közösség-tájékoztatási kötelezettség alá eső fejlesztés esetében 8 naptól 60 napig terjedhet a véleménynyilvánítás határideje. Ugyancsak jellegzetes, hogy egyes esetekben pusztán kifüggesztést, tájékoztatást, más esetekben véleménynyilvánítást, ismét más esetekben de facto egyetértési jogot állapítanak meg a vonatkozó joganyagok, amely eltérések, különbségek akár ugyanarra a fejlesztési döntésre is vonatkozhatnak.

Mivel az önkormányzati törvény kétharmados, a többi joganyag pedig feles, illetve csak rendeleti szintű, s a partícipatív döntési folyamat tárgyait jelentő fejlesztések igen számottevő hányada önkormányzati kompetenciába tartozik, az önkormányzati törvény gyakorlati alkalmazásakor a jelzett fejlesztések érdemi részvétel nélkül történnek meg. Ezzel kapcsolatban semmilyen jogforrás nem rendelkezik az önkormányzatokra vonatkozó kényszerítő erővel.

A részvételi jog alanya egyes jogszabályoknál az érintett lakosság (erömű-rendelet), másoknál az NGO-k (környezetvédelmi törvény). Előfordul, hogy egy testület ezt egyszerűen maga állapítja meg (önkormányzati törvény). Ismét másoknál nincs de facto szabályozott részvétel, csupán államigazgatási egyeztetés (területfejlesztési, illetve építésügyi törvény).

A *controlling* vonatkozásában egyes jogforrások véleménykérést, döntésbefolyásolást írnak elő, illetve tárgyük ebben áll (területfejlesztési, építésügyi, környezetvédelmi, önkormányzati anyagok). Mások csak hozzávetőleges adatszolgáltatást rendelnek el véleménykérés és értékelés nélkül, azaz ezeknél a jogforrásoknál a részvétel, véleménynyilvánítás és döntésbefolyásolás gyakorlatilag megszűnik, és helyüket az adatok alapján és a döntés tárgyánál sok szinttel magasabban elhelyezkedő és centralizáltan működő testületeknél (monitoring-bizottságoknál) történő felülvizsgálat veszi át,

amivel a szubszidiaritás elve teljesen háttérbe szorul (monitoring-joganyagok). Ez azt eredményezi, hogy egy bármilyen, horizontális egyeztetési, illetve tájékoztatási kötelezettség alá eső tervezési és döntési tevékenység előtt az össze nem függés következtében igen komoly nehézségek állnak.

A jelen anyag célja az, hogy jogi alapot teremtsünk abból a célból, hogy ne csak a nagy bajok és ne csak a nagy lehetőségek kényszerítsék ki, illetve tegyék lehetővé a participatív döntéshozást, hanem hogy ez a participációs-kommunikációs gyakorlat általánossá váljon.

A javaslat alapja: a participáció felépülése és optimális rendje, a szabályozás javasolt szintjének indoklása

A tulajdonképpeni döntéshozatalnak participatív alapokra kell épülnie és egy négypólusú döntési térben kell megtörténnie, amely akkor működik megfelelően, ha megfelelően intézményesülnek az egyes szereplők. Ez a kommunikációpolitikai stratégia alapja. A kommunikáció szereplői a következők: szakemberek (értékelés) – ők képviselik a logokrácia (a perspektíva-felmutatás) elveit; az önkormányzatok, régiók, államigazgatási szervek (jogi ellenőrzés) – ők képviselik a bürokrácia (a fenntartani-tudás) elveit; a cégek, beruházók, fejlesztők (programharmonizáció és kontroll) – ők képviselik a technokrácia (a megvalósítani-tudás) elveit; s a lakók, munkavállalók és csoportjaik (érintettek), akik a demokrácia (a közakarat-megnyilvánulás) elveit képviselik.

Arra van szükség, hogy e négy csoport között az érdemi kommunikáció biztosított legyen. Egy szervezett és jogilag kodifikált rendszer átláthatóvá és kiszámíthatóvá teszi e csoport munkáját, míg ha ez nem így történik, nagy valószínűséggel a káoszra jellemző ad hoc formák alakulnak ki, ami sok időt, pénzt és energiát pocskékol el, nem is beszélve a szereplők szavahihetőségében és presztízsében keletkezett károkról. Mindenképpen szükség van ezért a formalizált megoldás kialakítására.

A négy szakértői jelleggel működő bizottság a koncepciók, programok, akciók törvény, illetve más jogforrás által megszabott fázisaiban delegáltjai útján közösen járna el az illetékes monitoring bizottság delegáltjával kiegészített Független Szakértő Bizottságban, amely jogi érvénnyel rendelkező döntést hozna a komplex közösségtájékoztatási folyamat lefolytatásának és elfogadásának tárgyában.

Jogszabályi javaslat a fejlesztési döntésekben való közösségi részvételt szolgáló környezeti-gazdasági-szociális-kulturális hatástanulmányokról

Környezeti-gazdasági-szociális-kulturális hatástanulmányt kell készíteni minden környezeti, gazdasági tárgyú, szociális és kulturális intézményekkel kapcsolatos, valamint települési (területi) fejlesztési koncepcióhoz, programhoz és komplex akcióhoz.

Minden környezetfejlesztési, gazdaságfejlesztési, szociális és kulturális intézményfejlesztési, valamint település-(terület-)fejlesztési koncepció, prog-

ram és akció olyan döntéseket tartalmazó dokumentum, amely az adott, földrajzilag, gazdaságilag, szociálisan, kulturálisan, valamint település-szempontról (területileg), illetve intézményileg-jogilag definiált közösség környezetére, gazdaságára, szociális, kulturális és jogérvényesítési, intézményesítettségi helyzetére jelentős hatással van. Mivel az egyes tervtípusok kérdésfeltevésükben és mélységükben különböznek egymástól, az elkészítendő hatástanulmányok kérdésfeltevésai és mélysége is különbözni fognak egymástól. Ennek megfelelően a terv által érintett közösségek tekintetében érvényesülő összefüggések e környezeti-gazdasági-szociális-kulturális, valamint települési (területi) egységekre vonatkozóan külön-külön és együttesen is vizsgálандók. A hatástanulmány olyan koncepcionális és programalkotó beavatkozást megalapozó dokumentum kell hogy legyen, amely a tervezés időpontjában fennálló helyzetet rögzíti, s aktuális kiindulópontot biztosít a döntéshozatal számára. A hatástanulmány a tervben megfogalmazódó és a beavatkozás által érintett közösségre nézve lényeges alternatívákat értékeli környezeti, gazdasági, szociális és kulturális, valamint jogi és intézményesítettségi szempontból.

A terv hatásait tekintve a beavatkozás irányától eltérő közösségeket is érinthet. A hatástanulmánynak e teljes hatásterületre kell irányulnia. A hatásterület meghatározása környezeti-gazdasági-szociális-kulturális, illetve jogi-intézményi vonatkozásban a hatástanulmány feladata, és minden esetben követi a kistérségi, megyei jogú városi, kerületi, megyei, fővárosi, valamint regionális szintű tervek, koncepciók, programok esetében a joghatóság által lefedett területet. A hatásterület kiterjedését az államigazgatási szempontból illetékes önkormányzat vagy regionális joghatóság döntési jogköre, véleményezési joga szabja meg.

A hatástanulmány érvényessége a terv által megcélzott és kijelölt közösség(ek)re terjed ki. A hatástanulmányban foglalt megállapításokból adódó követelményeket a döntéshozatal során figyelembe kell venni. A hatástanulmány a terv számára csak a megcélzott és kijelölt közösségekre fogalmazhat meg kötelezettségeket, előírásokat, ajánlásokat.

A hatástanulmány érvényességi ideje a terv időtávjá. Munkálatai során előrejelzések készítenдők, amelyeknek időtávjá a vizsgált környezeti-gazdasági-szociális-kulturális kérdés jellegétől függ. A tervi kötelezettségek, előírások érvényességi ideje azonban nem haladhatja meg a terv időtávját.

A hatástanulmány készítése során minden, a terv által megcélzott vagy kijelölt közösség környezetét befolyásoló tényezőt figyelembe kell venni, illetve a közösségben jelenlévő, működő, vagy érdekelt gazdasági-szociális-kulturális, valamint jogi és intézményi szereplő bevonását biztosítani kell.

Aki véleményt kíván nyilvánítani a tervben foglaltakkal kapcsolatban, annak számára a tájékozódás és véleményalkotás lehetőségét biztosítani kell. Azokat a szereplőket, akik a tervekészítésről szóló tájékoztatás nyomán nem jelzik véleménynyilvánítási szándékukat, a hatástanulmány készítése során fel kell kutatni, és szintén be kell vonni. Így minden olyan szereplőt figyelembe kell venni, akinek döntési joga van a tervben foglaltakkal kapcsolatban, befolyása van a terv megvalósulására, érdeke fűződik a tervhez. Aki a terv szempontjából figyelmen kívül nem hagyható szereplő, tehát aki jártasság, tapasztalat, információ, szakértelem birtokában van, szintén bevonandó. Akire hatással van (lesz) a terv, tehát környezetvédelmi szerveze-

tek, műszaki–infrastrukturális szervezetek, munkaügyi központok és kirendeltségeik, gazdasági szervezetek és képviselőik, munkahelyi szerveződések, munkavállalói csoportok, szociális szervezetek, kulturális (és vallási) szervezetek és intézmények, civil és kisebbségi szervezetek, önkormányzatok, fejlesztési tanácsok, igazgatási szervek, ugyanúgy bevonandók.

A hatástanulmánynak tartalmaznia kell a környezeti, a gazdasági, a szociális és a kulturális koncepciók, programok és akciók szempontjainak megfelelő értékelését, meg kell vizsgálnia az elképzelések, alternatívák környezeti, gazdasági, szociális és kulturális, valamint jogi és intézményi feltételeit és következményeit.

A hatástanulmányt úgy kell elkészíteni, hogy a terv területi és időbeli érvényességi körét teljes mértékben figyelembe vegye. Figyelembe kell venni a magasabb szintű tervek előírásait, továbbá az alacsonyabb szintű, illetve a szomszédos, kapcsolódó közösségeket érintő, valamint a rájuk hatással bíró tervekben foglaltakat is.

A hatástanulmányt a terv vizsgálati szakaszában kell elkezdeni és az után kell véglegesíteni, amikor a terv céljai már konkrét – alternatívát felkínáló – megfogalmazást nyertek. Az alternatíva megfogalmazása során figyelembe kell venni a környezeti optimumokat, és a gazdasági–szociális–kulturális, illetve az intézményi–jogi szereplők igényeit, elképzeléseit, javaslatait.

A hatástanulmány helyét a tervekészítés folyamatában oly módon kell meghatározni, hogy érvényesüljenek a következő szempontok:

- minden elképzelést, javaslatot figyelembe kell venni (e fázisban nem indokolt a valamely későbbi értékelési szempont alapján történő kizárás);
- biztosítani kell a tervező és a szereplők közötti, valamint a szereplők egymás közötti kölcsönös, folyamatos és kétirányú kommunikációját;
- szabályozott tárgyalási folyamat keretében kell a tervi alternatívákat pontosítani, elkülöníteni egymástól a megvalósítható és nem megvalósítható elképzeléseket és javaslatokat.

A hatástanulmány keretei között környezeti határértékeket kell megszabni és érvényesíteni. A tervi alternatívák közötti döntést megelőzően történik meg, aminek során fel kell tárni a szereplők közötti érdekösszégeket, kooperációs lehetőségeket, valamint konfliktusokat és érdekellentéteket. A közvetítés eszközeivel el kell érni ezek harmonizálását a teljes konszenzus elérése érdekében.

A partícipáció-egyeztetés során egyenlőségi alapon bevonandók a hatástanulmány tartalmi pontjainak megfelelő szakértők, az államigazgatási eljárásrend szerinti hatóságok, a kivitelező beruházók és fejlesztők, valamint az érintett lakosság és munkavállalók szervezetei.

A hatástanulmányok különböző típusait a koncepciók, programok és akciók fajtájához kell kötni. A készítendő hatástanulmány komplex egyszeri akcióra, hosszú távú, időben szakaszolt, összetett programra és nagytávlatú (több generációra kiható), elvi jelentőségű koncepciókra (doktrínák) terjed ki.

A hatástanulmány általánosan figyelembe veendő tematikus pontjai a következők:

- a környezet állapota, lehetőségek, veszélyek, infrastruktúra és hálózatok,
- a népesség állapota, képzettség, népmozgalmi folyamatok és prognózisok, gazdaságfejlesztés és foglalkoztatás, munkaerőpiaci egyensúly, innováció, modernizáció,
- társadalmi kohézió és kulturális integráció, intézményesülési folyamatok, civil szerveződési folyamatok,
- egyenlőtlenségek, polarizáció, mérséklésük lehetőségei,
- perspektívák, jövőképek, realitásuk, megvalósíthatóságuk,
- a kommunikáció és kooperativitás helyzete, médiaelérés, érdekartikulációs formák és érdekegyeztetési mechanizmusok,

– döntési előzmények, döntéshoztali struktúrák működése, koordináció, jogi háttér, lehetőségek és alternatívák.

A hatástanulmánynak minden esetben dokumentált része az információk forrása, dokumentációja; a döntéselőkészítés folyamatának közéleti eseményei, nyilvános fórumai – ezek jegyzőkönyvei, tartalmi összefoglalói; a döntéselőkészítés folyamata a tömegtájékoztatásban (PR); a felmerült tervekkel kapcsolatba hozható lakossági akciók, megnyilvánulások; a döntéselőkészítő apparátuson, illetve a jogi-intézményi szereplők hatáskörén kívül született, az apparátus(ok)hoz eljuttatott javaslatok, kérdések, igények.

A hatástanulmányok készítését a döntéselőkészítés során kell megkezdeni és a döntéshozatal és döntésvégrehajtás előkészítése során kell véglegesíteni. A döntés-előkészítés szakaszában a hatástanulmány belső munkálatainak illeszkednie kell az állapotfelmérés, az elemzés és értékelés, illetve az alternatíva-képzés, a döntéshozatal és -végrehajtás előkészítési fázisában pedig a stratégiai, illetve az operatív program támasztotta igényekhez. A hatástanulmánynak a tárgyi hatálynak megfelelő módon e fázisokhoz vissza kell csatolnia saját (rész)eredményeit, folyamatos egyeztetés keretében.

A hatástanulmány elkészítésének rendje: állapotfelmérés, elemzés és értékelés, alternatívák képzése, stratégiai program (alternatívák közötti döntés és végrehajtás-előkészítés), operatív program (megvalósítási scenárió).

A rendelet [törvény] végrehajtásának ellenőrzésére a kormány rendeletet alkot Független Szakértői Bizottság létrehozataláról. Független Szakértői Bizottságot minden esetben létre kell hozni, a tárgytól függően állandó vagy ad hoc jelleggel. A Bizottság a környezeti-gazdasági-szociális-kulturális komplex akciók, programok, koncepciók tekintetében a participáció megvalósításának ellenőrzése céljából a jogi és intézményi, jogforrásként definiálható szereplők számára véleményezési jogkörrel rendelkezik.

A Bizottság közönségtájékoztatási programot rendel el és azt ellenőrzi, valamint dönt a közönségtájékoztatási folyamat eredményességéről. Az eredményesség elutasítása esetén a komplex akciókat, programokat, koncepciókat át kell dolgozni, a közönségtájékoztatási folyamatot pedig meg kell ismételni.

A Független Szakértői Bizottság tagjai a participáció felépülését és optimális rendjét taglaló részben említett csoportok két-két delegáltja, valamint az illetékes monitoring bizottság egy tagja. A tárgytól függően más, érintett intézmények eseti tagokat delegálnak. A Bizottság külső szakértők, szakértő szervezetek igénybevételére jogosult.

A Bizottság az államigazgatási egyeztetés lezárulását követően elrendeli a közönségtájékoztatási folyamat lefolytatását. A közönségtájékoztatási folyamatot 60 napon belül le kell folytatni, és annak lezárultát követő 8 napon belül köteles dönteni annak eredményességéről.

A kormány kötelezi az érintett tárcákat a kompetenciájukba tartozó környezeti-gazdasági-szociális-kulturális (jogi-intézményi) miniszteri rendeletek megalkotására a kompetenciájuknak megfelelő hatástanulmányok készítésének előírása, illetve a hatástanulmányok konkrét tartalmi rendjének és készítésük tárgyi minimumának meghatározása vonatkozásában. A kormány rendeletet alkot a Független Szakértői Bizottságok Szervezeti és Működési Szabályzatának tárgyában.

Összegzés

Megállapítható, hogy a nyolcvanas évekre kiteljesedett a területpolitikai (policy preparation and policy making) konfliktusok kutatásának módszertana, az ilyen tárgyú munkák pedig azt az eredményt hozták, hogy a kifejezetten környezeti kérdéskörök csak egy vékony, magasan pozicionált társadalmi réteg esetében képeznek valóban vélemény tárgyat. Az az eredmény is felszínre került, hogy egyértelműen definiálható területi érdekek, illetve konfliktusok nem léteznek, mivel e konfliktusok mögött mindig meghúzódnak és meghatározó erejűek az egyéb érdekek, értékrendek, politikai preferenciák. A területpolitikai konfliktusok fennállása esetében lefolytatott vizsgálatok arra a megállapításra vezettek, hogy a bonyolult érdek- és értékkeveredések, a használt nyelvi kifejezőeszközök eltérő tartalmi dekódolása, illetve a konfliktusok során fellépő rejtett érdekérvényesítő aktorok tevékenysége folytán jellemző módon kialakul az ún. kommunikációs hisztéria, amikor is az egyes szereplők már megkérdőjelezzik egymás jogosultságát a vitában való részvételre, s csak hatalmi szóval hozható meg bármilyen döntés.

Az ún. nagy generáció kilencvenes évekre tehető hatalomra kerülésével, illetve „mainstream”-jellegű kulturális szerepének megerősödésével a területi kérdéskör közvetlenül bekerült a politikai szférába, a kutatások metodikája pedig egyszerűsített közvélemény-kutatásokra redukálódott. E kutatások eredményei direkt politikai felhasználásra kerültek. A nyugati fejlett világban létrejöttek a kommunikációs hisztéria kialakulását megelőző-megakadályozó komplex, minden érintett aktor által elismert jogi, kommunikációs és participációs mechanizmusok, illetve eljárásmodok. A centrumon kívüli térségek esetében – így Magyarországon is – ez azonban elmaradt.

Legfrissebb tereptapasztalatainkat a főváros rehabilitációja, fejlesztése, a Közép-magyarországi Régió operatív programjai, számos kerületi és település-szintű munka esetében, illetve bizonyos energiapolitikai és vízügyi területeken nyertük. Ezen kívül a legátfogóbb területpolitikai kutatások elégtelensége és színvonaltalansága igazolták, hogy hazánkban e területeken gyakorlatilag nem folyik érdemben a kommunikációs hisztériát megakadályozó-megelőző tevékenység, így lényegében hatalmi szóval a politikai „felhőrégióban” dőlnek el a kérdések. E döntések így valójában csak időleges és átmeneti érvényűek, és nem segítik az európai integrációs folyamat kibontakozását.

A széles értelemben vett területpolitika terén szerzett 18 évnyi tapasztalat alapján az is megállapítható, hogy bár a jelzett kommunikációs-participációs eljárásmodok ismertek az aktorok számára, alkalmazásuk mégis csupán krízishelyzetben, illetve kifejezetten jó perspektívák fennállása esetén történik meg.

Megállapítható, hogy a jogalanyok egyfelől megmaradnak általános deklaratív szinten, azaz lényegében csak keretjellegűek, másfelől pedig kaotikus és kölcsönösen ellentmondásos kommunikációs-participációs elemeket tartalmaznak. Alkalmazásuk tehát a mindenkori konkrét helyzet szerint történik meg, s ennyiben is csak hivatkozási alapként szolgálnak. A területpolitikai konfliktusok néven megnevezett konfliktustípus-halmaz kezelésére vonatkozó jogforrások nem léteznek.

A megoldás útja a különböző döntés-előkészítési szereplők szerint kidolgozott kommunikációs–participációs gyakorlat kialakításában rejlik, melynek során az alkalmazott eljárásmodok lehetővé teszik a problémák strukturálását, azaz egyértelmű definiálását, s így hosszú távon is érvényes és elfogadott döntések születhetnek, ezzel minimalizálva a döntések hátrányos következményeit, felesleges költségeit, bizalmatlanságot ébresztő hatásait és kényszeres, sokszor ismételt napirendre tűzését.

A jelzett cél érdekében a kormányt, a tárcákat, a területi–regionális–önkormányzati aktorokat megcélzó jogszabályi javaslatot fogalmaztunk meg.

Nyíri Kristóf

Nyitott tudomány, nyitott oktatás

Internet és interdiszciplinaritás

A tudós közösségek jellege, a mindenkori tudományok módszerei, fölépítése, sőt tartalma sohasem függetlenek az adott korszak, kultúra tudásmegőrző és tudásközlő technikáitól, a kommunikáció technológiájának adott szintjétől. Előadásomban először erre az összefüggésre, tehát egyfelől a tudomány és másfelől a tudományos gondolkodás közege közötti kapcsolatra vetek rövid pillantást. Másodszor arra kérdezek rá, hogy jelesül a könyvnyomtatás, melynek elterjedése alapvető szerepet játszott az újkori európai tudomány kialakulásában, idővel hogyan járult hozzá a tudás mint egységes egész eszményének elhalványulásához, a tudomány résztartományokká tagolódásához, s az egyes diszciplínák önmagukba zárkózásához. Utalni fogok itt elméleti tudásnak és gyakorlati készségeknek a könyvnyomtatás világában ellentmondásossá lett viszonyára, s az eltérő diszciplínákhoz tartozó készségek közötti tényleges diszkontinuitásra. Harmadszor a legutóbbi években–évtizedekben fölerősödött ama változást veszem szemügyre, amelynek során – a számítástechnika térhódításától aligha függetlenül – csökken az alap kutatás és az alkalmazott kutatás közötti távolság, növekszik – az úgymond tiszta elmélet rovására – az alkalmazás jelentősége, s az eddig elkülönült diszciplínák az alkalmazásban találkoznak. Midőn a kísérletezés egyre inkább számítógépes modellezést jelent, az eltérő diszciplínákhoz tartozó készségek a virtuális gyakorlatban egyneműsödnek. Negyedszer arra hívom föl a figyelmet, hogy az interaktív hálózottság körülményei közepette a korábbi szaktudományi határok merőben átjárhatókká válnak, fölerősödik az interdiszciplináris tájékozódás és kreativitás, s szűkülnek a szélesebb nyilvánossággal szembeni elzárkózás lehetőségei. Ma-

gától értetődik, hogy ebben a helyzetben az MTA kutatóintézetei között az eddiginél sokkal szervezettebb együttműködés alakulhat ki. Végül, ötödször, azokat a radikális átalakulásokat elemzem, amelyek a hálózathasználat széles körű elterjedésének következményeképp az iskolarendszerben, s kivált a felsőfokú művelődésben várhatóak. Eme átalakulások – a nyitott művelődés uralkodóvá válása – lehetőséget adnak arra, hogy az MTA kutatóintézetei, interdiszciplináris együttműködésük távlatait is kihasználva, alapvetően hozzájáruljanak a magyar – és nemcsak magyar – nyelvű legmagasabb szintű virtuális tartalomszolgáltatáshoz, a magyar nyelvi régió felsőfokú művelődésének európai fölzárkóztatásához.

Tudomány és tudásközeg

A nálunk is jól ismert Bruno Latour¹ egyik ritkábban idézett tanulmányában, a *Vizualizáció és megismerés*-ben² a tudomány alapjaként az írás és képi ábrázolás mesterségét jelöli meg. Az írás és a képi ábrázolás technikái a megismerés tárgyait hordozhatóvá s ugyanakkor maradandóvá, a megismerés hatalmi központjaiban összehajthatóvá, bemutathatóvá, egymással összeilleszthetőkké teszik. Latour nem utal, pedig utalhatna, a mi Hajnal Istvánunkra;³ amúgy azonban a kérdéskör teljes újabb irodalmát áttekinti. Hivatkozik kivált Jack Goody 1977-es *The Domestication of the Savage Mind*-jára,⁴ amely az alfabetikus írásbeliség rendszerező-logikus hatását elemzi. Hivatkozik Elizabeth Eisenstein 1979-es *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*-jára, amely a nyomtatott könyvek terjedése és az újkori tudomány kezdetei közötti szoros kapcsolatot taglalja. „Nyilvánvaló”, írta Eisenstein, „hogy a gazdagabban megrakott könyvespolcok megnövekedett lehetőséget kínáltak különböző szövegek tanulmányozására és összehasonlítására. Már azáltal, hogy több szétszórta adatot tettek hozzáférhetővé, hogy megnövelték az arisztotelészi, alexandriai és arab szövegek kibocsátását, a nyomdászok ösztönözték ezen adatok rendszerezését. Némely középkori partvonalterkép már régóta pontosabb volt, mint számos antik megfelelője, ám kevesen pillanthatták meg akár ezt, akár azt. Amiként különböző régiókból és korszakokból származó térképek kapcsolatba kerültek egymással

¹ Sokat hivatkozott műve a *Steve Woolgar*al közösen írt *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*. Sage, London, 1979. *We Have Never Been Modern* (1993) című könyve nemrég jelent meg magyarul (Sohasem voltunk modernek. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.).

² *Bruno Latour*. *Visualization and Cognition: Thinking with Eyes and Hands. Knowledge and Society: Studies in the Sociology of Culture Past and Present*, 6. kötet, 1986, 1–40. o.

³ L. különösen *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* című tanulmányát (1933), újryomtatva a *Glatz Ferenc* által szerkesztett *Hajnal István: Technika, művelődés. Tanulmányok* című kötetben, Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1993.

⁴ Cambridge University Press, Cambridge, 1977.

az atlaszok kiadási munkálatai során, akként kerültek össze tudós szövegek bizonyos orvosok és csillagászok könyvtáraiban.”⁵

Hivatkozik továbbá Latour, természetesen, William Ivins 1953-as *Prints and Visual Communication* című ragyogó munkájára,⁶ amely a képnyomtatás föltalálását, 1400 körül, még Gutenberg tetténél is jelentősebb eseménynek tartja, rámutatva arra, hogy például a görög természettudomány eredményeinek szegényessége a pontosan megismételhető képi reprezentáció technikájának korabeli hiányával magyarázható. Ivins az idősebb Pliniust idézi, aki *A természet históriája* című munkájában a görög botanika sekélyességét az ábrázolási kísérleteknek, tudniillik a kézi másolásnak kudarcával magyarázza. A fametszetek elterjedésével, a 15. század során, fokozatosan bontakozott ki a fölismerés, miszerint a tanult ábrázolás élethű lehet – s annak is kell lennie. Az 1483 körül Rómában kiadott úgynevezett *Pseudo-Apuleius* egy 9. századi botanikai kézirat nyomtatott változata, ábrái a kézirat illusztrációi alapján készültek, s bármiféle növényazonosításra természetesen alkalmatlanok. Ehhez képest az 1485-ben megjelentetett *Gart der Gesundheit* szerzője, mutat rá Ivins, már lényegesnek tartotta, hogy képeit ténylegesen természet után fesse avatott mester. Mindazonáltal – s ez mostani témánk szempontjából Ivins legfontosabb tétele – a fényképezés eljövételét megelőzően nem létezett olyan technológia, amely alkalmas lett volna egyes tárgyak pontos képi ábrázolására. A műszaki tudományoknak a 19. század óta tartó rohamos fejlődése, s kivált a fizika legújabb kori forradalma, hangsúlyozza Ivins, lehetetlen lett volna a fényérzékeny emulzió szolgáltatása adatok nélkül.

Latour tanulmányára tetszéssel hivatkozik Peter Galison *Image and Logic: A Material Culture of Microphysics* című, nemrég megjelent könyvében.⁷ Galison mintegy ott folytatja, ahol Ivins abbahagyta: a mai fizika – jelesül a részecskefizika – és a képi adatrögzítés kapcsolatait elemzi. Fő állítására – a merőben eltérő elméleti megközelítések között olykor a műszerteknika folytonossága közvetít – rövidesen visszatérek; most azt a gondolatát emelem ki, miszerint a számítógép-grafika technológiájának segítségével a korai 1980-as években a részecskefizika addig egymással szembenálló két kísérleti hagyománya – a köd- és buborékkamrák segítségével tényleges fényképek előállítására törekvő megközelítésmód egyfelől, s a számlálókon és logikai adatrendezésen alapuló módszerek másfelől – az elektronikusan generált, számítógép-szintetizálta képek megalkotásának vállalkozásában ötvöződtek.

A digitális grafika megjelenése persze csak egyik mozzanata annak a mélyreható változásnak, amelyet a számítógépnek – ahol is „számítógépen” ma már visszavonhatatlanul a hálózatba állított számítógépet, vagyis az interaktív multimediális világhálót kell értenünk – a tudomány minden napjaiba történő behatolása jelent. A hordozhatóság, maradandóság, pre-

⁵ Cambridge University Press, Cambridge, 1979. I. kötet, 74. sk. o. Eisensteinre, valamint a szóbeliség-írásbeliség problematikáját tárgyaló más szerzőkre vonatkozóan l. még *Nyíri Kristóf: A hagyomány fogalma. Magyar Tudomány 1994/8.*

⁶ *William M. Ivins, Jr., Prints and Visual Communication.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1953.

⁷ University of Chicago Press, Chicago, 1997.

zentálhatóság, rendezhetőség és kombinálhatóság Latour által taglalt képletei az internet közegeiben merőben új jelentést nyernek. A könyvkultúrára alapozódott tudományt – a világhálóra alapozódó tudomány váltja föl.

Fragmentált tudás, zárt diszciplínák

Minden kor emberét jellemzi a vágy, hogy a világot valamiféle teljes és egységes képben lássa. Ám csak a könyvnyomtatás teremti meg – a szövegazonosság biztosításával, a szövegromlás kiküszöbölésével, a matematikai képletek és magyarázó ábrák sokszorosíthatóságával – annak elvi lehetőségét, hogy egyáltalán létrejöhessen az ismeretek egységes fogalmi kerete, a tudás összefüggő világa. Ez a világ a 16. és 17. században, egyetlen tovatűnő történelmi pillanattal, valós eszmény. Az 1605-ben kiadott *Advancement of Learning* című munkájában Bacon még áttekintést adhatott kora ismereteiről, rámutatva a fehér foltokra, tanácsokkal és útmutatásokkal szolgálva azok megszüntetését illetően. Ám a vizsgálódások sokfélesége, összetettsége rohamosan nő. Alig száz évvel Bacon után Fontenelle a Francia Akadémia kutatási eredményeinek kiadását azzal vezeti be, hogy ama eredmények „egymástól elszakított és független részletek”.⁸ Újabb ötven év és d’Alembert az Enciklopédia elé írt elvi munkájában elveti a tudományok szintézisének eszméjét. Az egyes területekről mintegy külön részletes térképek szólnak; áttekintő térképek ugyan készíthetők, ám éppen nem a kizárólagosság igényével: úgymond különböző vetületek lehetségesek, a döntés közöttük izlés és feladat-adta célszerűség kérdése.⁹ A nyomtatott anyagok tömegének roppant növekedésével, a tudás fokozódó komplexitásával az egységes tudomány eszménye egyre csak halványul. A 19. század elején a berlini egyetem alapítását előkészítő, az ösztudás úgymond szerves egységének gondolatát zászlajára tűző Fichte nevével fémjelezhető mozgalom¹⁰ csupán filozófiai közzjáték; az egységes tudomány logikai pozitivistá programja az 1920–1930-as években filozófiai utóvédharc. A 20. század közepére filozófiailag uralkodóvá vált a vélemény, miszerint a tudás világa túlon túl terjedelmes ahhoz, hogy átfogó módon megragadható legyen, s tért hódított a radikális következtetés is, hogy akkor viszont értelmetlen valamiféle egyetlen valóság föltételezése. Thomas Kuhn 1962-ben kiadott oly befolyásos könyve, *A tudományos forradalmak szerkezete*¹¹ látszólag az egymást követő tudományos paradigmák összemérhetetlenségével foglalkozott, ám azt az egyszerre diakrón és szinkrón tételt sugallta, miszerint az eltérő tudományos elméleteket mint egymástól különböző tárgyi világok konstrukci-

⁸ Bernard le Bovier de Fontenelle: A matematika és a természettan hasznosságáról, a Beszélgetések a világok sokaságáról című Fontenelle-kötetben. Magyar Helikon, Budapest, 1979, 201. o.

⁹ D’Alembert: Discours préliminaire de l’Encyclopédie (1751). Paris, 1893, 66–69. o.

¹⁰ Vonatkozó fölvilágosításaiért, sokéves tudományos segítségéért köszönettel tartozom Tóth Tamásnak, az MTA Filozófiai Intézete tudományos főmunkatársának, az Európai egyetem funkcióváltozásai című OKTK-kutatás vezetőjének.

¹¹ Thomas S. Kuhn: The Structure of Scientific Revolutions. University of Chicago Press, Chicago, 1962.

őit, nem pedig mint egy ugyanazon világ egymással versengő magyarázatait kell értelmeznünk.¹² Midőn Nelson Goodman 1978-ban megjelentette *Ways of Worldmaking* című kötetét,¹³ valóságos „mozgalomról” szólhatott, mely „az egyetlen igazságtól és a rögzített és készen talált világtól” az igazságok „sokfélesége” és „a világok sokasága” felé halad.

A tudomány egységébe vetett hit megingásához hozzájárult az az – előljáróban már jelzett – ellentmondásos viszony is, amely a könyvkultúra viszonyai közepette elméleti és gyakorlati tudás között fennáll. A 20. századi filozófia fő felfedezésének alighanem az tekinthető, hogy végső soron minden tudás gyakorlati tudáson alapszik. Nem kétséges, hogy Wittgenstein és Heidegger közös üzenete éppen ebben áll.¹⁴ Mármost a *könyv* az elmélet önállóságának illúzióját kelti. Így az 1950-es évek végén meglehetősen föltűnést keltett, midőn Polányi Mihály rámutatott: a tudományos fölfedezés szabályai nem egyebek egyfajta mesterség [art] szabályainál, s mivel „a mesterség nem definiálható egyértelműen, következésképpen csak ama gyakorlat példáin keresztül adható át, mely megtestesíti”.¹⁵ A tudomány, írja máshelyütt, „a tudósok ügyességén [skill] alapul”,¹⁶ olyan ügyességen, mely, hasonlóképpen, csakis példákön át közvetíthető. Belátható, hogy készségekre a gyakorlat számos területén tehetünk szert, de nem összegezhethetünk különböző gyakorlatokat egyetlen egésszé: az egységes gyakorlati tudás gondolata nehezen értelmezhető. Továbbá azt érzékeljük itt – hiszen ahol „mesterség” van, ott „mester” úgyszintén¹⁷ –, hogy a tudomány

¹² Öt évvel korábban *Gaëtan Picon*, az általa összeállított és csakhamar számos más nyelvre is lefordított népszerű gyűjtemény bevezető esszéjében az irányvesztés érzéséről beszél, melynek forrása egyfelől a szükségszerűség törvényének megszűnése az atommag világában, másfelől azonban a fokozódó szakosodás. Mint írja: „Azelőtt a különböző kutatások, ugyanazon világ felületén haladva, körülveve ugyanazzal a megvilágítással, soha nem vesztették el egymást szem elől. ... A közelmúltban még a szellem egy óriási találkozás, vagy éppen egy óriási egymásbailllesztődés lehető módjait figyelte.” Ma azonban, folytatja Picon, az „egyetemes tudás birodalma összeomlik. ... A világ felrobbant egymásra visszavezethetetlen világokra”. (*Gaëtan Picon*: Korunk szellemi körképe. Occidental Press, Washington D.C., 1961, 14–16. o.)

¹³ Harvester Press, Hassocks, 1978.

¹⁴ Vö. Hagymány és gyakorlati tudás és Heidegger és Wittgenstein című tanulmányaimmal, előbbi a *Medvetánc* 1985/4–1986/1. számában, utóbbi a *Valóság* 1990/3. számában jelent meg, újranyomtatva *A hagyomány filozófiája* című kötetemben (T-Twins–Lukács Archivum, Budapest: 1994).

¹⁵ *Michael Polanyi*: *Science, Faith and Society* (1946). Bőv. kiad., Univ. of Chicago Press, Chicago, 1964, 14. o. Az idézet az 1964-es Bevezetésből való, de hasonló passzusok találhatóak a fő szövegben is, l. pl. 42. sk. o. és 76. o.

¹⁶ *Michael Polanyi*: *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy* (1958). Routledge & Kegan Paul, London, 1983, 49. o.

¹⁷ Am példákából tanulni – folytatja az imént idézett helyen Polányi – annyit tesz, mint „tekintélynek alávetni magunkat. ... A mestert figyelve és – példája jelenlétében – erőfeszítéseit utánozva, az inas öntudatlanul is elsajátítja a mesterség szabályait, beleértve azokat is, melyeket maga a mester sem ismer expliciten. Ezeket a rejtett szabályokat csak olyan személy asszimilálhatja, aki – ennyiben – kritikátlanul átadja magát a másik utánzásának”, olyan személy, aki „aláveti magát a hagyománynak” (*Personal Knowledge*, 53. o.). Hasonló megfogalmazásokat tartalmaz *John Ziman*: *Public Knowledge: An Essay concerning the Social Dimension of Science* című könyve is (Cambridge University Press,

fragmentálódása és a diszciplináris bezárkózás nemcsak megismerépszichikai szükségszerűségek következménye, hanem mintegy csoportdinamikai folyomány is.¹⁸ A hálózott interaktív multimediális kommunikáció viszonyai közepette persze mind a gyakorlat, mind a csoportdinamika természete megváltozik.

Cambridge, 1968, pl. 7. o. és 10. o.): „Tény, hogy a tudományos vizsgálódás ... gyakorlati mesterség, művészet. Nem könyvekből tanuljuk, hanem utánpótlás és tapasztalat révén. ... A fiatal tudós nem formális logikát tanul, hanem utánpótlással és tapasztalatból olyan konvenciókat sajátít el, melyek szilárd társadalmi viszonyokat testesítenek meg.” A konzervatív politika-filozófus *Michael Oakeshott* úgy fogalmaz, hogy „a tudományos tevékenység koherenciája” nem „a tudós által követendő elvekben vagy szabályokban áll, valamiféle »tudományos módszerben«”; ezen koherenciát „éppenséggel az a mód alkotja, ahogyan a tudós vizsgálódásait végzi, vagyis a tudományos kutatás hagyományrendszere”. (*Michael Oakeshott: Rationalism in Politics*. Methuen, London, 1962, 102. sk. o. Az idézet a *Rational Conduct* című esszéjéből [1950] való.) Az Oakeshott és Kuhn közötti párhuzamokat (és különbségeket) ragyogóan mutatja be *M.D. King: Reason, Tradition, and the Progressiveness of Science* (1971), a *Gary Gutting* által szerkesztett *Paradigms and Revolutions: Appraisals and Applications of Thomas Kuhn's Philosophy of Science* című kötetben, Univ. of Notre Dame Press, Notre Dame, 1980. Kuhn, írja King, „hangsúlyosan állítja, hogy a »paradigma« terminus nem világnézetet jelöl, hanem a tényleges tudományos gyakorlat valamely sajátos példáját, mely az adott kutatói közösség számára modellként szolgál, s a kutatók következő nemzedékei számára impliciten meghatározza az adott kutatási terület elfogadott problémáit és módszereit. ... A hűség ama hagyományokhoz, melyek a paradigmákból vagy paradigmaosztályokból erednek, a valódi »tudomány« ismertetőjele. Aki a fennálló hagyománnyal szakít, kockáztatja, hogy abnormálisnak vagy sarlatánnak bélyegezzék, vagy »törvényen kívül« helyezték. A szociológus, aki Kuhnnek a tudományos racionalizmus elleni támadását olvassa, óhatatlanul észreveszi a közeli hasonlóságot Oakeshottnak a politikai racionalizmus ellen intézett híres rohamával; Kuhn tudománya csakúgy, mint Oakeshott politikája, a konkrét hagyományok, nem pedig az elvont »értelem« tekintélye előtt hajol meg. Mindkettő olyan gyakorlati tevékenységként tűnik föl, amely – hogy Oakeshott distinkcióját használjuk – nemcsak ama technikai tudást (vagy technikát) előfeltételezi, melyet »szabályokban, elvekben, útmutatásokban és maximákban megfogalmazhatunk«, és amelyet ennél fogva könyvből is megtanulhatunk, majd »alkalmazhatunk«, hanem gyakorlati tudást is, mely nem redukálható szabályokra, nem írható le, s éppen ezért »sem nem tanítható, sem nem tanulható, csak átadható.«” (Az Oakeshott-utalás a *Rationalism in Politics* című esszéjére [1947] vonatkozik.)

¹⁸ Csupán ezzel a kiegészítéssel fogadható el, amit *Joshua Meyrowitz* a 16. századdal mint a könyvnyomtatás kibontakozó korával s a tudományok diszciplináris tagolódásával kapcsolatban ír: „[a]ll fields begin to develop »introductory« texts that must be read before one can go on to »advanced« texts. Identities splinter into a multitude of separate spheres based on distinct specialties and mastery of field-specific stages of literacy. The new grading of texts serves as a barrier to straying from one field into another. Crossing into a new field demands that one must bear the embarrassment of starting again as a novice and slowly climbing a new ladder of printed knowledge. This contrasts markedly with the oral and scribal approach, which is inherently interdisciplinary and non-graded.” (Meyrowitz: *Medium Theory*, a *David Crowley* és *David Mitchell* által szerkesztett *Communication Theory Today* című kötetben. Stanford University Press, Stanford, California, 1994, 65. o.)

Alkalmazott tudomány, egységes elmélet

Szemben a filozófiával, melynek berkeiből tekintve a világ eleve adottságában, önmagában összefüggő, s ezáltal összefüggő elmélettel leírható voltában hívók immár reménytelenül elmaradottnak tűnnek,¹⁹ a tudományok munkásai maguk korántsem egységesek az egységes elmélet lehetőségének elvetésében. A tudásegész gondolatát elvető tudósok egyfelől persze a kutatómunka tényleges élményeit általánosítják, másfelől azonban – mint a *The Disunity of Science* című, 1996-ban megjelentetett gyűjtemény bevezető tanulmányának szerzője, a már említett Peter Galison rámutat – társadalmi-politikai élményeiket is. „Ezek a »belső« tudományos viták a fundamentalitásról, visszavezethetőségről, és így tovább”, írja, „nem vákumban zajlanak. Mélységesen beágyazottak az adott kultúrába, amelyben a különböző szubkultúrák csaknem-autonómiája ma lényegesnek számít, míg a háború előtti években vagy akár a negyvenes és ötvenes években egyszerűen nem számított annak.”²⁰ Számos kutatás, ma is, éppen az átfogó elmélet megalkotásának igényével folyik. Utalhatunk a Galison által is fölsoportolt törekvésekre a fizika köréből,²¹ vagy a szociobiológus Edward Wilson által 1998-ban kiadott, *The Unity of Knowledge* alcímet viselő könyvében²² megfogalmazottakra. „A természettudományokon belül”, írja Wilson, „a diszciplináris korlátok eltűnőben vannak, hogy elmozduló hibrid tartományoknak adjanak helyet, amelyekben az egyetértés-összeműködés [consilience] implicit. Ezek a tartományok a komplexitás sok szintjét átfogják, a kémiai fizikától és fizikai kémiától a molekuláris genetikáig, kémiai ökológiáig és ökológiai genetikáig, miközben az új specialitások egyike sem tekinthető többnek, mint a kutatás valamely új fókuszának.”²³ A Nobel-díjas fizikus, Sheldon Glashow által 1989-ben egy *A tudomány vége?* című konferencián tartott indulatos hozzászólás, mely szerint a filozófiai szkepticizmus nyilván képtelen aláásni a tudományba mint egységes, egyetemes, objektív vállalkozásba vetett hitet – van-e valaki, kérdezte Glashow, aki tényleg kétkedik a Jupiter Galilei által évszázadokkal ezelőtt fölfedezett holdjainak létezésében vagy a fertőző betegségek modern elméletében²⁴ – alighanem a kutatói társadalom többségi véleményét tükrözi.

Lehetséges-e ezen vélemény mellett mintegy filozófiai igénnyel érvelni? Úgy gondolom, hogy igen. Három szempontot fogalmazok meg. Mindhárom

¹⁹ L. legutóbb *Fehér Márta* Relativizmus és racionalizmus című dolgozatát a Századvég 1998. őszi számában.

²⁰ *Peter Galison-David J. Stump* (szerk.): *The Disunity of Science: Boundaries, Contexts, and Power*. Stanford University Press, Stanford, 1996, 8. o.

²¹ L. uo. 5. skk. o.

²² *Edward O. Wilson: Consilience: The Unity of Knowledge*. Alfred A. Knopf, New York, 1998. Az általam alább idézett kiadás: Vintage Books, New York, 1999.

²³ Jelzett kiadás, 11. o.

²⁴ A hozzászólásról beszámol *John Horgan: The End of Science: Facing the Limits of Knowledge in the Twilight of the Scientific Age* (1996). Második kiadás, új utószóval: Broadway Books, New York, 1997, 62. o. Köszönettel tartozom *Palló Gábornak*, az MTA Filozófiai Intézete tudományos igazgatóhelyettesének a kérdéskörre vonatkozó számos érdekes beszélgetésért – s külön köszönettel, amiért Horgan könyvére fölhívta a figyelmemet.

összefügg az elmélet és gyakorlat közötti folyamatosság újbóli megerősödésével a hálózott digitális kultúra hajnalán, s az eddigiekben így vagy úgy már mindhármát érintettem. Először: amikor az alap kutatásokhoz viszonyítva megnő az alkalmazott kutatások súlya, a diszciplináris széttagoltság képe helyett a mindennapi élet koherenciájának élménye válik meghatározóvá.²⁵ Másodszor: a számítógép közegében elvont számítás és konkrét kísérlet közelebb kerülnek egymáshoz; az egyes elméleteket a virtuális térben egymaműködő különböző készségek immár kevésbé választják el egymástól. Itt utalok vissza Galison korábban már említett tézisére a műszertechnika elméletek között közvetítő funkciójáról. Harmadszor: a digitilizáció következtében szöveg és kép a korábbiaknál sokkal közelebb kerül egymáshoz. A képek mutatni képesek, amit a szöveg csak leírni tud: a képek tényközlő képessége viszonylag független nyelvi-fogalmi környezetüktől, s ráadásul a képek könnyebben közvetítenek gyakorlati tudást, mint a szöveg. Nem véletlen, hogy a logikai pozitivisták egységtudomány szenvedélyes élharcosa, Otto Neurath, tervezett enciklopédikus összefoglalásait annak idején egy-fajta nemzetközi képnnyelvel gondolta kiegészíteni.²⁶

Nyitott kutatás, hálózott tudomány

Az összefüggő tudásegész eszményének újbóli valóságosságát semmi sem mutatja jobban, mint az interdiszciplináris kezdeményezések manapság tapasztalható látványos terjedése; s nem kétséges, hogy ezen kezdeményezések legfontosabb katalizáló közege az internet – az interaktív világháló. A hálózott kommunikáció enyhíti a hierarchikus viszonyok terhét,²⁷ s ezzel –

²⁵ Úgy gondolom, hogy ezt a szempontot előlegezte *Bence György* 1965-ben, midőn *A tudományfejlődés „logikája” a neopozitivismusban* című tanulmányában (*Magyar Filozófia Szemle* 1965/4) rámutatott: a különböző – kuhni értelemben „összemérhetetlen” – tudományos elméletek között a mindennapi nyelv valamelyes mértékben mindenképpen közvetít.

²⁶ „Was wir Wissenschaft nennen, kann als die typische Art des Argumentierens angesehen werden, die den Menschen aller Nationen, reich und arm, gemeinsam ist. Diskussionen über Sonne, Mond, Sterne, Anatomie, Geographie, Freude und Schmerz können in jeder Zivilisation geführt werden; Theologie und Rechtsausdrücke haben andererseits hauptsächlich lokalen Charakter. Es ist wichtig, das, was den Menschen gemeinsam ist, in einer Sprache auszudrücken, die möglichst einfach und neutral ist. Eine Bildersprache, die Hieroglyphensprache, hat den Vorteil, von der Wortsprache unabhängig zu sein, ist besonders geeignet, faktische Information auf vereinfachte Weise zu vermitteln, und hat eine gewisse Neutralität.” (*Otto Neurath: Visual Education: Humanisation versus Popularisation* [1945], itt a német fordításból idézve: „Bildpädagogik: Humanisierung gegen Popularisierung”. Az *Otto Neurath: Gesammelte bildpädagogische Schriften* című kötetben, szerkesztette: Rudolf Haller és Robin Kinross. Hölder-Pichler-Tempsky, Wien, 1991, 649. o.)

²⁷ Vö. pl. Michael Nentwich: *Cyberscience: Die Zukunft der Wissenschaft im Zeitalter der Informations- und Kommunikationstechnologien*. MPIfG Working Paper 99/6, http://www.mpi-fg-koeln.mpg.de/publikation/working_papers/wp99-6/index.html:

„Schließlich führt die potentielle Verfügbarkeit von Informationen für jede/n einzelne/n vom eigenen Arbeitsplatz aus tendenziell dazu, daß Informationen schwieriger vorenthalten werden können: Die wissenschaftliche Hierarchie wird (unter anderem) ja

többek között – a diszciplináris nyomást. A világháló a tudás sokoldalú, sokdimenziós, keresztül-kasul bejárható és kölcsönösen átjárható tartományait hordozza: az interneten tájékozódó tudós el sem tudja kerülni, hogy a maga szaktémáját kutatva a téma más diszciplinákbeli megközelítéseivel – és más diszciplinákbeli művelőivel – meg ne ismerkedjen.²⁸ Arthur Koestlertől származik a hipotézis, hogy a kreativitás általában, s így a tudományos kreativitás is, a megoldandó probléma egyszerre több gondolati vagy percepciós mezőben történő megpillantásának képességét feltételezi.²⁹ Mondhatjuk, hogy az interdiszciplinaritás a tudományos kreativitás állandó forrása. S hozzátehetjük, hogy az MTA intézeteinek, kutatóhelyeinek interdiszciplináris együttműködése az internet közegeiben nyilvánvalóan lendületet kaphatna, és kiváltképpen ígéretes volna.³⁰ A Filozófiai Intézet alább ismertetendő „Nyitott Egyetem” kezdeményezésével ezt a lendületet szeretnénk erősíteni.

Az interdiszciplináris tudomány nyitott tudomány. A tudomány nyitottságához a világháló sokféleképpen járul hozzá. Részletkérdésekben is – ilyen például az „Open Science – Open Source” kezdeményezés, amely a tudományos szoftver forráskódjainak szintjén törekszik átlátható viszonyokat teremteni – hiszen úgy mond a kutatási eredmény csak akkor verifikálható nyilvánosan, ha a fölhasznált számítógépprogramok is nyilvánosak.³¹ De hozzájárul a világháló a tudomány nyitottságához a legátfogóbb kérdésekben is. Lehetőséget teremt a tudomány és a társadalmi nyilvánosság közötti célirányosabb kommunikációra. A globális problémákat mind a tudományos, mind a tudományon kívüli nyilvánosság számára hatékonyabban megragadhatóvá teszi.³²

auch dadurch reproduziert, daß nicht alle wissenschaftlichen Informationen allen (zum gleichen Zeitpunkt) zugänglich sind, etwa falls die aktuellen Zeitschriftenausgaben oder Rundbriefe zunächst und für längere Zeit auf den Schreibtischen der höheren Hierarchieebenen landen. In der Cyberscience gibt es hingegen zumeist Parallelkanäle im Internet und damit ist in mancher Hinsicht informationeller Gleichstand möglich.”

²⁸ Marshall McLuhan már az 1960-as évek elején így írt: „A lineáris specializációk és rögzített szempontok végével a részlegekre szabdaltnak tudás éppoly elfogadhatatlan, mint amennyire mindig is irreleváns volt. ... Ma tudományunk és módszerünk nem szempontokra törekszik, hanem arra, hogy fölfedezze: hogyan kerülheti el a szempontokat; nem a lezárás és perspektíva, hanem a nyitott »terület« és fölfüggesztett ítélet módszerére. Nincsen más járható módszer az egyidejű információs mozgás s a totális emberi egymásrautaltság elektromos körülményei közepette. ... Ama századok, amelyekben a pedagógiában és az adatok elrendezésében a specializáció hangsúlya érvényesült, most bevégeződnek az elektromosság által lehetővé tett azonnali információ-lehívással.” (The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man. Univ. of Toronto Press, 1962, 276. o. és Understanding Media, McGraw-Hill, 1964, 346. o.)

²⁹ Arthur Koestler. The Act of Creation. Hutchinson, London, 1964.

³⁰ Az interdiszciplináris törekvéseknek persze nem csak az akadémiai kutatóhelyeket, hanem a köztestület egészét át kell fogniok. Igen ígéretes, hogy ez év februárjában az MTA elnöksége és több más vezető személyisége Interdiszciplináris Fórum létrehozását határozta el.

³¹ L. pl. a Chronicle of Higher Education beszámolóját az 1999. november 5-i számban (<http://www.chronicle.com/free/v46/i11/11a05101.html>).

³² A számtalan lehetséges példa közül hadd említsem az International Geosphere-Biosphere Programme: A study of Global Change (IGBP) keretében szervezett Land-Ocean

Akadémia és nyitott művelődés

Amiképpen a számítógépes világháló hozzájárul a tudomány zárt struktúráinak nyitottabbá tételéhez, úgy járul hozzá még radikálisabban az iskolázás és művelődés hagyományos képleteinek felbomlásához. Korunk a tanítás és a kutatás legkülönbözőbb intézményeinek konvergenciája, az iskola mint elkülönült formális intézmény fokozatos fölbomlása, s a természetes-szerves tanulási környezetek újbóli megjelenése jegyében áll. Ezeknek a környezeteknek a világháló a közege. Hadd szorítkozzam itt a felsőfokú művelődésre. Nemcsak az USA-ban, de immár nálunk is félreismerhetetlen tendencia, hogy a középiskolát elvégző fiatalok egyre növekvő számban előbb állást találnak maguknak – vagy akár céget alapítanak –, s csak idővel tanulnak tovább. Vagyis a munka melletti tanulás uralkodó mintázattá válik – beleértve az első diplomához vezető tanulmányokat is. S az új nemzedékek persze – nálunk is – egyre inkább az internettel nőnek fel. Mármost az a fiatal, aki gyerekkorától fogva megszokta, hogy önállóan, a számítógép-hálózaton át tájékozódjon, felnőtt életében sem lesz hajlandó arra, hogy visszatérjen a tantermi keretek közé. Aműgy nem is nagyon tehetné, hiszen pályája során újra meg újra tanulnia kell, folyamatosan, egy életen át tanulnia kell. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között a művelődés fizikai színtere, jellemzően, a *munkahely* lesz; ama sokat emlegetett személyes tanár–diák kapcsolatokat a munkahelyi mester–tanítvány kapcsolatok, a diákbarátságokat a munkahelyi kollegiális kapcsolatok váltják föl; az egyetemi előadások, jegyzetek és tankönyvek szerepét pedig, csakúgy mint a könyvtár szerepét, a világhálón található megfelelő tartalmak veszik át.

A nyitott felsőfokú művelődés megfelelő virtuális környezetének megteremtésére ma Magyarországon az MTA kutatóintézeti hálózata eszményien alkalmas. Az MTA Filozófiai Intézete – *Az európai egyetem funkcióváltásai* elnevezésű OKTK-projekt mintegy gyakorlati kiterjesztéseként indított úgynevezett UNIWORLD-programja (<http://www.uniworld.hu>) keretében – 1997 tavasza óta folytat virtuális egyetemi kísérleteket. Hadd idézzek itt a UNIWORLD-program eredeti „mission statement”-jéből, mely honlapunkon ma is olvasható:

„A virtuális egyetem a távoktatás 21. századi változata: ám a távolságot nem áthidalja, hanem kiküszöböli. ... A virtuális egyetem megőrzi, illetve újratermi a tanár és a diákok egyfajta személyes közösségét, az előadások hallható–látható jellegét, a szemináriumok eleven interakcióját. Ennyiben tehát a hagyományos egyetem örököse is. Azonban újat hoz mind a hagyományos egyetemhez, mind a távoktatáshoz képest abban, hogy kihasználja a multimediális közeg lehetőségeit. Ehhez óhatatlanul idomulva, radikálisan túllép a rögzített lineáris szöveg – a nyomtatott könyv – világán. Szakkínálata átlépi a diszciplináris határokat; oktatási módszereiben az audiovizualitás sokféleségével és az intenzív interakció lehetőségeivel él. Éppen ezért a virtuális egyetem megalkotása filozófiai általánosságú feladat: a szövegközpontú újkori európai gondolkodás tudatos meghaladását igényli. A UNIWORLD-projekt mindenekelőtt és mindenekfelett társadalomelméleti-ismeretfilozófiai tudományos kutatási program, avantgarde gyakorlat, amelynek tapasztalataiból az esz-

---

Interactions in the Coastal Zone (LOICZ) projekt, vagy az International Human Dimensions Programme (IHDP) on Global Environmental Change program („an international, multi-disciplinary, social science programme”) Open Science találkozóit.

mék és emberek – a szimbolikus és a fizikai-társadalmi világ – új szerveződéseinek új elméletét építhetjük. A UNIWORLD az oktatás teljes vertikumára irányul, a kisgyermekpedagógiától a posztgraduális egyetemi képzésig: hipotézisünk szerint cseppfolyóssá válnak az elemi-középfokú-felsőfokú iskolázás közötti határok. A UNIWORLD egyaránt érdekelt az elméleti oktatásban és a szakképzésben: hipotézisünk szerint leomlanak a falak az elvont és a konkrét tudás, az elméleti tudás és a gyakorlati készségek között. A projekt általánosságban a magyar felsőoktatás hatékonyságának javítására törekszik, ezen belül azonban megkülönböztetett figyelemmel fordul a magyar vidék felé. A magyarországi kistelepüléseken élő fiataloknak ma nagyságrenddel rosszabb esélye van a felsőoktatásba való bejutásra, mint nagyvárosi társaiknak. A magyarság egy jelentős része Magyarország határain kívül él a környező országokban, Amerikában, illetve a világ más részein. A UNIWORLD a kis nemzetek, etnikai csoportok és nyelvileg elszigetelt területek számára az elektronikus kommunikáció sajátos, felsőoktatási célú felhasználásának mintájává válhat.”

A UNIWORLD-program kezdetben a hagyományos egyetemek közötti virtuális együttműködés szervezésére törekedett – ezt a törekvést a magam oktatói munkájának keretei között ma is képviselem. Csakhamar kiderült azonban, hogy a virtuális közegnek inkább a nyitott művelődési formák felelnek meg: ma már a UNIWORLD-projekt súlypontját úgymond szabadegyetemi kezdeményezések alkotják. Jelenleg két ilyen szabadegyetemi program fölépítésén dolgozunk: a *Hit, vallások, kultúrák* elnevezésű összehasonlító vallástudományi programon és a *Kultúrák közötti kommunikáció* programon.

1999 nyarán az MTA főtitkára fölvetette az akadémiai intézethálózatnak a távoktatásba történő bekapcsolása lehetőségének kérdését. Ezen fölvetés által indítva, a UNIWORLD-projekt tapasztalataira – és részben anyagaira – építve, az MTA Filozófiai Intézete megkezdte egy Akadémiai-Filozófiai Nyitott Egyetem fölépítését a virtuális térben (<http://nyitottegyetem.phil-inst.hu>). Máris tetemes mennyiségű anyagot tettünk hozzáférhetővé – s a regisztrált érdeklődők száma meghaladja a négyszázat. Kezdeményezésünket az MTA vezetése fölkarolta, s más akadémiai kutatóintézetek is jelezték, hogy hasonló kísérletbe fognak. Befejezésékképp hadd ismételjem: úgy gondolom, hogy itt hatalmas távlatok nyílnak meg – a legmagasabb szintű művelődés új távlatai, s az interdiszciplináris kutatási együttműködés tudományosan újat ígérő távlatai.

Az integráció általános kihívásai: a civil társadalom problémája

---

Az európai integráció és a polgártársadalom kapcsolata, bár nem magától értetődő, lényegében igen szoros. Közeg és folyamat viszonyának tekinthető, ami azt jelenti, hogy egyik sem lehet meg a másik nélkül, mondhatni kölcsönhatásban vannak, és ilyen értelemben meghatározottak. Például élve, nyelv és beszéd kapcsolatára lehet itt hivatkozni. A betűk, a szavak és a nyelv önmagában még nem jelentik az élőbeszédet, nem határozzák meg az általa kifejeződő gondolatot, de a beszéd, mint folyamat mégsem létezhet mindezek nélkül, sőt, a gondolat sem teljesen független tőlük. Lényegében tehát szabályszerűségek érvényesülnek az élő beszédben is, amelyek a nyelven túli, de a nyelv által közvetített és rögzült kulturális hatásokat jelentenek. Egy rövid, témánkba is vágó példát említenék ennek érzékeltetésére. A „polgárság” kifejezés a különböző nyelvekben más és más jelentésárnyalattal jelenik meg, annak a történeti folyamatnak a következtében, hogy voltak országok, ahol a polgárság úgynevezett Wirtschaftsbürgertum volt, míg más országokban Bildungsbürgertum értelemben használatos. A két kifejezés eltérő tartalmakat hordoz, függetlenül attól, hogy különböző nyelvekre természetesen lefordítható.

Mindenekelőtt lássuk ezek után azt az európai közeget, amelyben ma a polgárosodás folyamata lezajlik. Itt található meg ugyanis a bennünket foglalkoztató probléma, az integráció helyszíne, kihívása. Egy ilyen horderejű problémát nem lehet a saját történetisége nélkül vizsgálni. Az az európai közeg, amelyben a jelenlegi integrációs folyamat zajlik, 1945 után jött létre, Európa újjáépítésének szándéka jegyében. Egyértelmű és világos volt a világháború után, hogy a politika új szereplői mindenáron meg akarják akadályozni, hogy hasonló barbárság forduljon elő. A holokauszt rémitő és csak fokozatosan kibontakozó valósága különösen aláhúzta ennek a törekvésnek a fontosságát, és óriási lelki hajtóerőt is jelentett Európa újjáépítésében ebből a szempontból.

A múlt tanulságait a jövő szempontjából levonva, Európa újjáépítésének 1945 utáni időszakában, különösen fontos törekvés volt, hogy ne valósuljon meg többé a győzők uralma a legyőzöttek felett, minthogy valamennyi korábbi európai háborúnak ez volt a hátterében. A másik nagyon fontos tanulság az volt, hogy a közös érdekeket a demokratikus eszmények jelentik a nemzetközi kapcsolatokban, és ez az elv már rögtön a háború utáni építkezés idején Monet, Schumann, De Gasperi, Adenauer és mások, az Európai Unió alapító atyáinak szemléletében a plurális demokrácia elveit előlegezték meg, amelyeket nemzetek feletti elveknek, eszményeknek tekintettek kez-

dettől fogva. A harmadik szempont az eddig említett kettő mellett az, hogy az európai egység az egyetlen megoldás a szándék megvalósítása céljából. Az európai egység politikai kérdés volt, amelyet a fasizmus veresége tett különösen időszerűvé. Ehhez járult még a hidegháború kezdete, valamint az a szintén nagyon fontos mozzanat, hogy 1945-ben lényegében egy szovjet–amerikai bipoláris világ képe kezdett már kibontakozni, amelyben Európa súlya gazdasági és politikai szempontból nem utolsósorban a háborús pusztulások miatt határozottan lecsökkent.

Mindez parancsolóan vetette föl, hogy újfajta közösséget kell építeni, és a közösség építése – ma már ez nem tűnik annyira nyilvánvalónak, mint akkoriban – politikai kérdés volt. Az európai egység fő motívumai között kezdetben már különösen hatott, hogy Európa többé nem lehet gazdasági, politikai gyarmattartó vagy hatalmi monopólium. Olyan közösségre van tehát szükség, amely ezektől a hagyományos szempontoktól mentes. Tudatában voltak az alapító atyák annak is, hogy a harmadik világban óriási átrendeződés indul el, s hogy ehhez demográfiai forradalom is kapcsolódik.

Sorrendben harmadikként említjük, de akár első helyre is tehető a német–francia megbékélés szempontja is, amely az egységes Európa zálogának tűnt akkoriban. A német–francia megbékélés egyébként a nemzet új felfogása felé vivő nagyon fontos szempont. Kezdetről fogva érvényesült már, hiszen a Marshall-segélyt közösen osztották el, nem tettek különbséget a legyőzött németek és a győztes országok között. Rövidesen éppen ennek a megbékélésnek a jegyében megszületett az Európai Szén- és Acélközösség, két olyan szektorban, amelyekben mindkét ország igen komoly erővel rendelkezett, és ahol tevékenységük összehangolását, mint egy kísérleti terepen, különösen jól el lehetett végezni. 1958-ra azután az Európai Szén- és Acélközösség már kiterjedt az ipari termelés egészére és a mezőgazdaságra is.

Mindebből részben következik az európai egység kibontakozásának negyedik nagyon fontos motívuma, hogy tudniillik a politikai integráció motorja a gazdaság lett, és az is maradt mind a mai napig.

A később felbukkant szempontok igen jelentős szerepet játszottak az európai egység összekovácsolásában, de az eddigiekből következtek. A német egység a berlini fal leomlása után csak azért jöhetett létre, mert az európai integráció keretében valósult meg. Erről 1989-ben a döntő strasbourgi európai csúcsertekezleten Kohl kancellár úgy nyilatkozott, hogy az egység érdemének két oldala van. Vagyis a német egység egyszerre német belügy és az európai integráció ügye. Ebből adódóan éppen 1989 után fölgyorsultak a politikai integráció folyamatai az Európai Unióban.

A másik fontos új szempont, mondhatni új érték a szubszidiaritásé volt, amely a Maastricht-csúcson 1992-ben került kodifikált formában is megfogalmazásra. A szubszidiaritás elve, az átláthatóság elvével együtt szintén az európai integráció alapértékévé, erkölcsi követelményévé vált. A harmadik új, az európai egységben ugyancsak meghatározó szerepet játszó érték az, hogy az egyéni emberi jogoknak a kollektív jogok is, vagyis a közösséghez tartozás jogai is a részeivé lettek, és így az emberi jogok problémája új megvilágításba került az 1990-es években, nem utolsósorban a jugoszláv válság hatására.

Röviden összegeztük az eddigiekben, hogy melyek az integrációt meghatározó fő kiinduló szempontok, motívumok, erkölcsi értékek. Most azonban beszélni kell a dilemmáról is, amely a nemzeti érdekek és az európai közösségi érdekek között feszül. Ezt tömören úgy szokás megfogalmazni, hogy az Európai Unióról nem lehet tudni, világhatalom-e vagy pedig csak vidéki óriás. Egyrészt egyedülállóan nagy politikai és kulturális eltérések jellemzik a tagországokat, másrészt a gazdasági-kereskedelmi realitások egyre erősebben kötik össze őket. A közös intézmények működésében nemcsak az a probléma, hogy a nemzeti érdekek oldaláról kritika érheti őket, hanem az úgynevezett demokrácia deficit problémája sem megoldott még az Európai Unióban, ami azt a kérdést veti fel, hogy a közösség intézményei milyen fajta demokratikus választások útján szerzett legitimitációt mutatnak. A közös agrárpolitika, a közös kül- és védelmi politika, valamint a közös pénz valamilyen módon összekapcsolja a tagországokat. Kérdés, mi a közös együttélés ellentéteire, mi a vidéki óriás világhatalom ellentmondására adandó válasz alapja. Ez az integrációnak mint közegnek a nagy kérdése is. A válasz az együttélés szándéka, amely a tagországokat összekapcsolja. Az együttélés szándéka testesül meg az európai akaratban, és a demokratikus intézmények hasonlósága, illetve hasonló működése az, amely az Európai Uniót mint közösséget politikai és tágabb erkölcsi értelemben is összetartja.

A közös identitás ugyan még messze van, de bizonyos, úgynevezett európai értékek, amelyek az eddig kifejtettek keretében alakultak ki, mindenképpen jól érzékelhetőek. Erre példa a Haider-ügy is, ahol függetlenül attól, mennyire volt helyes vagy nem helyes a tagországok reakciója az osztrák választási eredményekre, az európai értékek szempontja megkérdőjelezhetetlen és döntő mozzanat. De ugyanez magyarázza az európai szerepvállalást a jugoszláv válságban, függetlenül attól, hogy ebben az esetben az amerikai részvétel meghatározó volt. Bebizonyosodott, hogy az Európai Unió egy emberjogi probléma védelmében egységesen volt képes fellépni.

Itt térünk át a fejtegetés második részére. Az európai integráció és a polgártársadalom összefüggését tekintve a kulcskérdés a közösség problémája. A polgártársadalom egén és közösség viszonyát domborítja ki, de hozzá kell rögtön tenni, hogy a polgár szó nem osztálykategória. Hogy hogyan kell érteni, arra tulajdonképpen a társadalomtudományokban kétféle megközelítés lehetséges. Egy normatív, illetve egy analitikus megközelítés. A továbbiakban a polgárt erkölcsi normaként fogjuk vizsgálni, ami természetesen nem jelent értékmentes megállapítást. A polgár elfogadja a kölcsönösségen alapuló kapcsolatok létezését, pozitív értelemben foglalkoztatja, hogy mi lesz a többiekkel, mindig a kisebbség, a gyengébb közösség és a nehezebb sorsú emberek sorsa iránt fogékony. Elfogadja, megérti, gyakorolja, hogy a plurális társadalomban mindenki több közösséghez is tartozhat és ilyen értelemben a nemzetállam vagy az úgynevezett szocialista állam, pártállam állampolgárának szöges ellentéte. Ez az a fogalmi keret tehát, amelyben a polgárt mint normát, erkölcsi normát kifejezőként érteni kell.

Mi a helyzet ma, mit jelent ma a polgár kifejezés reneszánsza? A kilencvenes években nagy váltás zajlott le, és ez tükröződik abban is, hogy a kifejezés komoly, új tartalmakkal gazdagodott. Az egyik ilyen nagy változást az a vita hozta, amely az úgynevezett citizenship probléma körül bontakozott

ki, vagyis – az angolszász világban elsősorban – az volt a vita témája, hogy az állampolgárnak mik a jogai és kötelességei.

A másik nagy vita a multikulturalitás körül bontakozott ki. A multikulturalitás mint a plurális társadalom természetes következménye annyit jelent, hogy a társadalom tagjai különböző kultúrák részesei, tevékeny szereplői is lehetnek egyszerre. A harmadik vita elsősorban a volt szocialista országokban csapott magasra, és ez a civil társadalom értelmezése körül bontakozott ki. A civil társadalom az akkori ellenzék felfogása szerint a pártállami viszonyok társadalmától elkülönülő, azzal szakadásban lévő, de mindenképpen attól teljesen távol álló emberek közössége volt, akiket erős államellenesség is jellemezett.

Közös vonása, hogy egyén és közösség újfajta kapcsolatát feszegetik. A viták egyébként egymást kizáró szélsőségekkel kapcsolatban bontakoztak ki, és mind a három nagy vitában ez a problémafelvetés két pólusként jelenik meg. Az egyik szélsőség ezekben a vitákban karikatúraszerűen kifejezve azt állította, hogy az egyén polgári jogait egy küzdőtéren, az úgynevezett társadalmi mezőben érvényesíti a lehetőségek maximumáig. Ezt a dzsungel képzetével lehet jellemezni. A másik szélsőség szerint ellenben az egyén egy közösség tagjaként közösségi akaratot valósít meg, amely mintegy reá sugárzik felülről, hiszen a közösség lényegesen több, mint az őt alkotó egyének sokasága. Ilyen a hangya. Magyarán mondván a hangya lenne ennek a másik felfogásnak a jelképes megjelenítője.

Az 1990-es évek fontos fejleményének tekinthetjük, hogy e viták fölött csakúgy, mint a dzsungel-hangya szembeállítás fölött eljárt az idő. Egyrészt az erkölcsi elvek és az erkölcsi elvek betartása iránt a társadalom ma érzékenyebb, mint az előző nemzedékek voltak. Másrészt a hagyományos tekintélyelvűséggel ma a társadalom élesebben áll szemben, mint korábban. Harmadrészt, a mai értékek között számos olyan posztmaterialista érték is van, amelyek az embereket a korábbiakban nem foglalkoztatták különösebben. Ilyenek a környezetvédelem problémái, az emberi jogok problémái és a szexuális önállóság problémája is. Mindez oda vezet, hogy új módon kerül előtérbe a társadalom összetartozásának a tudata. Ma a polgár erkölcsi lény, aki képes egyéni, csoport, kulturális és etnikai érdekeit összeegyeztetni az egész sokrétű közösséget, a közjót megjelenítő állam érdekeivel. Ilyen formán a polgárosodás ma a demokrácia felé vezető folyamatot jelenti, amely az európai kultúra régi hagyományán, a racionalizmuson alapszik. Végül pedig a polgár és állam kapcsolatát ma az határozza meg, hogy a nemzet értelme szöges ellentétben áll a nacionalizmussal.

Az új polgártársadalom jellemzői az európai integrációban a következőképpen fogalmazhatók meg. A polgár mint közösségi lény egyenlő esélyeket követel a társadalomban, különösen az oktatásban. Kiemelt szempontnak tekinteli a gyengék és a kisebbségek segítését. Különleges figyelmet kíván szentelni a politika minden szintjén a kultúrának, tudománynak, valamint a család problémáinak. Ennek az új szemléletnek egyik fontos elve az is, hogy azt hirdeti, nincsen jog kötelesség nélkül, továbbá nincsen döntési hatalom demokratikus hatalmi ellenőrzés nélkül. Végül az új polgártársadalomban, tehát a polgárságnak ebben az értelemben felfogott társadalmában konzervatív életszemlélet jellemző, amely nem pártálláshoz kötődik, hanem meglehetősen általános igények jellemzik pártpolitikai szempontok

nélkül is. Ma már közkeletű kívánság, hogy minden változást annak gyakorlati haszna és következményei alapján kell megítélni, hogy a tudományos és technikai haladás következményeit óvatosan és árnyaltan kell értékelni. Hogy a múltnak és a történelemnek különleges szerepe van a képzésben, a társadalmi tudat formálásában. Hogy a környezetet illetően az előzmények hangsúlyos figyelembevétele szükséges a változások függvényében. Végül a családnak kiemelt jelentősége van, azon belül is a gyermekek jóléte különleges szempont, amely a társadalompolitika központi problémáját jelenti.

A most elmondottakat normák összefoglalásának lehet tekinteni, s természetesen jogos az elsőként felvetődő kérdés, mi valósul meg mindebből a gyakorlatban. A normák és a gyakorlat világát lényegében megérteni lehet egymás fényében, a tisztázásnak talán ez az egyik fő szempontja. Az ilyen értelemben tisztázandó kérdések köréből integráció és polgártársadalom vonatkozásában azonban még egy mozzanatra szükséges, legalább jelzőként kitérni.

A nemzet mint norma az integráció közegében különleges értelmet kap, s nem véletlen, hogy a legtöbb vita a nemzetállamiság értelmezése körül szokott kipattanni. Az eddigi okfejtésből azonban meggyőződésem szerint megrajzolható annak a nemzetnek is a körvonala, amely nem az ellentmondások, hanem azok feloldásának a színtere. Ma a nemzetet a polgári társadalom és az állam kapcsolatának megvalósulásaként lehet felfogni. Ennek a kapcsolatnak a meghatározó eleme az a plurális demokrácia, amelynek megfelelő működése minden európai integrációs követelmény alapja. Mint-hogy ma is azt tapasztaljuk, hogy ebben a vonatkozásban különféle, egymástól határozottan eltérő kapcsolatok lehetségesek állam és polgártársadalom között, ki kell azt is mondani, hogy az integráció ebben a vonatkozásban is közeg, amelyben többféle nemzet jöhet létre. Saját nemzeti karakterünk feladásáról egy általános európai nemzeteszmény oltárán tehát szó sem lehet, hiszen eleve többféle, egymástól alapvetően különböző formáció lehetséges. Ezek jellemzése azonban túlnó a jelen eszmefuttatás keretein.

Sárkány Mihály

Az Európai Unió és a nemzeti identitás megőrzésének esélyei

Az Európai Unió felé közeledve kétségkívül a megfontolandó ügyek közé tartozik a nemzeti illeszkedés kérdése, amit aggodalmasabb hangok a nemzeti identitás veszélyeként fogalmazznak meg. Ennek a kérdéskörnek a tárgyalása nem könnyű, már csak azért sem, mert a nemzet, a nemzeti iden-

titás és a hozzá fűződő képzetek sora, így a nacionalizmus fogalmilag nem igazán tisztázottak, nem értelmezhetők világosan, jöllehet mozgósító erejükre bizonyíték az elmúlt két évszázad világtörténelme.

Az a tény, hogy a nemzetnek – számos meghatározása ellenére, vagy tán éppen azért – nincs nemzetközileg egységesen elfogadott definíciója a társadalmatudományokban, olyan kiindulópont, amelyet többek hangoztatnak, amikor saját elképzelésüket próbálják megfogalmazni a szociokulturális integrációnak erről a szintjéről, illetve annak létrejöttéről.¹ Az egyetértés hiánya aligha a gondolati restség következménye, sokkal inkább azt fejezi ki, hogy a nemzet, *natio* fogalmát különböző struktúrájú, történeti helyzetű társadalmakban alkalmazták, s ezért eltérő politikai ambíciók társultak hozzá. Az eltérő változatokat el szokták látni különböző jelzőkkel: különböző szerzők szembeállítják a „francia” és a „német”, a nyugati és a keleti nemzetfelfogást, a terület-elv és a leszármazás elve szerint szerveződő nemzetet, a nemzet kialakulásának spontán és teremtő szándékkal kikövezett útját, hogy csak néhány eshetőséget említek.² A jelzők egyaránt utalnak tényleges történeti folyamatokra és különbségekre, de arra a módra is, ahogyan azt láttatni szeretnék valamely változat képviselői. A nemzetről való gondolkodásra éppúgy áll Renan észrevétele, mint a nemzet történeti tudatának kiforrására, hogy tudniillik a felejtés az egyik alapvető tényezője.³

Abban általában egyetérteni látszanak különböző teoretikusok, hogy a nemzet épp annyira ideológia, mint realitás, s ezért igen gyümölcsözőnek látszik az a kiindulás, amelyet Louis Dumont képvisel, aki a nemzetben, annak 19. századi, tehát teljesen kiforrott változatában „olyan modern szociopolitikai csoportosulást” lát, „amely az individuum ideológiájának felel meg. Ezen az alapon a nemzet két dolognak az egysége, egyfelől individuumok csoportja, másfelől az egyén kollektív sikkja, szemben más nemzetegyeniségekkel”. Ebből következik, hogy általában az emberről és az egyénről vallott felfogás dönti el azt a módot, ahogyan a nemzetről vélekedünk. Dumont szerint a francia forradalom – emlékezzünk: a szabadság, egyenlőség, testvériség individualizáló eszményével, és az állam fogalmának nemzethez társításával, amely önmaga ura lett a polgári demokrácia intézményeit kiépítve –, tehát a francia forradalom s nyomán a 20. századi francia liberalizmus a nemzet olyan értelmezésére vezetett, hogy az csupán az egyén emancipációjának kerete, „ami az összes politikai probléma alfája és omegája”. Ez az oka annak, hogy a két világháború közötti Franciaországban „a globális ideológia terén gyenge lábakon állt a nemzet mint kollektív egyén elképzelése, különösen a franciától eltérő nemzetek elismerése”.⁴ Ezzel a felfogással szembeállítható az ember eredendően társadalmi lényként való szemlélete, ami egyben alárendelést is jelent, alárendelést a társadalmi alakzatnak, s ezzel az egyén kollektív sikkjának felerősítését. Ezt a gondolatot fejezi ki Herder a népek individualitását ismerve el. Mindkét gondolkodásmód lehetőséget nyújt *mi* és *ők* elválasztására, magunk és mások egyenértékűségének elismerésére vagy önmagunk magasztalására és mások meg-

¹ Anderson 1893: 3.

² Szűcs 1984: 23–30. Smith 1994: 717–718. Más lehetőségekre: Smith 1995: 10–11.

³ Renan 1995: 174.

⁴ Dumont 1998: 112–113.

vetésére, de más-más módon: egyik a saját kultúra univerzális mércévé avatása, másik a különbségek összevetése révén. Hozzátehetjük: egyik sem nélkülözi a politikai felhangot, az állami keret megteremtésének és elnyerésének hangsúlyosságát, s a nemzet jegyeiként ugyanolyan jellegű sajátosságok bemutatását, amelyek az etnikumokat jellemzik (közös nyelv, a kultúra és az értékrendszer bizonyos közösége, az egység tudata, a másoktól való különbözőség kifejezése), továbbá mindkét nézet jelen van az európai társadalmak többségében, de az idők folyamán hol az egyik, hol a másik vált uralkodóvá egyik vagy másik társadalomban, s társította a nemzetet erőteljesebben az államhoz, mint egy intézményhez vagy a néphez, az etnikumhoz, mint nyelvi-kulturális bázishoz, amelyből, mint megelőző formából táplálkozott, ahogyan Anthony Smith hangsúlyozta.⁵

Ennek az ingadozásnak különös tükrözését találjuk meg a múlt században egyetlen család tagjai között Magyarországon: Hunfalvy Pál a nemzetet mint etnikumot határozta meg, mely „nyelve, hite és társadalmi szerkezete által” lesz,⁶ s népen az országlakosok összességét értette, Hunfalvy János szerint pedig „A nemzet...történelmileg összeolvadt s állami eggyediséggé lett népsokaság”, amelyet alkothat egy vagy több nép, s közülük egyik az államot megalapító és azt fenntartó „állami nemzet”.⁷

Állam és nép – olyan vonatkozási síkok tehát ezek, amelyek egyaránt figyelembe veendőek, ha a nemzeti identitás megőrzésének esélyeit latolgatjuk.

E bevezető gondolatok után úgy vélem, hogy háromféleképpen kell mérlegre tennünk az eshetőségeket, ha választ akarunk adni arra kérdésre, hogy milyen esélyei vannak a nemzeti identitás megőrzésének az Európai Unióban. Meg kell vizsgálnunk azt, hogy

1. Vannak-e rendelkezések a nemzetről az Európai Unió határozataiban, illetve vannak-e olyan rendelkezések és ajánlások, amelyek az állam-nemzet-etnikai csoportok viszonylatában iránymutatóként foghatók fel.

2. Mit árul el a 20. század második felében Nyugat-Európa története a nemzeti-etnikai jellegű tagolódásról, konfliktusokról és a Európai Unió eziránti érdeklődéséről.

3. Érdeemes logikailag elemezni, hogy az Európai Unió helyzete, mind belső felépítését, mind a külvilághoz való viszonyát tekintve, mennyiben segíti elő a nemzeti különbségek fenntartását vagy azok szerepének csökkentését.

A három témakör bármelyikének részletes kidolgozása messze meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit, ezért engedtessek meg nekem, hogy röviden utaljak a tények azon csoportjaira, amelyekre figyelemmel kell

⁵ Smith 1986. Természetesen „...ez az elméleti dilemma egyidős magával a történetudománnyal” (Szűcs 1984: 196), s az álláspontok részletező elemzésére nyilván nem egy rövid előadás a megfelelő keret. Arra a tényre azonban érdemes felhívni a figyelmet, hogy az előbbieken vázolt két felfogás mellett létezik a nemzetnek egy harmadik lehetséges elképzelése, amely – megítélésem szerint – mindkét másikkal ellentétben áll. Ez a svájci „nemzet” képzet, amely alulról építkezve, a kisközösségi szinttől az állami szintig terjedő strukturális szinteken egyaránt érvényes értékelvek egységén nyugszik, miközben elfogadja a nyelvi-etnikai különbségek fenntartását a közérthetőség igényének törvényes rendezése (a nem saját svájci nyelvek kötelező tanulása) mellett (Weinberg 1975).

⁶ Hunfalvy P. 1876: 48.

⁷ Hunfalvy J. 1882: 1, 8.

lennünk, illetve néhány példával illusztráljam a gondolkodás irányát az általam belátott tudományok területéről.

Röviden kívánok foglalkozni az első ponttal, nem lévén jogász. Az Európai Unió államok közötti egyezmények révén született meg, s a Közös Piac létrehozásának egyik fontos feltétele volt a francia és a német nemzet közötti történelmi jelentőségű megbékélés. Az Egyesült Nemzetek Szervezetét is államok hozták létre, miként az első világháború után a magyarul Népszövetségként emlegetett, hivatalosan azonban elnevezésében a nemzetre utaló (Société des Nations, League of Nations) szervezetet is. Nemzet és állam erősen összekapcsolódott az angol és francia szóhasználatban, amit határozottan tükröznek a nemzetközi dokumentumok.

Az Európai Unió nem nemzetek fölötti szervezet, jóllehet vannak ilyen vonásai. Felépítése és irányítási rendszere szerint az államfők, illetve kormányfők hozzák meg a legfontosabb döntéseket, azaz az Európai Unió léte nem szüntette meg a nemzeti–állami politikai struktúrát. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy az Európai Unió központi testületei, szervei magukhoz vontak és egyre inkább magukhoz vonnak korábban állami jogköröket, szabályoznak és előírnak, s ezáltal befolyásolják minden tagállam polgárainak életét, azaz a nemzeteket keretező állam kétségkívül veszt valamelyest jelentőségéből. Az Európai Unióban ugyanakkor erőteljes a konszenzusra törekvés, az érdekek egyeztetése a tagállamok között, ami egyfelől alkalmat ad nemzeti érdekek védelmére, másfelől egy a nemzetek és népek közötti viszonyt meghatározó értékrend kimunkálására, elmélyítésére, ami az ellenségeskedés és a gyűlölet kiküszöbölését célozza a nemzetek közötti viszonylatban. Nincs azonban tudomásom arról, hogy kifejezetten a nemzetekre vonatkozó jogszabályok születtek volna, vagy hogy egységesen szabályozták volna annak lehetőségét, hogy az egyes államokon belül akár különálló nemzetnek is tekinthető népek, például az skótok vagy a katalánok politikai struktúráinak kialakításába beleszólt volna az Unió.

Más a helyzet az egyes államokon belül található etnikus csoportokkal, kisebbségekkel, nemzetiségekkel, nemzeti kisebbségekkel – változatos a terminológia, amelyben a magyar történészek, főként Joó Rudolf, igyekeztek rendet vágni.⁸ Az effajta csoportokra vonatkozóan születtek állásfoglalások, amelyek az etnikai–kulturális különállás védelmében fogantak, de az egyes személyek jogainak védelme formájában, nem a kollektívák védelme formájában – mintegy a hagyományosan individualista angol–francia szemléletmódot érvényesítve egyfelől, másfelől a jog révén gátolva, hogy az állam egységét veszélyeztető politikai alakulatok jöjjenek létre az egyes országokon belül.⁹

Ami a második kérdéskört illeti, szembeszökő tény, hogy Nyugat-Európa a 20. század második felében mentes maradt a nemzetek közötti konfliktusoktól, nem változtak az államhatárok (kivéve Németország egyesítését). A nemzetek közötti nyílt versengés és küzdelem a sportversenyek, dalfesztiválok és egyéb kulturális rendezvények színtereire korlátozódott.

Regisztrálható volt azonban konfliktusok sora kisebbségek, nemzeti kisebbségek önállósodási vagy az anyanemzethez tartozási vágya következtében, és ezek fegyveres összetűzések formáját is öltötték, mint a jól ismert baszk és észak-írországi esetekben – s az Európai Unió láthatólag nem talált ellenszert ezekre az egységbontó jelenségekre, illetve az érintett tagállamokra hagyta a megoldást.

Egyidejűleg jelentősen megváltozott a térség etnikai tagoltsága. A szabad munkaerő-vándorlás révén enklávék alakultak ki a vendégmunkásokat fogadó országokban (olaszok, spanyolok, törökök, arabok negyedei). A volt gyarmatokról, Indiából, Pakisztánból, Afrikából, a nyugat-indiai szigetektől, Indonéziából, Suriname-ból is nagy számban vándoroltak be a korábbi gyarmattartó országokba, Nagy-Britanniába, Franciaországba, Hollandiába,

⁸ Joó 1983.

⁹ Az idevágó dokumentumokat közli Girasoli 1995.

Portugáliába. Az Európai Unió országai jelentős mértékben multietnikussá és multikulturálissá váltak. A megváltozott kommunikációs formák lehetővé tették, hogy egymástól távolra került etnikus csoportok intenzív kapcsolatokat ápoljanak egymással, azaz veszített jelentőségéből az etnikumok helyhez kötöttsége. A más kultúrát hordozó, idegennek tekintettek ellen pedig több országban – Németországban, Franciaországban – szélsőséges mozgalmak születtek különösen a gazdasági visszaesés időszakában, a 80-as évek második felétől kezdve, s megerősödtek a „nemzeti” jelzöt viselő, illetve az „idegenek” térhódítása ellen agitáló pártok.

Az említett eseményekkel párhuzamosan, az 1970-es évek közepétől kezdve egyre növekvő érdeklődés tapasztalható az etnikumok egymás mellett élése és konfliktusai iránt nem csupán Európában, hanem világszerte. Új folyóiratok sora jelent meg, amelyek a rassz vagy az etnikum szót hordozzák címükben.¹⁰ Kutatási tárgyá vált az etnicitás, a valamely etnikumhoz tartozás tudatának és érzületének, megjelenítésének, társadalmi következményeinek a vizsgálata. Az ilyen kiadványok többsége a népek és kultúrák közötti megértés elérésének jegyében íródott, a szerzők kulturális antropológusok, etnológusok köréből rekrutálódtak. Újjáéledt és a korábbinál elmélyültebbé vált a cigányközösségek kutatása Nyugat-Európa több államában – ezek eredményeiből egyre többet olvashatunk magyarul is Prónay Csaba jóvoltából.¹¹

Az „etnikus revival”¹² korszakában terjedelmes áttekintések születtek Európa nemzeti és etnikus tagoltságáról. Közöttük a legvaskosabb *L'Europe et ses populations* címen, 828 oldalon az akkor Európai Közösségnek nevezett Unió támogatásával jelent meg 1978-ban. 258 terjedelmesebb címszót tartalmaz, közöttük olyan is található, mint a *Budapestiek*, s még nagyobb számban akadnak etnikai csoportok, regionális-lokális csoportok, amelyek csak megemlítésre kerülnek. Feltűnő azonban a műben a területi egységek kiemelése a nyelvi-etnikai közösségek helyett. Így olvashatunk például a négy oldalas *Langedociens* címszóban (407–410) Langedoc lakóiról, akikről megtudjuk, hogy a szélesebb körű Occitans csoport részei. Az utóbbi címszót azonban hiába keressük, jöllehet az okszitánoké az egyik legfontosabb kisebbségi mozgalom Franciaországban, 1959-ben az Okszitán Nacionalista Párt az anyaországtól való elszakadást követelte, s létezik egy Okszitán Tanulmányok Intézete (Institut d'Études Occitanes) is.¹³

Meglepő módon megnőtt a nemzet iránti érdeklődés angol nyelvterületen a korábbi évekéhez képest. Monográfiák sora született 1975 és 1985 között az amerikai és a brit szociálintropológiában és kulturális antropológiában, amelyek azzal a szándékkal íródtak, hogy elősegítsék a nemzet és a nacionalizmus jelenség kialakulása társadalmi-kulturális kontextusának és szerepének megértését.¹⁴

¹⁰ Töbök között *Ethnic and Racial Studies* (1978–) és *Ethnies* (1979–), hogy csak két kiemelkedő folyóíratra hívjam fel a figyelmet.

¹¹ *Piasere* 1997, *Prónay* 2000.

¹² *Smith* 1981.

¹³ *Karsai* 1983: 88.

¹⁴ *Anderson* és *Smith* hivatkozott művein kívül *Gellner* 1983.

Fokozott figyelmet kapott a tárgyi-szellemi tradíciók, a francia terminológiában a nemzeti kulturális örökségként fordítható *patrimoins* szerepe a mai életben és annak őrzése.

A világszerte ugyanazokat a fogyasztási javakat kínáló nagy termelők, multinacionális cégek táplálkozástól a zenefelvételig terjedő kulturálisan egységesítő hatásának mintegy ellensúlyozására egyre nőtt a kis különbségek jelentősége. A rafinált francia ízlés és étrend szerinti étkezés, a jól szabott olasz ruha és cipő, a stílusos nagyvonalú életvitel mintegy másodlagos nemzeti jelleggé vált a gazdagodó nyugat-európai társadalmakban. A jelenre találó az „életforma nacionalizmus” kifejezés, amelyet Lengyel László közvetített a magyar politológiai irodalomba a magyarok és szocialista szomszédai közötti viszony jellemzésére a Kádár-korszakban.¹⁵

Az említett példák, még a szomorúak is, mind amellett szólnak, hogy sokszínű maradt az Európai Unió világa. Nem tűntek el azok az elemek az életből, amelyek a nemzeti-etnikai különbözőségeire emlékeztettek,

A harmadik pontra térve: vajon milyen tényezők azok, amelyek etnikai különállásból fakadó érzületeket politikai relevanciával bíró mozgalmakká, netán nemzeti mozgalmakká erősíthetnek fel? Olyan kérdés ez, amelynek elméleti vizsgálata gyakorlati jelentőséggel bír már csak az említett elszakadási törekvések megértése szempontjából is. A probléma átgondolására érdemes felidézni Peter Alexis Gourevitch francia szociológus eszmefuttatását, aki a „periferikus nacionalizmusok” lehetőségeit mérlegelte európai és kanadai példák alapján.¹⁶

Abból indult ki, hogy az etnicitás érzülete nacionalizmusba átváltásának, tehát az etnikus tudat nemzeti tudattá válásának eshetőségei eltérőek a különböző országokban attól függően, hogy a politikai központ és a dinamikus gazdasági tevékenység ugyanabban a régióban található vagy különbözőben, s társul-e etnikus eltérés a politikai és gazdasági központok szétválásához. Úgy látta, hogy ahol a politikai és gazdasági központ egybeesik, ott az etnikailag eltérő régiók is elfogadják az adott helyzetet, és csak gyenge nacionalizmus képzelhető el, mint Franciaországban. Ha a politikai és a gazdasági központok területileg elválnak és etnikailag eltérő régiókba esnek, ott nagy a valószínűsége az erőteljes, politikailag hangsúlyos nacionalizmus kialakulásának, mint Spanyolországban vagy Jugoszláviában, de ez a helyzet alakult ki megítélése szerint az 1945 utáni Nagy-Britanniában is. Másfelől az etnikus potenciál erősödésével egyre kisebb gazdasági feszültség is gyűanyagot szolgáltat a nacionalizmushoz. Ha pedig nincs etnikus potenciál a politikai és gazdasági központok elválásának hátterében, ott nem számolhatunk nacionalizmussal, de előállhat a regionális politikai érdekek ütközése.

Különösen figyelmet érdemel az elit viselkedése. Úgy véli, hogy az erősen központosított társadalmakban az elit a központ felé áramlik, mint Franciaországban és Itáliában, ahol a déli „jó” családok gyermekei is a központban igyekeznek szerencséjüket megtalálni, míg a központ gyengülése, a politika és a gazdaság centrumának területi elválása esetén az elit is megoszlik a központot keresőkre és a helyben vezető szerepet vállalókra.

¹⁵ Lengyel 1996: 42–46.

¹⁶ Gourevitch 1979.

Jelentősége van továbbá annak is, hogy mennyire osztályalapú a pártpolitika az egyes országokban, ami önmagában véve is kifejezésre juttatja azt a tényt, hogy vajon az ipari központ uralja-e a nem iparosított vidéket. Ahol erősen osztályalapú a politika, mint Franciaországban vagy Itáliában, ott gyenge az etnikus kötődés szerepe – fordított esetben erős, bár ezt a szembeállítást árnyalja, hogy az etnikus különbségek többnyire együttjárnak a munkamegosztásban elfoglalt eltérő hellyel. Úgy látja, hogy ha a 20. században az etnikai csoport identitására való hivatkozás az osztályhatárokat áthágva szembekerült az osztályszolidaritással, rendszerint az előbbi aratot diadalt.

Kitérve végül az egyes társadalmak nemzetközi összefüggésrendjére, arra a következtetésre jut, hogy a nyitott nemzetközi gazdasági kapcsolathálóban lévők esetén, ahol a tőke és a munkaerő szabad mozgása, az alacsony vá-mok a jellemzők, általában csökken az állam, azaz a politikai központ szerepe, ami a perifériális nacionalizmusoknak kedvez. A zárt nemzetközi gazdasági rendszer esetén ugyanakkor a nagyobb gazdasági egységbe foglalás előnye háttérbe szorítja a nacionalista igényeket – s aligha kétséges, hogy az Európai Unió az előbbi feltételrendszerrel nyújtotta az elmúlt években.

A felsorolt tényezők mellett felveti még Gourevitch a kulturális központok elválásának szerepét is, ezzel azonban nem foglalkozott említett tanulmányában. Kétségtől eltekintve átgondolást érdemelne azonban ez a probléma, elsősorban a – bármilyen jellegű – függőség, illetve függetlenség szemszögéből.

Felhozott példái a dinamikus megközelítés fontosságát hangsúlyozzák, hiszen a központok szerepköre, az etnicitás érzületének erőssége időben változó. Minden bizonnyal nagy jelentősége van a foglalkozási szerkezet átalakulásának is, azaz a fizikai dolgozók számaránya csökkenésének, a nagy ipari termelőüzemek munkássága csökkenésének, és a szolgáltató tevékenységek térnyerésének, ami a munkaerő nagyobb mérvű széttagolásával jár. Nem feledkezhetünk meg a felsőfokú oktatásban részesülőké növekvő hányadáról sem. A jelenségek hosszabb távú nyomon követése az etnicitás jelentőségének erőteljes változását tárhatja fel. Gourevitch szerint például Belgiumban 1914 előtt csekély volt az etnicitás jelentősége, és nem váltak el a politikai és gazdasági központok, ám 1914 után mindez megváltozott.

A belga példát azért is érdemes megemlítenünk, mert erre az országra vonatkozóan viszonylag intenzív magyar kutatás regisztrálható. Született alapos történelmi elemzés, Karsai László munkája,¹⁷ és egy kulturális antropológiai szakdolgozat, amelyet Angyal Mónika írt és védett meg ebben az évben (Euro-identitás Belgiumban). Karsai bőven dokumentálja a flamand-vallon szembenállás tényeit már a múlt század közepétől kezdve, a karöltve kivívott belga önállóságot követően, valamint felerősödésüket az 1960–70-es években. A helyzete megváltoztatására törekvő fél az egész időszakban a flamand volt, amely számszerűen mindig meghaladta a vallont, ám szegényebb volt. Anyagi helyzetüket tekintve a flamandok az 1950-es évekre érték be a vallonokat, s a gazdagodással együtt nőtt autonómiára törekvésük.

Angyal Mónika dolgozata arról vall, hogy az egyik konfliktusterületen, Kelet-Belgiumban éppúgy, mint Brüsszelben, többes identitásról van szó, s

¹⁷ Karsai 1986.

szituációtól függően vállalható a belgaság is. Maga Brüsszel azonban külön világ, és azon belül még elkülönül az euro-bürokraták csoportja is, ami a korábbi etnikai–kulturális tagolódást újabb osztatokkal gyarapítja.

Az etnikus és nemzeti kötődések tehát változhatnak a körülmények módosulásával, és nem csupán Kelet-Európában található kritikus területek. A példa, mindenestre, nem a nemzeti–etnikai érzelmek gyengülését támasztja alá.

Az uniós bürokraták társadalma valamiféle európai identitást képvisel Brüsszelben, amely láthatólag egy viszonylag kis professzionális csoport tudata, nem gyökerezik semmiféle előzetes kulturális táptalajban, s aligha vetíthető ki átfogóbb európai identitásként. Annak megteremtéséhez hozzájárulhatnak a terjedő jelképek, a mind több csillagot hordozó kék lobogó és a hasonló felségjel az autókon. Megfigyelésem szerint azonban ez is lehet éppen a nemzeti kötődés kifejezője, erre utalhat például az EU-felsőjel széles körű elterjedtsége a katalán autókon, mintegy a Spanyolországhoz tartozás mellett a különállás demonstrációjaként.

Végül fel kell tennünk azt a kérdést, hogy milyen hatással van a globalizáció a nemzeti kötődés jellegére, végtére a globalizáció az Európai Uniót is áthatja, sőt az itt honos cégek és kulturális központok kisugárzása révén annak maga is elősegítője.

Ennek az igen összetett kérdésnek minden vonatkozására nem térve ki, arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a világ egységesebbé válása már több mint ötszáz éve tartó folyamat, s nagyjából párhuzamosnak mondható éppen a nemzeti társadalmi szerveződés kibontakozásával, eluralkodásával a világ fejlett országaiban. Feltételezhető, hogy jó ideig egymást kölcsönösen erősítő folyamatok voltak, ám a második világháború fölöttébb globális jelensége a nemzeteken túlmutató szerveződési formákra ösztönzött a gyakorlatban, a teoretikusokat pedig arra készítette, hogy a nemzetben egy már túlhaladott képződményt lássanak, amelynek elhalásával érdemes számolni.¹⁸ A tények azonban nem igazolták a feltevést. S kérdés, hogy miért nem.

Érdekes visszapillantánunk Dumont elgondolására a nemzet kettős természetéről, hogy tudniillik az nem csupán egyének csoportja, hanem egyúttal azok kollektív vetülete is. Az Európai Unió létrejöttét elsősorban gazdasági és társadalmpolitikai megfontolások diktálták. Létrehívói tisztában voltak azzal, hogy az egyes európai gazdaságok nem versenyképesek az Egyesült Államokkal és a felfutó Japánnal szemben. A tőke, a munkaerő és az eszmék szabad áramlása révén vélték megtalálni az ellenszert egy megnövelt, több államra kiterjedő térben, azaz az egyéneknek új társulási lehetőségeket kínálva, de a megelőző társadalmi szerveződési formákat nem számolva fel, a kollektív vetületre pedig viszonylag csekély figyelmet fordítva.

A kollektív vetület pedig az erkölcsi kötelek és az értékek tartománya, amely nélkül emberi társadalom nem létezhet. A nemzetet megelőzően az etnikus tudat és – Anderson megítélése szerint – a vallások nyújtották ezt a közösségteremtő erőt, ezeket váltotta fel a nemzet tudata, mint egy egész világnézet.¹⁹ A második világháborút követő erkölcsi megtisztulás igénye

¹⁸ Smith 1994: 722. Balogh 1998: 76.

¹⁹ Anderson 1983: 12–46.

széles körben elfogadottá tette a minden ember egyenlő értékű gondolatát, ami hozzájárult a nemzeti-etnikai határok átjárhatóságához, de nem pótolható egy egész etikai–kulturális építményt, amit a nemzeti kultúra jelent, s aminek sokfélesége a változatos európai tudományos–kulturális teljesítmények, a kreativitás záloga, ám nem okvetlenül a gazdasági hatékonyságé.

Láthatólag valamelyest változóban van a helyzet. Az utóbbi évek lépései az egységesebb Európa felé mintha azt a felismerést tükröznék, hogy napi-rendre került valamiféle a nemzet fölötti, azzal nem okvetlenül versengő európai identitástudat kialakításának igénye. Mai keresését, állapítja meg Felipe Fernández-Arnesto, „akadályozza, hogy nehéz megmondani, miben is áll ez az identitás, és nehéz felismerni, mikor talál rá az ember.”²⁰ A felső-oktatási intézmények közötti kapcsolatok bővülő hálózata, a diákcserék megszorodása a különböző programok keretében (Tempus, Socrates/Erasmus) hozzájárulhat egy olyasfajta „szellemi” Európa kialakításához, amelynek eszményét a humanizmus és felvilágosodás szolgáltatja,²¹ jóllehet jóval kevesebb embert érintett a maga idejében.

Az együttműködés újabb, nem gazdasági és politikai köreinek és szintjeinek létrejötté, az identitások különböző válfajainak egymás mellé és fölé épülése azonban eddig nem vetítette elénk az igazodásnak olyan megfogható mintáját, amely kiiktatta volna a nemzethez tartozás mint rendező elv érvényességét tömegméretekben. Nem utolsósorban azért, mert „a szimbolikus-kulturális határok és a jogi-politikai határok viszonya szövevényesebb, mint első pillantásra” vélénk.²²

IRODALOM:

- Anderson, Benedict*: Imagined Communities. London, Verso, 1991.
Balogh András: Integráció és nemzeti érdek. Budapest, Kossuth Kiadó, 1998.
Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): A nacionalizmus. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995.
Dumont, Louis: Tanulmányok az individualizmusról. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1998.
Fernández-Arnesto, Felipe (szerk.): Európa népei. Corvina, Budapest, 1995.
Gellner, Ernest: Nations and Nationalism. Oxford, Blackwell, 1983.
Girasoli, Nicola: A nemzeti kisebbségek fogalmáról. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995.
Gourevitch, Peter Alexis: The reemergence of „peripheral nationalism”: some comparative speculations on the spatial distribution of political leadership and economic growth. Comparative Studies in Society and History 21, 1979, 303–322.
Hannerz, Ulf: The withering away of the nation? An afterword. Ethnos, 15, 1993, 377–391.
Hunfalvy János: Az emberfajta, nemzet és nemzetiség fogalmairól. Földrajzi Közlemények 10, 1882, 1–13.
Hunfalvy Pál: Magyarország ethnographiája. Budapest, 1876.
Jóó Rudolf: A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.
Karsai László: A nemzetiségi kérdés Franciaországban. Budapest, Kossuth Kiadó, 1983.
Karsai László: Flamandok és vallonok. Budapest, Kossuth Kiadó, 1986
Lengyel László: A rendszerváltó elit tündöklése és bukása. Budapest, Helikon, 1996.

²⁰ *Fernández-Arnesto* 1995: 10.

²¹ *Tibi* 2000: 21.

²² *Thomassen* 1996: 46. Továbbá *Hannerz* 1993: 386, *Balogh* 1998: 88.

- Miroglío, Abel-Yvonne-Delphée Miroglío* (szerk.): *L'Europe et ses populations*. La Haye 1978.
- Pisere, Leonardo*: A ciganológusok szerelmei. Szerk. *Prónai Csaba*. Budapest, ELTE BTK Kulturális Antropológia Szakcsoport. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 2. 1997.
- Prónai Csaba* (szerk.): *Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2000.
- Renan, Ernest*: Mi a nemzet? In: *Bretter-Deák* 1995, 171–187.
- Smith, Anthony D.*: *The Ethnic Revival in the Modern World*. Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
- Smith, Anthony D.*: *The Ethnic Origin of the Nations*. Oxford, Blackwell, 1986.
- Smith, Anthony D.*: The politics of culture: ethnicity and nationalism. In: *Compendium Encyclopedia of Anthropology*. Szerk. *Tim Ingold*. London, Routledge, 1994, 706-733.
- Smith, Anthony D.* 1995: A nacionalizmus. In: *Bretter-Deák* 1995: 9–24.
- Szűcs Jenő*: *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984.
- Thomassen, Bjørn*: Border studies in Europe: Symbolic and political boundaries, anthropological perspectives. *Europæa* II, 1996, 37-48.
- Tibi, Bassam*: *Europa ohne Identität?* München, Siedler, 2000.
- Weinberg, Daniela*: Swiss society and part-society: organizing cultural pluralism. In *Beyond the community: Social Process in Europe*. Szerk. *Jeremy Boissevain és John Friedl*. The Hague, European-Mediterranean Study Group of the University of Amsterdam–Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1975, 91–107.

Az I. főirány szekcióülése

A magyar gazdaságfejlesztés stratégiai kérdései a világgazdasági folyamatok és az EU-integráció tükrében

Az OKTK I. főirányának szekcióülésére a Magyar Tudományos Akadémia budavári Jakobinus termében került sor. A hajdani kolostor nemrégén felújított helyisége patinás keretet adott a tudományos vitához.

Inotai András bevezetőjében – a pénzügyi helyzet vázolója után – elmondta, hogy az ülésen az 1997-ben megkezdett és 1999 végéig befejezett kutatások szerepelnek. Olyan helyzetben vagyunk – emelte ki –, amikor a hangsúly a belső átalakulásról lassan, de biztosan a külső folyamatokra helyeződik, azaz a rendszerváltásról az EU-csatlakozásra. Ez pedig egyre fontosabb követelményeket támaszt a világgazdaság – elsősorban is az Európai Unió – és Magyarország kapcsolatát, a különböző hatások vizsgálatát és a szélesebb összefüggések elemzését illetően. Nem csoda tehát, hogy az elkészült magas szintű tanulmányok rendkívül széles spektrumot fognak át mind metodológiai, mind tartalmi értelemben. A rövid bevezetőt követően került sor az öt fő csoportba rendezett tizenhat tanulmány ismertetésére és vitájára.

Az első blokk a világgazdaság kihívásait vizsgálta mind elméleti, mind gyakorlati szempontból. *Novák Csaba* előadásában a magyarországi „teljes tényező termelékenység” (TTT) változásáról számolt be. A kutatás egy hasonló jellegű elemzés folytatása, mely a távol-keleti országokra irányult. Ez természetes összehasonlítási alapot nyújtott a kapott eredmények értékeléséhez. Kiderült, hogy míg a „kistigrisek” fejlődése jórészt extenzív módon, azaz a tőke és a munkaerő fokozódó bevonásával ment végbe, addig nálunk a növekedés fő komponense a technológiai fejlődés volt. Az elmúlt évtized 10 százalékot meghaladó átlagos termelékenység-növekedése példátlan, azonban tisztában kell lennünk azzal, hogy hosszú távon ez fenntarthatatlan. A kutatás rávilágított arra is, hogy a külföldi tőke szívesebben áramlik olyan szektorokba, ahol az átstrukturálódás már végbement. A vita kapcsán nagy hangsúlyt kapott az állami szabályozás elmaradottsága, ami pedig elengedhetetlen feltétele a gazdaság megfelelő működésének.

A világgazdaság 1997 utáni fejleményeit *Farkas Péter* foglalta össze. A délkelet-ázsiai pénzügyi válságot követően bizonyos fokú stabilizációnak lehettünk tanúi. Ismét előtérbe kerültek a keynes-i eszközök, jóllehet hosszú távon ezek akár károsak is lehetnek. A kevésbé fejlett országok számára három alkalmazkodási modell fogalmazódott meg: az első (és általánosan követett) a teljes betagozódás, a második az önálló út (elzárkózás), végül a harmadik a vegyes modell, melyben fontos sajátosságokat őriz meg az adott ország. A globális folyamatok között alapvető jelentőségű az ipar súlyának csökkenése a szolgáltatások javára, mindez azonban nem jelenti fontosságának megkérdőjelezését, hiszen például a külföldi közvetlen befektetések nagy része erre irányul. Egyre nagyobb az igény a szakképzett munkaerő és a stabil társadalmi-gazdasági környezet iránt. Figyelemre méltó jelenség a nemzetközi pénzügyek területén jelentkező fokozódó *volatilitás*, ami felveti a nemzetközi szervezetek alapvető felelősségét. Regionális szinten az Európai Monetáris

Unióhoz való csatlakozás fokozatosságát hangsúlyozta, és óvatosságra intett a radikális megoldásokkal szemben.

A második blokkban a magyar gazdaság regionális környezetéről készült tanulmányok ismertetésére került sor. Először *Ludvig Zsuzsa* Oroszország helyzetét és szerepét elemezte a külföldi közvetlen beruházások tükrében. Megállapítható, hogy Oroszországba – óriási méreteihez képest – igen kevés tőke áramlott. Az okok között első helyen a társadalmi, gazdasági és politikai bizonytalanságot kell megemlíteni, mely nagymértékben csökkentette a hatalmas piac és a gazdag ásványkincs-lelőhelyek vonzó hatását. Mégis, számos transznacionális vállalat számára (Kína mellett) Oroszország továbbra is az egyik legfontosabb stratégiai célpont, annak ellenére, hogy a pénzügyi válság tovább bonyolította az amúgy is szinte átláthatatlan helyzetet. A beáramló tőke – Magyarországhoz hasonlóan, sőt sokkal inkább – egyenlőtlen eloszlást mutat regionális szinten. Moszkva, a nagyobb városok, valamint a főbb szénhidrogén-lelőhelyek körzete jelenti a fő célpontokat. Az utóbbi időben felgyorsuló beáramlás mellett egyre jelentősebb a tőke kiáramlása is, mely egyaránt jelent profit-repatriálást, valamint illegális pénzmosást. Egyes számítások szerint a kiáramló tőke mértéke meghaladja az évi 15 milliárd dollárt.

Földrajzi helyzetéből adódóan Délkelet-Európa átalakulóban lévő két legfontosabb állama, Románia és Bulgária még Oroszországnál is nehezebb helyzetben van. *Novák Tamás* előadásában négy fő okot említett meg. Elsőként az Oroszországgal kapcsolatosan is felmerült gyenge politikai stabilitást, ami elriasztja a külföldi befektetőket, másodikként a társadalmi adaptivitás és tűrőképesség alacsony voltát, ami az átmenetre jellemző feltételek súlyosságának következménye, harmadikként az előzőekből is következően megakadt reformkísérleteket (az egy lépés előre, kettő hátra politikáját), végül pedig – mindezek betetőzéseként – a külföldi tőke minimális érdeklődését. A forráshiány és a nyugat érdektelensége kilátástalan helyzetbe sodorta a két országot. A vita során kérdésként merült fel, hogy az alacsony társadalmi tűrőképességet hogyan kell értelmezni. Az előadó szerint ez a kezdeti körülmények súlyosságából adódik, nem pedig valamilyen nemzeti sajátosság következménye.

A harmadik blokkban a Magyarország EU-tagságra való felkészüléséről szóló tanulmányokat ismertették. A bővítés mellett az EU belső reformja is folyamatosan napirenden van, ezért időszerű ezzel foglalkozni. A politika szemszögéből *Hülvelly István* elemezte a folyamatokat. Az elmúlt években végbement szociáldemokrata fordulat a harmadik út ígérétét vázolta fel, azonban később nyilvánvalóvá vált e politika eszköztelensége. Elfáradtak a választók is, akik a túlbürokratizált Unió kiadásai mellett nem szívesen vállalnak többletköltségeket a csatlakozás miatt. A döntéshozók szintjén meggyökeresedett a halasztás politikája, ami nagyrészt a folyamatok belső tehetetlenségének következménye. Ahhoz, hogy elfogadtathassuk magunkat, nemcsak érdekeinket kell jobban képviselni, hanem többet is kell magunkra vállalni.

A csatlakozás regionális feltételeit vizsgálta *Ványai Judit*. Elemzéséből kiderült, hogy Budapest, illetve a Dunántúl sokkal kedvezőbb helyzetből várhatja a tárgyalásokat, mint Kelet- vagy Dél-Magyarország. Nemcsak a külföldi közvetlen beruházások tekintetében foglal el a fent említett két térség diszproporcionális helyet, hanem a kutatás-fejlesztésben is. A rendszerváltás óta a magán K+F ráfordítások értéke Magyarországon 63,6 milliárd forint volt, ebből Budapest 41,2 milliárd forinttal, a többi egyetemi város pedig összesen 11,6 milliárd forinttal részesült. Felmerült a kérdés, hogy vajon a különbségeket milyen áron, meddig és hogyan lehet, illetve kell csökkenteni. Ez politikai kérdés, amire pusztán gazdasági megfontolásokból nem lehet választ adni. A fejlesztési támogatások önmagukban nem hozhatják meg a várt sikert, ha nincs megfelelő fogadókészség a területeken. A legfejlettebb országokra jellemző arányeltolódás az ipartól a szolgáltatások felé Nyugat-Magyarországon haladt előre leginkább.

A csatlakozások egyik legfontosabb témakörét – a csatlakozás várható költségeit – elemezte *Dezséri Kálmán*. Előljáróban elmondta, hogy ezek a költségek nehezen választhatók el az átmenet egyéb költségeitől, azaz nehéz alternatív költségekkel számolni (hiszen számos olyan intézkedés született az elmúlt évtizedben, amelyek mind a demokratikus piac-

gazdaság kiépítését, mind pedig az EU-konformitást szolgálták). Előreláthatólag a legnagyobb terhet a GDP-hozzájárulás fogja jelenteni, ezt azonban ellensúlyozhatja a különböző alapokból való részesedés. Nyilvánvaló, hogy elengedhetetlen a versenyképességünk megfelelő szintre való emelése, ami igen költséges vállalkozás, és kimenetele is kérdéses. A kutatás ennek költségeit az 1995-ös GDP 50–120 százalékában jelölte meg, mely ráfordítást öt év alatt kellene realizálni. A szerző kiemelte, hogy mindenképpen célszerűnek látszik fenntartani az export-orientált növekedést a fogyasztás-orientálttal szemben, melynek elengedhetetlen feltétele a külföldi tőke beáramlása. A csatlakozás alternatíváinak költségeit firtató kérdésre azt a választ kaptuk, hogy az alternatíva egyértelmű: történelmi méretű lemaradás.

A negyedik blokkban két előadásra került sor: *Halmi Péter* az EU agrárpolitikájáról, *Benet Iván* a finn mezőgazdaság integrálódásáról beszélt. Érdekes megközelítést jelentett a mezőgazdaság közjóság jellegének hangsúlyozása, mely a táj védelmétől a vidék hangulatának megőrzéséig olyan mindenki által igénybe vehető szolgáltatásokat jelent, melyre (a közjóság jellegnek megfelelően közpénzekből) áldozni kell. A közös agrárpolitika reformját illetően a legfontosabb kérdés az ár- és egyéb támogatások szétválasztása. Ezt továbbfejlesztendő egyes elképzelések radikális reformot tartanának helyesnek, míg mások a már lezajlott reform reformjára szavaznak. Végül olyan elképzelések is megjelennek, melyek az eddigi reformokat befejezettnek tartják, és nem terveznek újakat. Összességében azonban a reform csupán mérsékelt árcsökkenést ért el, a feleslegek növekedtek, a WTO-tárgyalásokon pedig defenzív pozíció elfoglalására kényszerül az Unió.

Az ötödik blokkban került sor az egyik legizgalmasabb kérdés, a magyar gazdaság versenyképességéről szóló tanulmányok ismertetésére. Az *Árva László* által vezetett kutatás számos érdekes – és vitára okot adó – megállapításra jutott. Először is az ezredfordulóra elért 60 százalékos külföldi tulajdoni arányt olyan határként értelmezték, mely a tulajdonosi ellenőrzés elvesztésén keresztül negatív jellemzőket hordoz. Ezt a vitában többen is életveszélyes felfogásnak minősítették, és rámutattak, hogy a külföldi tőke beáramlása a növekedés egyik alapfeltétele. A tanulmány negatívumként értékelte az egyre erősödő tőke kivonást, bár ez lehet természetes folyamat is (igaz az orosz esetben valóban sok veszélyt rejt magában). Másfelől pozitívan értékelték a a külföldi tőkével beáramló pótlólagos erőforrásokat, a technológia-transzfert, valamint a foglalkoztatottság bővülését is.

A Dezséri Kálmán által követendő stratégiának tartott exportvezérelt növekedés másik oldalát, a fogyasztás és a növekedés kapcsolatát vizsgálta *Borbély Szilvia*. A kutatás hipotézisei szerint a növekedés fő mozgatórugója az erőteljes belföldi fogyasztás. Számos különböző országra elvégzett elemzés alapján azonban nem sikerült bizonyítani, hogy a növekvő fogyasztásnak köszönhetően lendülne fel a gazdaság. Sőt, a vita során elhangzott az az érv is, mely szerint valószínűleg fordított a kapcsolat a két mennyiség között, azaz az erőteljes gazdasági növekedés teszi lehetővé a nagyobb mértékű fogyasztást.

A magyar ipar szerkezeti átalakulását vizsgálta *Kerepesi Katalin* néhány transznacionális vállalat példáján keresztül. Kérdőíves felmérések és az anyacégnél dolgozó felső vezetőkkel folytatott interjúk alapján sok tanulságos eredmény született. Mindenekelőtt szembetűnő volt a vállalatoknál végbement profiltisztítás, mely a nem nyereséges részlegek leépítését, illetve eladását jelentette, valamint a stratégiai célokban bekövetkezett változások. Ezek szerint már nem Kelet-Közép-Európa a fő célterület, hanem Oroszország és Kína. Azonban így is megmarad kapu-szerepünk kelet felé, emellett pedig nyitva állnak bizonyos K+F lehetőségek. Ezek főleg a fejlesztés terén nyílnak különböző termékek olcsó változatainak kifejlesztésében, ami már eddig is sikereket hozott számunkra. A tanulmány három kitérési pontot vázolt fel: egyrészt az önfinanszírozással és megfelelő referenciákkal alátámasztott kis- és középvállalati integrálódást, másrészt a kelet felé történő tőkeexportot, végül pedig a vállalati diverzifikációt. Sajnálatos tényként hangzott el, hogy a kisvállalatok mindössze 8–10 százaléka képes integrálódni a transznacionális környezetben.

Az ülés utolsó előadójaként *Ehrlich Éva* az egyik legizgalmasabb terület, az infrastruktúrák és a szolgáltatások sajátosságait mutatta be. Az egyik fő tendenciaként a nemzetközi hálózatok térnyeréséről számolt be, melyek már nem pusztán nemzeti hálózatok

összességét jelentik, hanem valódi nemzetközi projektek, ahol a nemzeti részek pusztán alárendelt szerepet játszanak. Második jellegzetesség az állami monopóliumok leépülése, mely azonban különböző sajátos, új (például közös) finanszírozási formák megjelenésével együtt megy végbe. Fontos jelenség a közlekedés szállítási igényességének csökkenése, ezzel párhuzamosan a vasút háttérbe szorulása és a közút térnyerése is. Végül a munkaerő-kereslet átalakulásáról volt szó, a részfoglalkoztatottság igényének megnövekedéséről, valamint a magas tudásszint és az innovációs képesség döntő jelentőségéről. Az előadás azzal a jó hírrel zárult, hogy a telekommunikáció területén Magyarország hatalmas fejlődést mutatva elérte az EU-átlagot.

A szekcióülés zárásaként *Inotai András* hangsúlyozta az OKTK-kutatások hallatlan fontosságát mind a társadalmi folyamatok megfelelő interpretálásában, a különböző társadalom- és gazdaságpolitikai döntések előkészítésében, mind pedig a hosszú távú, országos jelentőségű stratégiák kimunkálásában. Kérte a jelenlévőket, hogy kutatásaik folytatásával és elmélyítésével a jövőben is járuljanak hozzá Magyarország nemzetközi sikerességének minél hatékonyabb megalapozásához.

Székely-Doby András

A II. főirány szekcióülése

A termelési, a foglalkoztatási és a tulajdoni szerkezet átalakulása a magyar gazdaságban

Halpern László elnöklétével a délelőtt folyamán hat előadást tartottak. *Barta Györgyi* a budapesti ipar átalakulásáról beszélt, ahol egyrészt dezindusztrializációs folyamat megy végbe, az ipar karcsúsodik, különösen ami a foglalkoztatottak számát illeti. Az elmúlt években a foglalkoztatásnál kisebb mértékben csökkent az ipar részaránya a budapesti gazdaságon belül a termelésben, a beruházásban és az export teljesítményében is. Másrészt azonban, a dezindusztrializációval párhuzamosan, dinamikus az ipar átstrukturálódása, modernizálódása. Eltűnően vannak az alacsonyabb hozzáadott értéket termelő ágazatok, a budapesti ipar gerincét elsősorban a vegyipar, a részarányában lassan csökkenő élelmiszeripar és az újra erősödő gépipar alkotja. A zöldmezős beruházások terepe az agglomerációs gyűrű, ahol az ipar termelékenységi szintje – a Dunántúl északi részének iparához hasonlóan – magas. A budapesti agglomeráció ipara jelenleg is a legnagyobb ipari koncentráció az országban. A beruházások (főként a külföldi működőtőke-beruházások) mértéke és jellege azt sejteti, hogy az ipar hosszú távon fontos alkotórésze marad a budapesti gazdaságnak.

Borszéki Zsuzsa Magyarország EU-csatlakozásának ipari és kereskedelmi vonatkozásairól tartotta előadását. Rendkívül nagy problémának tartja a gazdaság regionális polarizálódásának folyamatát. A régiók gazdasági teljesítményében több mint háromszoros különbség mutatható ki. Ezt olyan mértékű differenciálódásnak tartja, amely akadályt fogja jelenteni az EU-csatlakozásnak is. A különbségek kialakulásában nem arról van szó, hogy a külföldi vegyesvállalatok versenyét nem bírják a hazai kis- és középvállalatok, minthogy az előbbiek 60 százaléka az iparban, az utóbbiak több mint háromnegyed része a szolgáltató szektorban koncentrálódik. A probléma inkább a külföldi működő tőke erős területi koncentrálódásából és a hazai kis- és középvállalatok alacsony termelékenységéből adódik.

Kiefer Márta előadása a magyar iparvállalatok piacorientációjáról, mikroszintű EU-integrációjáról szólt. Kiemelten foglalkozott a gépipar azon programjavaslatainak elemzésével, amelyek az EU-integráció lehetséges főbb típusait érintik. Mivel az EU a szektorális

ösztönző programok visszaszorítására törekszik, és előnyben részesíti a különböző jogcímen finanszírozott közösségi programokat, így elsősorban ajánlatos olyan javaslatokat megfogalmazni, amelyek nem szektorális jellegűek. Sokkal célszerűbbnek látszik különböző típusú fejlesztési feladatokra (például egy-egy termékcsoport rekonstrukciójára, K+F tevékenységekre, a környezetvédelemre) koncentrálni, és ezek EU finanszírozási lehetőségeibe bekapcsolódni. A magyar gépiparon belül foglalkozott a termékszerkezet-váltás kérdéseivel, a gyártmánystruktúra korszerűsítésével, a különböző beszállítói programokkal, a K+F források növelésének sürgető igényével, a kis- és középvállalkozások átfogó és differenciált fejlesztésének igényével és a regionális támogatások szükségességével.

Petri Zoltán előadása az innovációs folyamatok állami kezelésével foglalkozott. Az állami szerepvállalás két területen jelenik meg elsősorban: a kis- és középvállalatokban, illetve az innovációs szakemberek képzésében. A kormányzati beavatkozások eszközei az állami tulajdon szabályozása, a törvények betartatása, a piaci és a társadalmi befolyásolás. Az innovációs folyamatok finanszírozása megjelenik a kockázatvállalásban, a kölcsön nyújtásában, a csökkentett kamatlábak alkalmazásában, a kormányzati részvények bevezetésében, az adó- és vámkedvezmények nyújtásában és az új szellemi termékek jogi oltalmazásában. Az innováció állami irányításának fontos jellemzője a többközpontú koordináció. Az innovációkkal kapcsolatos döntések vonatkoznak az innovációs célok és az innovációs projektek meghatározására, a szelektált variánsok részletes elemzésére, az értékelésre és megvalósításra. Hangsúlyozta az innováció, a K+F támogatások rendkívül alacsony, de szerinte lassan növekvő szintjének problémáját.

Lakner Zoltán a multinacionális vállalatok szerepét mutatta be a magyar élelmiszeripar versenyképességének alakulásában. Megállapította, hogy a kelet-európai országok fejlettségi szintje és a külföldi működőtőke-beruházások mértéke között laza a korreláció. A multinacionális vállalatok elsősorban biztos piacokat keresnek az élelmiszeriparban, monopóliumhelyzetre törekszenek, egyszerű gyártástechnológiával jelennek meg olyan országokban, ahol stabil a mezőgazdasági háttér. Magyarországon súlyos probléma a mezőgazdasági termékek gyenge színvonala és az alacsony belföldi kereslet. Jelentős átrendeződés várható a magyar élelmiszeriparban: tökekonzentráció, erősödő vertikális integráció, valamint fokozódó verseny a telephelyekért.

B. Boda Dorottya a munkavállalói tulajdonban lévő vállalatok működéséről tartotta előadását. Jelenleg Magyarországon mintegy 250 vállalat – a vállalatok egy százaléka – van MRP tulajdonban, ahol a foglalkoztatottak 1,2 százaléka dolgozik. Többségük a KKV szektorhoz, a kereskedelem és az élelmiszeripar ágazataihoz tartozik. Három kérdést boncolt előadásában: vajon életképesek, versenyképesek és hosszú életűek-e az MRP-s cégek? Az első két kérdésre pozitív válasz adható: az MRP-s cégek átlagbevétel növekedési indexe, jövedelmezősége átlagos, sőt az MRP-s cégek nyeresége nagyobb a magyar átlagnál. Nincsenek jobban eladósodva, mint más vállalatok. Értékük a munkaerejük. Mindemellett, nem lesznek tartós szereplői a piacnak, mivel nem megfelelőek a fejlődésük feltételei. Beruházási tevékenységük visszafogott, a hiányos és ellentmondásos jogi szabályozásuk miatt nehezen jutnak hitelhez.

A szekció délutáni ülését *Sipos Aladár* elnökletével tartotta. *Fekete György, Kukovics Sándor, Molnár László, Neumann László* és *Villányi László* előadását vitatták meg. A felmerült legfontosabb kérdések a következők voltak:

Az EU-csatlakozás agrárstratégiájának alternatív alapozása

Ne gondoljunk pillanatnyilag arra, hogy EU-tagságunk napirendre került, csupán a nyugat-európai felzárkózásunk követelményeiből induljunk ki. Gazdaságpolitikánk talán elfogadhatónak tartja az ágazat csökkenő exportjával jellemezhető jövőképét. Ha kezdi csendben leírni az ágazatot, akkor valószínűleg igen. Akkor az ágazat számára mennyiben bocsátott rendelkezésre erőforrásokat? Ezeket a tüneteket mődünk volt számos alkalommal tapasztalni. És mit szól ezekhez a belső vitáinkhoz Brüsszel? Nem csupán diplomáciából hallgat. A Nyugatnak mindegy, hogy összezsugorodott mezőgazdaságot fogad be vagy

sem, ha a mi gazdálkodási rendszerünk áttekinthető, kiszámítható. Brüsszellel szemben érthetően igyekszünk minél kedvezőbb bázist kialakítani a meglehetősen gyenge tárgyalási pozícióban. Ugyanakkor legalább ilyen igyekezettel kellene a bázishelyzet javítására törekednünk. Ez azonban még a retorikánkban is nagyon hiányos, hát még abban az emberfeletti erőfeszítést igénylő feladatban, amit senki sem old meg helyettünk. Hol van a korábbi „sikerágazat”, amelynek társadalmi összefüggéseit élesen vitatják, de amelynek technológiai fejlődését világszerte elismerték? A rendszerváltás után sajnos a brüsszeli csatlakozásunk alternatíva nélküli folyamatában szinte egy évtizednyi késésben vagyunk. Hogy miért? Nem vitás, hogy a szétesett termelésünknek a tőkeszegénység melletti helyreállítása az elsődleges nehézség. Kétségtelen azonban, hogy az is hátráltató tényező, ha egyesek Brüsszel helyett arra tartják magukat illetékesnek, hogy megmondják, mi az EU-konform. Az EU-tárgyalások igény szintje feltételezésünk szerint közmegegyezést helyezhet előtérbe folyamatos érvelésünk esetén a stratégiát jórészt meghatározó bázishelyzet egyes kérdéseiben, az agrár fejlődési pályát meghatározó egyes hatótényezők értelmezésében, sőt magában a jövőkép vonatkozásában is.

A tulajdoni, vállalati, termelési és foglalkoztatási szerkezet átalakulása a magyar agrárgazdaságban

Amint az előre látható volt, a mezőgazdaság átalakulása hosszabb folyamat lesz a magánosításnál, és a föld tulajdoni szerkezetének a változásai sem fejeződnek be a privatizációval. A tulajdonviszonyok újabb változásai pedig tovább alakíthatják a vállalati és a termelési szerkezetet is. A privatizáció többek között felszínre hozta a föld tulajdoni szerkezetének elaprózottságát; a földtulajdonosok előregedését.

Az elaprózottság másként jelentkezik a kárpótlással szerzett földeknél, mint a részarány-tulajdonoknál. A kárpótlással szerzett földeknél a tulajdonszerkezet elaprózottságához társul a birtokszerkezet elaprózottsága aszerint, hogy a kárpótoltak hány táblából sikerült földet szereznie a licitálás során. Mint magatartásformáló tényezőt kell figyelembe venni a földtulajdonosok korát, mert ez meghatározhatja, lesz-e a belőle egyéni gazdálkodó vagy sem. Figyelembe kell venni a 0,5–10 hektáros birtokokat, amelyek 732 600 háztartáshoz tartoznak. Ennyi háztartás birtokolja a földterület 48,7 százalékát!

A magyarországi beruházási folyamatok elemzése

Az 1995-ös stabilizációs intézkedéscsomag azt szolgálta, hogy javuljon a költségvetés nettó pozíciója és többletforrások jöjjenek létre a hazai vállalkozások beruházásai számára. Az eddig elért hatás e területen meglehetősen ellentmondásos. A magyar beruházások GDP-hez viszonyított, 1990–98 között 20–24 százalék körül mozgó értéke a régióban nem kirívóan alacsony. A beruházások egyik jelentős forrása 1990–96 között a devizahitel lett. A vállalati devizahitel-állomány 1993 végén 2,4 Mrd, 1994 végén 3,7 Mrd, 1995 végére 5,6 Mrd, 1996 végén 6,1 Mrd USD-t ért el. A tendencia 1997-ben megfordult, a vállalkozások devizahitel-állománya (külföldi és belföldi devizahitelek összege) 5 Mrd dollárra csökkent. Az 1995-től megindult kamatsökkenés jótékonyan hatott a gazdasági szereplőkre: nőtt a hiteligeny, s erősödött a verseny a bankok között is. A kedvező kilátásokkal rendelkező vállalkozások számára hitelbőség volt; belföldön és külföldön is forrásokhoz juthattak. A beruházásokban a külföldi részvétel erősödött.

Foglalkoztatási és munkaügyi viszonyok a privatizált közszolgáltató vállalatoknál

Csökkenett a szakszervezetek szerepe. A munkahelyi kollektív szerződésekből előforduló témák gyakorisága százalékban kifejezve:

	Versenyszféra (Mt)	Költségvetési szféra (Kjt.)
A SZERZŐDÉSKÖTÉS ELJÁRÁSI SZABÁLYAI		
a kollektív szerződés felmondására	76	84
ebből: az MT/Kjt.-től eltérő szabályok	17	10
a kollektív szerződés módosítására:	57	68
MUNKAÜGYI KAPCSOLATOK SZABÁLYOZÁSA		
a szerződő felek kapcsolatrendszere	68	75
a szakszervezetek jogköre	69	77
a szakszervezetek működése	69	80

Az 1998-ban regisztrált kollektív szerződések a versenyszférában:

Vállalati létszám	Munkáltatók száma a versenyszektorban	Kollektív szerződéssel rendelkező munkáltatók (%)
1001 felett	170	86,5
501-1000	312	61,2
301-500	381	50,7
51-300	4 831	11,7
21-50	9 215	1,1
5-20	33 050	0,1
Összesen:	47 959	2,6

A mezőgazdasági kis- és középvállalkozások piaci és gazdaságpolitikai alkalmazkodása

Az alkalmazkodás fő problémái: finanszírozás, értékesítés, gépesítés, raktározás. Csekély az előnyösebb nagykereskedelmen keresztül történő beszerzés aránya, ugyanakkor jelentős az előnytelen értékesítés aránya, azaz a drágán való beszerzés és olcsón történő értékesítés jellemzi a kis- és középvállalkozásokat. További problémát jelent az értékesítésben a megbízhatóság (a vevők nem fizetnek). A gazdálkodók 81,7 százaléka szerint a piacon hátrányos a helyzetük. Nem adózó a mezőgazdasági vállalkozók 88 százaléka. Az EU-csatlakozást elsősorban az iskolázottabbak támogatják. Az östermelők fele nem tartja a csatlakozást támogatandónak. Különösen nagy ezen csoport aránya Bács-Kiskun megyében. A vita során kiderült, hogy ezt a sajátos megyei támogatást más tapasztalatok is teljes mértékben alátámasztják.

Barta Györgyi-Fekete György

A III.a főirány szekcióülése

Közigazgatás-fejlesztés és önkormányzatiság

Az ülést *Boros László*, a főirány vezetője nyitotta meg. Bevezetőjében rámutatott arra, hogy a közigazgatás fejlesztésének társadalomtudományi háttérét biztosító kutatások tematikai spektruma az elmúlt időszakban szélesedett. A központi közigazgatás átfogó reformjának lezárulása után előtérbe kerülhettek a közigazgatás különféle szintjeinek és intézménytípusainak szociológiai, politológiai, jogtörténeti, rendvédelmi, katasztrófa-elhárítási és bibliográfiai-szakirodalmi vizsgálati aspektusai. Ezt a tematikai és módszer-

tani sokszínűséget tükrözte az ülés is, amikor a kiválasztott problémák és a felkért előadók körével reprezentálta a közigazgatással foglalkozó kutatások interdiszciplináris jellegét. A kutatási beszámolókból a főirány vezetője arra következtetett, hogy az OKTK által az egyes pályázóknak nyújtott szerény támogatás is fontos és hasznos hozzájárulás volt a magas színvonalú tudományos produktumok megszületéséhez.

Első előadóként *Széman Zsuzsa* szociológus tájékoztatta a hallgatóságot a szociális szférában tevékenykedő civil szervezetek és az önkormányzatok közötti kapcsolatokról készített szociológiai vizsgálatának eredményéről. Táblázatokkal demonstrálta, hogy 1998-ban már az önkormányzatoknak több mint 80 százaléka kapcsolatban állt egyesületekkel és alapítványokkal. Ez a fél évtizeddel korábbi helyzethez képest csaknem 20 százalékos növekedést jelent. Még látványosabb, 70 százaléknál is nagyobb az egyházakkal kialakított együttműködés arányának a javulása. Az érdekvédelmi és a piaci szereplőkhöz fűződő viszony látható bővülésével együtt az adatok összességükben lassú minőségi változást mutatnak az önkormányzatoknak a szociális szféra szereplőivel kialakított kapcsolatában. Az önkormányzatok egyre inkább vegyes jóléti modellben gondolkodnak. A nem állami szereplőkkel való együttműködésben tovább nőtt a jogilag szabályozott formák szerepe.

Horváth Péter politológus doktorandusz a központi kormányzati döntésmechanizmus kutatásában elért eredményeiről számolt be. Vizsgálatának fókuszában a Miniszterelnöki Hivatal állt. A konstruktív bizalmatlansági indítvány intézményével alkotmányosan megerősített miniszterelnöki pozíció, továbbá az erre épített ún. kancellár-demokrácia objektíve koncentrálna a kormányzati döntéshozatal meghatározott erővonalait a rendszerváltás után. Ennek következményeként folyamatosan növekedett a Miniszterelnöki Hivatal mérete és döntési kompetenciája. A kutatás vizsgálta az 1998 utáni változásokat is, különös tekintettel a referatúrák új rendszerének kiépítésére és a működésükkel kapcsolatos kritikákra. Az átszervezett mechanizmus bizonyos egységei lényegesen hatékonyabbak lettek az új felállásban, míg más területeken az eddigi tapasztalatok szerint nem vált be a változtatás. Egyértelműen pozitív hatása volt viszont annak, hogy a MEH vezetését miniszter vette át.

Máthé Gábor jogtörténész összefoglalta annak a kutatássorozatnak néhány fontosabb következtetését, amelyet horvát kollégákkal együttműködve végzett az Osztrák–Magyar Monarchián belüli Magyar Királysághoz tartozó Horvátország állami intézményrendszerének sajátosságairól. A magyar–horvát kiegyezés sajátos természetéből egészen más kapcsolat és együttműködés következett, mint az osztrák–magyarból. A horvát intézményi megoldások bizonyos esetekben a magyar rendszerbe illeszkedtek, egyes szervezeti formák közvetlenül tovább éltették a korábbi osztrák konstrukciókat, míg meghatározott feladatokat sajátos horvát nemzeti változatokat reprezentáló módon oldottak meg.

Mezey Barna a magyar jogtörténeti bibliográfia elkészítésének folyamatáról, az elvekről és a nehézségekről tájékoztatta az ülés résztvevőit. Nem a munka módszertani részleteiről számolt be, hanem azokról az intellektuális dilemmákról, amelyek nem új keletűek az ilyen jellegű munkáknál. Magának a jogtörténeti irodalomnak az elhatárolása a történeti, a szakjogtudományi és az egyéb társadalomtudományi témáktól meglehetősen bonyolult volt mindig is. A legmagasabb színvonalat produkált korábbi hasonló törekvések tapasztalataiból, a magyar jogtörténet nagyjainak útmutatásaiból és a rendelkezésre álló feltételekből (köztük az OKTK támogatásából) álltak össze a munka eredményes elvégzésének háttértényezői.

A honi katasztrófavédelem stratégiai elveiről és gyakorlati feltételeiről *Karap Géza* előadásában hallhattunk. A projekt felelőse, *Károlyi László* külföldön tartózkodott, így kollégája és munkatársa vállalta a téma megvilágítását. Definiálta a katasztrófa minősíthető jelenségek körét, majd beszámolt arról, hogy közel kétezer vizsgálati anyagot tanulmányoztak a kutatás során. Értékelte a természeti jelenségek által keltett és a veszélyes anyagok által kiváltott veszélyek gyakoriságát. Kitért a katasztrófák elleni védekezés szabályozásának gondjaira és tényeire, a védekezésben részt vevők körére és feladataikra, valamint a katasztrófák által okozott károk rendezésének problémájára.

Parádi József is bibliográfia készítéséről számolt be, méghozzá olyanról, amely speciálisabb, mint a jogtörténeti. Meglepte a hallgatóságot a magyarországi rendvédelmi irodalom csekély feldolgozottsági és korlátozott összegyűjtöttségi állapotaira vonatkozó információkkal. Felvázolta módszertani elveit, amelyeket következetesen igyekezett megvalósítani munkája során. Váratlan kutatási eredményként demonstrálta, hogy milyen meglepően nagyszámú idegen nyelvű publikáció jelent meg a magyarországi rendvédelem témájában. A többi résztvevővel összhangban megállapította, hogy a rendvédelem-történeti és a jogtörténeti bibliográfiák elkészültével a szakirodalom feldolgozói jóval kedvezőbb helyzetbe kerültek.

Boros László

A III.b főirány szekcióülése

A regionalitás különböző aspektusai és dimenziói az OKTK kutatások tükrében

Csatári Bálint, az ülés elnöke bevezetőjében hangsúlyozta, hogy lankadatlan és rendkívül sokirányú az érdeklődés az e főiránytól elnyerhető pályázati támogatások iránt is. Ez nemcsak a pályázók kutatói kíváncsisága, ambíciója tekintetében fontos, hanem azért is, mert a döntéshozó gyakorlat is igényt tart ezekre az eredményekre. A főirányhoz kapcsolódó kutatások rendkívül széles tematikai palettát képviselnek, és nagyon különböző a megítélt támogatások mértéke is. Néhány közös elemük azonban megadható.

Egy ilyen közös elemként említhető, hogy a támogatott munkák – illeszkedve a pályázati kiíráshoz is – kifejezetten új regionális, illetve területi kutatási irányok elkezdését vagy éppen befejezését szolgálják. Az eredmények újszerűsége nemcsak a pályázó kollégák kreativitását és elhivatottságát tükrözi, hanem talán azt is, hogy kevesen vagyunk a regionális folyamatok feltárása során felmerült problémák jobb megismeréséhez.

A másik közös elem az inter-, sőt multidiszciplinaritás mellett, hogy az új regionális tudományos szemlélet kialakításához, megalapozásához az elvégzett munkák között egyszerre vannak jelen a klasszikus, a lokalitás és a mikrovilág esettanulmányaira építő területi-települési-ágazati kutatások és a modernebb, dinamikusabb, az áramlásokat, a hálózati makrofolyamatokat feltáró-elemző munkák. A szekcióülésen az elmúlt évek lezárt munkáiból – a közösen vállalt európai regionális integrációs folyamatok különböző megközelítéseinek szellemében – három fő témakört érintettek az előadók.

Az egyik témakör a környezet kutatása és fejlesztése, amelyek nemcsak hazánk e téren való és a csatlakozással kapcsolatos kétségtelen lemaradásának a behozását segíthetik, hanem hozzájárulhatnak a fenntartható fejlődés sokoldalú társadalmi értelmezéséhez, megközelítéséhez, illetve alkalmazásához.

Rácz Lajos az Alföld hosszú távú éghajlatváltozásainak elemzését előadva – több évszázados értékelő adatsorok összekapcsolásával – azt bizonyította, hogy az évszakok korábbi jellegüket elvesztő változásai és az egyre szélsőségesebbé váló klimatikus viszonyok jelentős – a környezet egészét érintő – alkalmazkodást igényelnének a gazdaság és a társadalom részéről egyaránt.

Az ún. szocialista iparvárosaink (Tatabánya, Komló, Dunaújváros) társadalmának környezeti konfliktusra való érzékenységéről szólt *Szirmai Viktória* előadása. A vizsgált „mintavárosok” igen eltérő környezet-fejlődése és annak különböző megítélései mellett azt az általánosítható tanulságot is levonta az előadó, hogy az EU környezeti politikája számos szempontból mást vár el, mint a hazai gyakorlat. A „követő” helyett „megelőző” beavatkozásokra lenne szükség.

A környezeti előadásokhoz szorosan kapcsolódtak a főirányon belül igen tartalmas részt képviselő agrár- és erdészeti kutatások. *Burgerné Gimes Anna* 11 megye egyéni és társas mezőgazdasági vállalkozásait érintő empirikus felmérésének eredményeit bemutattva kiemelte, hogy ha lassan is, de elkezdődött – elsősorban bérleti formában – az üzemi koncentráció. Működésükben, gazdálkodási jellegükben és eredményességükben is egyre inkább elkülönülnek egymástól az egyéni, a törpegazdaságok és a „teljes” foglalkoztatást biztosító 50–100 hektár felettek. Ez utóbbiak termelési, felszereltségi és foglalkoztatási adatai már egyre inkább megközelítik az EU-ban mért szinteket.

Fehér Alajos a mezőgazdasági térhasználat észak-magyarországi vizsgálatából azt emelte ki, hogy a termelési szerkezetet az egyszerűsége törekvés, az extenzifikálódás és a pillanatnyi piaci, illetve támogatási előnyök kihasználására való törekvés egyaránt jellemezte. Vizsgálataik alátámasztották, hogy a lokális és a központi koordinációs struktúra és az integrációs struktúra kiépülésének hiányai és funkcionális zavarai az agrártermelők alkalmazkodási zavaraival társulva az észak-magyarországi statisztikai vonzáskörzetek többségénél jelentősen hozzájárulnak a strukturális jegyeket viselő, regionálisan megfelelő alkalmazkodási válságok tartósságához, illetve mélyüléséhez.

Kovács Teréz a falusi átalakulás gazdasági és társadalmi konfliktusairól tartott értékes beszámolójában három eredményt emelt ki: a tulajdonváltások hatásait, a falusi társadalom jövedelemviszonyainak kedvezőtlen változását és a lokális közösségek újjászervezésének nehézségeit.

Illyés Benjámín a fenntartható erdőgazdálkodás feltételrendszerének fejlesztéséről tartott előadása során rámutatott az ökológiai és ökonómiai (tartamos, fenntartható) erdőgazdálkodás és a regionális tervezés összefüggéseire. Megállapította, hogy a rendszerváltás után a részvénytársaság szervezetben működő magyar állami erdőgazdálkodás gazdaságilag eredményes működéssel egyúttal stabilizálta az állami erdők állapotát. Az európai állami erdészeti szervezeti típusainak és fejlesztési irányainak elemzéséből azt a következtetést vonta le, hogy ezzel összhangban van a magyar állami erdészeti jelenlegi szervezete.

A másik nagy témakörben hazánk tágabb, de legalább közép-európai szintű regionális integrációjának vizsgálataiból hangzottak el előadások. Ezek részben a növekvő számú határ menti, interregionális kutatásokat ölelték fel, de nagyon érdekesek és hasznosak lehetnek a nemrég indult Kárpát-medencei és más eurorégiós vizsgálatok is. *Rechnitzer János* az elmúlt tíz év regionális folyamatainak értékelésekor kiemelte az átmenet három fő sajátosságát: az államszocialista termelői gazdaság bizonyos elemeinek továbbélését, a modern piacgazdaság jellegadó megjelenését, illetve bizonyos posztmodern jelenségek feltűnését. Az általa kifejtett hat regionális fejlesztési dilemma közül legfontosabbnak a magyar régiók európai integrációs folyamatainak felgyorsítását ítélte.

Részben ehhez is kapcsolódva *Süli-Zakar István* a Kárpátok-Eurorégióban folytatott kutatásait mutatta be, hangsúlyozva, hogy e különös európai jelentőségű fejlesztési kulcsterület akkor juthat majd előbbre, ha az érintett szomszédos országok régiói is alkalmassá válnak az önálló területi döntéseken alapuló együttműködésre.

Ennek egyfajta és rendkívül érdekes történeti-földrajzi, illetve regionális „igazolását” adta *Beluszky Pál* előadásában, mely a századelő Magyarországnak területi differenciáit vizsgálta. Rámutatott, hogy az elmaradottság és a fejlettség általa feltárt méréseredményeit, indikátorait csak a maguk területi „relativitásában” lehet helyesen értékelni, s arra is, hogy a város- és térszerkezet alapján kialakult alapstruktúra sokkal lassabban változik, mint gondolnánk. Sőt a nemzetközti területi integráció fejlődésével még újjá is éleszthetők olyan együttműködések, akár a Kárpátok-Eurorégióban, a többi szomszédos ország határ menti zónáiban, amelyek kölcsönösen építenek a korábban okszerűen kialakult és hajdan jól működő térsztruktúrára.

A harmadik igen érdekes, s újnak is nevezhető kutatási irány a főirányon belül az innovációk és az információs társadalom területi terjedésének kutatásai voltak. Az eredmények elég nyilvánvalóan támasztják alá, hogy a következő évtized területi fejlődésének, s a remélt területi felzárkózásnak ezek lesznek/lehetnek a kulcstényezői. Részben ezt igazolta *Nagy Gábor* az információs társadalom kialakulásának regionális különbségeiről szóló

előadása, amelyben bemutatta és értékelte, hogy a megyék és régiók eltérő fejlődési színvonalának különbségei a vizsgált probléma szerint még markánsabban mutathatók ki. Kiemelte azt is, hogy az információs társadalom és gazdaság egyes tényezőinek megjelenése még erőteljes budapesti és nagyvárosi koncentrációt mutat.

Az innovációk lokális megjelenésének szükségességéről és sajátos formáiról tartott előadást – egészen eredeti megközelítésben – *Gadócziné Fekete Éva*. Összegzésként a mintegy 800 helyi fejlesztő szervezet vizsgálata alapján azt emelte ki, hogy az elmaradott falusias kistérségekben a megújuláshoz, a fenntartható fejlődéshez szükséges ismeretek megszerzése és adaptációja is innovációnak tekinthető.

Környezeti alapok, regionalitás, információ és innováció – a globalitás és a lokalitás egyszerre való figyelembevétele. A fenti „jelszöszörű” tartalmi megjelenítés mellett a szekció leginkább a gyakorlati döntéshozók számára szükséges alapkutatások fontosságát hangsúlyozta és igazolta.

Csatári Bálint

A IV. főirány szekcióülése

Felsőoktatás, szakképzés, kisebbségi oktatás

A szekcióülésen elhangzott előadások az OKTK által 1999–2000-ben támogatott kutatási témák közül hat eredményeit mutatták be. Az előadások két nagy tematikus blokkba szerveződtek: a felsőoktatási rendszer problémái és fejlődése, illetve szakképzés és regionális együttműködés. *Halász Gábor* bevezetőjében kiemelte a plenáris ülésen elhangzott előadások azon elemeit, amelyek az oktatással kapcsolatos kormányzati politika és az ennek megalapozását célzó kutatások számára különösen relevánsak. Az előadókat és a jelenlévőket arra kérte, hogy saját kutatási eredményeik bemutatása során ezeket is vegyék figyelembe.

A felsőoktatási témablokkban elhangzott előadások közül az első, *Gábor Kálmán* a Széchenyi-ösztöndíj hatásvizsgálatát ismertette. A bemutatott kutatás az ösztöndíjat elnyert egyetemi oktatókkal készített interjúkra épült. Céljai közül hármat érdemes hangsúlyozni: (1) Annak feltárása, hogy ez az új támogatási forma játszott-e valamilyen szerepet, és ha igen milyen a felsőoktatás modernizálásában egy olyan időszakban, amikor egyéb modernizációs hatások is érvényesültek (pl. PhD-képzés bevezetése, integrációs törekvések); (2) Az ösztöndíj bevezetése milyen hatást gyakorolt a felsőoktatási intézmények belső szervezetére, az intézményeken belüli szakmai hierarchia alakulására, a támogatás nyomán kialakuló új jövedelemkülönbségek okoztak-e szervezeti feszültségeket. (3) A felsőoktatással foglalkozó szakmai nyilvánosságban milyen viták kísérték a bevezetést. A kutatás megmutatta, hogy az ösztöndíj bizonyos körben elősegített tartalmi modernizációs folyamatokat, új szakok indítását, korlátozott mértékben hozzájárult az egyetemi és az egyetemen kívüli (akadémiai) szféra együttműködéséhez, stabilizálta egy középgeneráció helyzetét az egyetemi oktatói karon belül, továbbá elősegítette bizonyos interdiszciplináris elemek erősödését és a felsőoktatás versenyképességét. Hatását ugyanakkor csökkentette a támogatás jövőjének fennmaradó bizonytalansága, az oktatói karon belüli egyenlőtlenségek nyomán keletkezett szervezeti feszültségek. Kérdésként merült fel a támogatás első köréből kikerülők várható szervezeti reintegrálódása és az ennek nyomán változó szakmai pozíciója. Az ösztöndíj jelentős vitákat generált a felsőoktatás szakmai nyilvánosságán belül. A fejlesztő hatásokat hangsúlyozók és a támogatottak pozitív véleménye mellett sokféle ellenvélemény is megfogalmazódott, melyek egy része különböző okokból megkérdőjelezte e támogatási forma létjogosultságát is.

Tóth Tamás „Az európai egyetem funkcióváltozása” c. kutatási eredményeit ismertette. Ez az MTA Filozófiai Intézete által kezdeményezett és folytatott kutatás filozófiai megközelítésben vizsgálta a modern felsőoktatási rendszerekben az elmúlt évtizedekben lezajlott változásokat. A kutatók arra a kérdésre keresték a választ, vajon a középkori tradícióból született európai egyetemi modell a hallgatói létszámok növekedése, az ezt kísérő intézményi differenciálódás (pl. a nem egyetemi felsőoktatási szektor kiépülése), a gazdaság szférájával való kapcsolatok erősödése és más változások nyomán milyen funkcionális átalakuláson megy keresztül. Az európai egyetemi eszme fejlődésében a kutatás megkülönböztette a premodern, a modern és a posztmodern időszakot. A modern európai egyetemeken belül négy alapvető fejlődési mozzanatot azonosított, melyek a következők: (1) a specializáció és professzionalizálódás, (2) új diszciplínák intézményesülése, (3) a belső szervezeti differenciálódás és az ezt kísérő szervezeti konfliktusok, (4) a tudományos kutatási funkció megerősödése.

A szekcióban izgalmas vita bontakozott ki arról, vajon a bemutatott átalakulási folyamat mennyire értelmezhető olyan mélyülő válságként, amire még nem sikerült megoldást találni (eszerint az eddigi viták általában nem vezettek működőképes kormányzati politikákhoz), avagy mennyire olyan pozitív folyamatként, amely – még ha fájdalmas elemekkel is kísért – valójában nem más, mint a felsőoktatási rendszer sikeres alkalmazkodása a változó társadalmi környezethez (amit a kormányzati politikák is elősegítettek). Vita alakult ki a kutatásnak azzal a megállapításával kapcsolatban is, hogy vajon a nyolcvanas-kilencvenes évek felsőoktatással kapcsolatos kormányzati politikája, amelynek kiemelkedő elemei a pénzügyi hatékonyság és elszámoltathatóság (és amelyet az előadás technokratamonetarista megközelítésként aposztrofált) hogyan minősíthető. Ugyancsak vita bontakozott ki azzal kapcsolatban, vajon a filozófiai megközelítés önmagában alkalmas-e a felsőoktatás átalakulásának a megértéséhez, avagy más tudományterületek (elsősorban a szociológia és a közgazdaságtan) válaszait is figyelembe kellene venni. Egyetértett volt azzal kapcsolatban, hogy az interdiszciplináris megközelítés – amely egyébként sok szempontból magát a bemutatott kutatást is jellemezte – a legeredményesebb. Abban is egyetértettek a vitatkozók, hogy az európai egyetemi modelltől (ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről) való gondolkodás célja nem egyfajta létező modell hazai adaptálása, hanem az, hogy a felsőoktatás jövőjéről folyó nemzetközi és ezen belül európai dialógusba bekapcsolódva, abban akár kezdeményező félként, saját rendszerünket modernizálhassuk.

A harmadik felsőoktatási témájú előadásban *Semjén András* az állami és magán felsőoktatásban tanuló hallgatók összehasonlításáról szóló kutatás eredményeit ismertette. A kutatás az egyetemi hallgatók körében 1996-ban végzett adatfelvétel elemzésére épült, amely lehetővé tette a tandíjat fizető és azt nem (vagy csak névleges mértékben) fizető hallgatók összehasonlítását. Az előadás a következő változók mentén hasonlította össze a két csoportot: (1) a választott szakirányok, (2) a két csoport középiskolai eredményei, (3) a magánórák megfizetésére való korábbi hajlandóság, (4) a felsőoktatásba való bejutás módja (korábbi elutasítások, az eredeti célokkal nem egyező szakirány kényszerű választása), (5) a hallgatók lakóhelye. A vizsgálat maga az előadásban bemutatott változók és összefüggések mellett természetesen további szempontokra is kiterjedt. Vizsgálta a kutatás továbbá azt is, hogy a különböző hallgatói csoportok (pl. fizetők és nem fizetők) különböző feltételek (pl. szabad szakválasztás vagy kényszerválasztás) mellett hogyan viszonyulnak a különböző tandíjfizetési sémákhoz, a visszatérítési módzatokhoz (kamatmentes, reálkamattal növelt).

A tandíjat fizető és azt nem fizető hallgatói csoportok közötti különbségekkel kapcsolatban bemutatott eredmények közül érdemes kiemelni, hogy a fizető csoporton belül jóval magasabb azoknak az aránya, akiknek a jelentkezését korábban valahol már elutasították, akik számára tehát a tandíjas oktatás az oktatási igényeik kielégítésének feltehetően egyetlen lehetséges formája maradt. Figyelemre méltó az is, hogy lakóhely szerint a fővárosi–egyéb városi–falusi hallgatók közül a középső csoportra jellemző legkevésbé a tandíjfizetés, továbbá hogy ugyanez a különböző szakirányok közül a pedagógusok mellett főleg

az orvosokra jellemző. Azok, akik fizetnek tandíjat, általában hisznek abban, hogy a befektetésük későbbi szakmai pályafutásuk során megtérül majd.

A vitában hangsúlyt kapott az, hogy a tandíjakkal kapcsolatos vélemények és attitűdök dinamikusan változnak a társadalmi tapasztalatok akkumulálódása és az ehhez kapcsolódó társadalmi tanulási folyamat során. E tapasztalatokat és tanulást nagymértékben alakítják a munkaerőpiacról és a különböző hivatások munkaerőpiaci helyzetéről szerzett információk. Az egyének ugyanis ezek alapján alakítják ki saját stratégiájukat, mérlegelik a különböző döntések lehetséges kockázatait. Ezért erről a területről statikus kép nem alkotható. Ebben az esetben is olyan kutatásról van szó, amely közvetlenül segítheti a témával kapcsolatos kormányzati döntések meghozatalát, különös tekintettel a különböző lehetséges hallgatói hitelkonstrukciókra.

A területi és szakképzési kutatások ismertetői között az első, *Mezei István* a képzettség és a területi fejlettség kapcsolatával foglalkozott. Előadása a megyei oktatási statisztikai adatsorokon elemzésén alapult: célja a középiskolai oktatás fejlettségében és jellegében megfigyelhető megyék közötti eltérések magyarázata volt. A kutatás összefüggést állapított meg az egyes megyék gazdasági fejlettsége, az általuk működtetett középfokú oktatási struktúra és a képzés egyes mutatói között. A megyék jól elkülöníthető típusai rajzolódtak ki, így az egyik végleten olyan megyék, melyek gazdaságilag fejlettek, de oktatási mutatóik gyengék (pl. Fejér, Veszprém és Pest), a másikon pedig olyanok, amelyek gazdasága kevésbé fejlett, ugyanakkor kedvező oktatási mutatók jellemzik (pl. Borsod, Nógrád, Heves). A 12 éves idősorok elemzése azt is megmutatta, hogy a különböző megyék eltérő módon vezették át középfokú iskolarendszerükön a hetvenes évek közepén született nagy létszámú korosztályt (aminek a népesség iskolázottságára és képzettségére nézve tartós hatásai lehetnek). A levont következtetések közül kettő érdemel különös figyelmet: az egyik a megyék közötti különbségek nagyságára vonatkozik, a másik a területi irányítási szint gyengeségére.

A területi-szakképzési blokk második előadója, *Fehérvári Anikó* az iskolarendszeren kívüli szakképzésről szóló kutatásának eredményeit mutatta be. E téma jelentőségét növeli egyfelől ennek a képzési szférának a kilencvenes években megfigyelt rendkívüli expanziója, másfelől szerepének a jövőben várható további növekedése. A kutató öt olyan intézményi körben végzett felmérést, amelyek ténylegesen szerepet játszanak az iskolarendszeren kívüli szakképzésben: (1) regionális képző központok, (2) középfokú iskolarendszer ilyen típusú képzésben részt vevő intézményei, (3) a felsőoktatás ilyen típusú képzésben részt vevő intézményei, (4) a piaci vállalkozások és (5) a gazdasági kamarák. A mintába bekerült intézmények oly módon oszlottak meg az ország kelet-nyugati tengelye mentén, hogy a regionális eltérések is vizsgálhatóvá váltak. A bemutatott eredmények – melyek itt is csak egy részét alkották a kutatás tényleges hozamának – a következő témákhoz kapcsolódtak: (1) a képzésben részt vevő intézmények sajátosságai, (2) a képzési piac sajátosságai és működése, (3) a képzésben részt vevő hallgatók. Az eredmények közül itt is csak néhányat emelhetünk ki. Ami az intézményi viszonyokat illeti, a szakképző és a felsőoktatási intézményekre az jellemző, hogy az ott dolgozó munkatársak magánvállalkozásokat hoznak létre, és ezek vállalják fel a rendkívüli képzési feladatokat. A kamarák, amelyeknek a jogszabályok nem engedik meg a vállalkozó tevékenységet, általában közhasznú társaságot hoznak létre és az vállalkozást. A gazdálkodó szervezetek esetében többféle típus figyelhető meg (privatizált és feldarabolt korábbi állami vállalatok, régi emberekkel létrehozott új társaságok, képzési céllal alakult vagy ilyen profilt is felvállaló teljesen új társaságok). Általában jellemző a formális és az iskolarendszeren kívüli képzés határvonalainak a bizonytalansága, illetve a közösségi formák és a magánvállalkozások közötti átmenetek fokozatossága.

Ami a képzés piacát illeti, látszólag valóban piaci viszonyok uralkodnak, azonban az állam a megrendelők vagy finanszírozók között olyan nagy túlsúllyal rendelkezik, hogy a piac emiatt mégsem mondható valódinak. E piacon a verseny szempontjából óriási jelentősége van a korábbról megörökölt kapcsolati és információs tőkének, a képzési progra-

mok egyediségének. Az utóbbi években a piaci szereplők számának csökkenése volt megfigyelhető, és részben megtörtént a piac felosztása.

Ami a hallgatókat illeti, döntő részük magasan iskolázott, a legtöbben érettségizettek, e csoporton belül is kiemelkedően felülreprezentáltak a szakközépiskolát végzettek. Az alacsony iskolázottságuk kevéssé lépnek be a képzési piacra annak ellenére, hogy az állami politika elvileg ezt preferálja. Az iskolarendszeren kívüli szakmai képzés hallgatóinak szociális helyzete jobb, mint az átlag magyar lakosságé. E kutatás eredményei közvetlenül felhasználhatók a felnőttoktatás tervezett törvényi szabályozása szakmai megalapozásában.

A szekció záró előadásában *Tóth András* „Az oktatási, képzési intézmények együttműködésének lehetőségei a Kárpátok-Eurorégió keretében” című kutatás eredményeit mutatta be. A Kárpátok-Eurorégió 1992-ben kormányzati kezdeményezésre jött létre. A gazdasági együttműködés mellett a kezdettől fogva cél volt a kulturális és ezen belül oktatási együttműködés. Jogi kereteit az érintett országok közötti kétoldalú alapszerződések adták (jelentős eltérésekkel ennek a regionális elemnek a súlyát tekintve), fejlődésére pedig jellemző volt a korábbi tanácsi kapcsolatok jelentősége. A kutatás azt jelezte, hogy a kisebb-ségi problémáknak a környező országokkal való kapcsolatokat megterhelő kisebb-nagyobb problémái erre a regionális együttműködésre is hatással voltak. Az együttműködésen belül kiemelt figyelmet kapott a magyar–magyar kooperáció, ugyanakkor a magyar–nem magyar kapcsolatokat a kelletnél inkább a háttérbe szorultak. A civil szerveződéseknek az együttműködésben igen jelentős szerepe volt. Az oktatási intézmények közötti kapcsolatokban az oktatók és hallgatók mobilitása viszonylag jelentős volt, azonban az ezt támogató vagy ennek feltételül szolgáló elemek (így a képzési idő kölcsönös beszámítása) nem épültek ki. Noha a program hozzájárult az oktatási intézmények közötti kapcsolatok fejlődéséhez, a benne rejlő lehetőségeket az oktatási intézmények csak részben használták ki.

A viták lezárását követő zárszóban elhangzott néhány, a főirány jövőbeni munkájának orientálását is célzó megállapítás. Ezek közül külön kiemelését érdemelnek a következők. (1) A főirány keretében végzett kutatások az oktatás területén létrehozta olyan új tudást, amely hozzájárulhat az e szektorra vonatkozó kormányzati politika megalapozásához. (2) Az oktatással és képzéssel kapcsolatos kormányzati politika megalapozását célzó kutatások szükségképpen interdiszciplinárisak. Az ebből fakadó előnyök a szekcióvitában is nyilvánvaló módon megjelentek (például a felsőoktatással kapcsolatos filozófiai, szociológiai és közgazdasági megközelítések és fogalomhasználat ütközésekor). A szektorális politika megalapozását éppen az ilyen többdimenziós megközelítések segítik a leginkább. (3) Az oktatás és képzés különböző szintjeire (pl. iskolai oktatás és felsőoktatás) és intézményi területeire (pl. iskolarendszeren belüli és azon kívüli képzés) vonatkozó elemzések nemcsak módszertani és tartalmi szempontból termékenyítik meg egymást kölcsönösen, hanem ezek összekapcsolása a szektorális politika megalapozását is hatékonyabban segíti. (4) Az OKTK alapvető célja, azaz a társadalomtudományi kutatásoknak az oktatással kapcsolatos kormányzati politika megalapozásához való felhasználása, az oktatás területén alapvetően érvényesült: ez még az alapkutatói elemeket tartalmazó kutatásokra is egyértelműen megállapítható.

Halász Gábor

Az V–VI. főirány szekcióülése

Szociális kérdések, generációs újratermelődés

A vitaülés első előadója *Székely Gáborné* volt, aki a lakáskérdés szociális vonatkozásai címmel számolt be a KSH-ban *Farkas Jánossal* közösen végzett vizsgálatról. Az előadás a hazai lakáspiac működésével kapcsolatosan megállapította, hogy a lakásárak alakításában meghatározó szerepe van a földrajzi elhelyezkedésnek. Az átlagos lakásárakat vizsgálva az egyes régiók között mintegy háromszoros, a településtípusok között pedig ennél is nagyobb különbségeket tapasztaltak. A lakásárak nagy területi különbségeit lehetett megfigyelni a budapesti kerületek között, illetve az agglomerálódó település-együttesek vonzáskörzetébe tartozó és az azokon kívül eső községek árszínvonalában is. Ugyanakkor a hasonló árszínvonalú területeken belül a különböző minőségű lakások árai már sokkal kisebb mértékben térnek el egymástól, ritkán haladva meg a másfél-kétszeres értéket. A lakásárakat alakító tényezők számbavétele mellett arra is választ kerestek, hogyan jellemezhető a háztartások helyzete a lakás értéke, a háztartási jövedelem és a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsággal összefüggésben. A háztartások egyes csoportjai között a lakás értékét vizsgálva nem találtak olyan nagyarányú egyenlőtlenségeket, mint akár a jövedelem, akár a háztartás felszereltsége terén. Ebből arra következtettek, hogy sok, viszonylag alacsony jövedelmű család lakásának értékét tekintve kedvezőbb helyzetben van, míg mások lakásszínvonalára nem felel meg a háztartás jövedelmi szintjének. Az okokat vizsgálva alapvető eltéréseket találtak a háztartások két legnagyobb csoportja között, ott, ahol a háztartásfő aktív kereső és ott, ahol nyugdíjas. A hazai, hagyományosan alacsony lakásmobilitás mellett természetesnek tűnik, hogy a nyugdíjas háztartások többségére a jövedelemhez képest magas lakásérték jellemző, míg az aktív keresők zöménél ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaltuk. A háztartási jövedelmek csökkenése mellett azonban kimutatható volt a támogatások eltérő igénybevételének hatása is azoknál, akik lakásának értéke meghaladja a jövedelem szintjét. Ebben a körben ugyanis számottevően nagyobb arányt képviseltek azok a háztartások, akik új lakást építettek, ami (bár a lakástámogatás az elmúlt évtizedekben számtalanszor átalakult) leginkább lehetővé tette a támogatásokhoz, kedvezményekhez való hozzájutást. A harmadik tényező, mely a lakásértéket a jövedelmi szint fölé emelheti, a családokon belüli felhalmozás, a vagyontáradás. Az adatok arra utaltak, hogy az ingatlan öröklése vagy családi támogatás révén viszonylag kevesen jutnak jövedelmi szintjüket meghaladó értékű lakáshoz. A lakásérték és a jövedelem viszonya meghatározónak bizonyult a háztartások lakáspiaci viselkedése szempontjából. Elsősorban azok elégedetlenek lakásukkal és akarnak lakást változtatni, akiknél a jövedelem meghaladja a lakásértéket. Ezzel szemben az értékesebb lakásban lakó alacsonyabb jövedelmű háztartások, bár érzékelik a lakásfenntartási költségek növekedését, általában nem szeretnének elköltözni. Őket a lakáspiaci intézmények kialakulatlansága is visszatartja a költözéstől, félnek a lebonyolítás nehézségeitől, a vagyonszétosztástól, és nehezebben tájékozódnak a lehetőségek, az árak között, ami növeli bizonytalanságukat. Mindezek következtében jelenleg a lakáspiacon aktív háztartások többsége azok közül kerül ki, akik magasabb jövedelműkhöz kívánják igazítani lakásszínvonalukat. Terveik megvalósítása szempontjából döntő jelentőségű, hogyan alakul a jövőben a lakásépítések száma, épülnek-e kellő számban olyan minőségű lakások, melyek több családnak is lehetővé teszik a felfelé mozdulást a lakásrendszeren belül.

Szabó István a szegénység jellemzőit mutatta be a fogyasztás oldaláról. Az általuk megvizsgált társadalmi rétegek fogyasztása között szerkezeti különbségeket tapasztaltak. Néhány esetben a kutatás nem igazolta az előzetes feltételezéseiket. A nyugdíjas háztartásfővel rendelkező családok egy főre jutó élelmiszer-fogyasztása sok esetben a többi – aktív – réteghez viszonyítva is magasnak mutatkozott. Ez és az általános tapasztalat – tehát, hogy a nyugdíjas háztartások fogyasztása eltér a többi háztartásétól – arra enged

következtetni, hogy valószínűleg a nyugdíjas háztartások igen heterogén fogyasztási szerkezetű. A kutatás másik fontos megállapítása az, hogy a saját termelésű fogyasztás szerepe az egyes társadalmi rétegek között igen jelentős különbségeket mutat. A mai Magyarországon vannak olyan háztartások, amelyek az élelmiszer-fogyasztásuk nagy részét a saját termelésből fedezik (jellemzően a hús-, zöldség-, gyümölcsfogyasztást). Ennek több oka is lehet. Egyrészt olyan szociális helyzetben vannak, hogy rákényszerülnek a kiskert, a ház körüli földterület, az állattartás lehetőségeinek kiaknázására, vagyis az élelmiszerek egy részét nem képesek megvásárolni, ezért megtermelik, amit csak tudnak. Másrészt vannak olyan háztartások, amelyek a hagyományos étkezést részesítik előnyben, és saját termelés által biztosítják az élelmiszereket a konyhájuk számára. Harmadrészt a háztáji gazdálkodást a lakhelyük gazdaság-, település-, és természetföldrajzi környezete lehetővé teszi. Ezekből az is következik, hogy a magyar háztartások jelentős része nem a kívánatos, egészséges táplálkozásnak megfelelő élelmiszer-fogyasztási szerkezet, hanem lehetőségei, kulturális szokásai szerint táplálkozik. A kutatásból kiviláglik, hogy azokban a háztartásokban, amelyekben az egészséges táplálkozás szerint próbálnak élni, a többiekéhez viszonyítva jóval magasabb az egy főre jutó háztartási jövedelem.

Gyukits György a roma népesség nagyon rossz egészségügyi helyzetéről adott – empirikus vizsgálatokra alapozott – képet A cigányság egészségügyi ellátásának problémái címmel. Több mint száz interjút készített romákkal, illetve az ellátásukért felelős orvosokkal. A kutatás folyamán elsősorban a legrosszabb szociális körülmények között élő roma csoportokat vizsgálta, tekintettel arra, hogy valószínűleg körükben jelentkezhetnek legélesebben az egészségügyi ellátás anomáliái. A kutatás terepe Budapesten, Miskolcon és a Borsod megyei aprófalvas településeken volt. Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférésükről megállapítható, hogy az alapellátáshoz hozzájutottak, problémák inkább a szak- és kórházi ellátás területén vannak. Az egészségügyi ellátórendszer szintjei között tapasztalt különbség az orvosok érdekeltségi viszonyaiban rejlik. A háziorvosok a fejkvótás finanszírozás révén sokkal inkább ösztönözve vannak az adott népesség ellátásában, mint az ettől merőben más finanszírozási elveken nyugvó szak- vagy kórházi ellátás területén tevékenykedő orvosok. A romákkal való bánásmódban tapasztalható különbségek ugyancsak az előbbi logikával magyarázhatók. A bánásmóddal kapcsolatos legsúlyosabb panaszokat a szülézet-nőgyógyászat területén tapasztalták. A gyógyszerfogyasztás területén is súlyos anomáliák figyelhetők meg: elsősorban anyagi okok miatt egyáltalán nem vagy csak korlátozottan képesek az orvos által felírt gyógyszereket fogyasztani. A korlátozott fogyasztásra elsősorban a tünetek jelentkezésekor kerül sor. A különféle szűrővizsgálatokkal kapcsolatban is tettek fel kérdéseket. A tüdőszűrésen való megjelenés tekintetében nagyok a területi különbségek, ez elsősorban az egészségügyi ellátórendszer területi egyenlőtlenségeivel magyarázható. A tüdőszűrésen való megjelenés alacsony részvételi aránya azonban a tbc-vel kapcsolatos ismeretek hiányával is kapcsolatban van. Nem épült ki gyógyítás szociális ellátórendszere: nem megfelelő a kórházi szociális munka, illetve sok esetben nincs is szociális munkás a kórházakban, valamint hiányzik vagy nem megfelelően működik a területi szociális ellátórendszer, nincs direkt kapcsolata az egészségügyi intézményekkel. A szociális ellátórendszer elégtelen működése a betegek gyógyulási esélyeit csökkenti.

S. Molnár Edit és Pongrácz Tiborné a munkahelyi és a családi aggodalmakra irányuló vizsgálatokról számoltak be. A kutatás egyik legfontosabb kérdése az volt, hogy mennyire könnyen vagy nehezen tud alkalmazkodni a 18 és 40 év közötti korosztály a rendszerváltozással kialakult újszerű körülményekhez és feltételekhez. Az eredmények szerint a vizsgált korosztály egynegyede komolyan aggódik a munkahelyi problémák miatt. Legnehezebbnek vélik a bizonytalan jövőhöz való alkalmazkodást, továbbá nagy kockázatot érznek akár az elszegényedésre, akár sorsuk jelentős javulására. A legkedvezőbb változásnak azt érzik, hogy több lehetőség van az önálló döntésre, és hogy az ismereteket, a képességeket állandóan fejleszteni kell. A gyermekekkel és a családdal kapcsolatos aggodalmak összegzésével a kutatók elkészítették a család érzelmi pszichikus egyensúlyának indexét. A nagyon aggódók között átlagon felül szerepelnek a 6–18 éves gyermeket nevelők. A ku-

tatási eredmények alapján az a következtetés fogalmazódott meg, hogy a kiegyensúlyozott családi érzelmi bázis jó alapot jelent a munkahelyi aggodalmak csökkentéséhez, míg ha ez a bázis nincs meg, akkor nagyobbak a munkahelyi aggodalmak is.

Monostori Judit a gyermekes családok szegénységi mutatóinak alakulását és az őket érintő szociálpolitikai eszközök változásait mutatta be a kilencvenes évekre. A gyermekes családok segélyezése című előadásában. Azt vizsgálta, hogy a szociálpolitika és annak egy fontos területe, a segélyezés, hogyan kezeli a gyermekes családok problémáit, milyen támogatásokat tud nyújtani számukra, és hogy szegénységi mutatóikkal egybevetve mennyire reprezentáltak a gyermeket nevelők a segélyezésben. Az előadó a gyermekszegénység vizsgálatánál a szegénységi rátát, a gyermekes családok szegényeken belüli arányát és a szegénységi rés mutatóját használta. Az adatok alapján megállapította, hogy a gyermekszegénység kiterjedtségét és mélységét tekintve is növekedett a kilencvenes években. A gyermekes családok társadalmon belüli helyzete romlott, különösen veszélyeztetetté váltak a nagycsaládosok és a gyermeküket egyedül nevelő szülők. A legnagyobb szegénységi kockázatot az jelenti, ha a gyermekét egyedül nevelő szülőnek három vagy több gyermeke is van. Esetükben mind a szegénység kiterjedtsége, mind mélysége a legnagyobb a gyermekes családok körén belül, és a kilencvenes években megfigyelhető növekedés is ebben a családtípusban volt a legdrasztikusabb. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy az évtized során az egy-két gyermekes családok szegényeken belüli aránya is megnövekedett. A szociálpolitika átalakulásával foglalkozva bemutatta a családtámogatási rendszer kilencvenes évek közepén lezajlott reformjának főbb vonásait és következményeit, majd a szociálpolitika egy alrendszerének, a segélyezésnek az átalakulását követte nyomon. A segélyezés törvényi változásainak áttekintése után megvizsgálta a gyermekes csoportok és azok különböző típusainak reprezentáltságát mind a társadalom egészéhez, mind a szegényekhez képest. A gyermekes családok a népesség egészéhez viszonyítva a kilencvenes évek végén felülreprezentáltak a segélyezett köreiben. Ugyanakkor a gyermekes családok különböző típusait eltérő módon támogatták, hiszen a gyermekes családok felülreprezentáltsága kizárólag a nagycsaládosok és a gyermeküket egyedül nevelő szülők nagyobb mértékű támogatásából adódott. Ha a referenciacsoportot a szegények képezik, és szegényeknek az egy főre jutó átlagos jövedelem kevesebb mint feléből élöket tekintjük, akkor az mondható el, hogy a segélyezési rendszerbe kevesebb gyermekes család került, mint azt szegénységük kiterjedtsége indokolta volna, és az alulreprezentáltság minden családtípusra jellemző.

Harcza István

A VII. főirány szekcióülése

Biztonságpolitikai kihívások és haderőreform az ezredforduló Magyarországon

Granasztói György rövid elnöki megnyitóját követően elsőként *Tálas Péter* számolt be „A közép-európai országok biztonságpolitikája 1989–1999” című nemzetközi kutatási program eddigi eredményeiről. A kutatás vezetője szerint a rendszerváltással elméletileg közel fél tucat biztonságpolitikai választási lehetőség nyílt meg a kutatás tárgyát képező tíz ország (Magyarország és szomszédai, valamint a Cseh Köztársaság és Lengyelország) előtt. A szóban forgó országok biztonságpolitikai fordulata a közvélekedéssel szemben korántsem volt automatikus, illetve nem szükségképpen vezetett egyetlen kizárólagos opció elfogadásához. A térség biztonságpolitikájára a legnagyobb hatással az „európaizálódás” és az újra nemzetiesedés párhuzamos folyamata volt, bár ezek a térség országaiban – a demok-

ratikus politikai hagyományoktól, a társadalmak szerkezetétől, gazdaságaik fejlettségétől, illetve nyitottságától, valamint a nemzetállami fejlődés elért szintjétől függően – meglehetősen eltérő mélységűek és intenzitásúak voltak és azok ma is. Míg például Magyarországon, Lengyelországban és a Cseh Köztársaságban az európaizálódás vált döntővé, Jugoszláviában (és a jugoszláv utódállamok túlnyomó többségében) a renacionalizálódás volt a domináns. Lényegében ez vezetett el a délszláv állam drámai felbomlásához is. Az előadó szerint a közép-európai régió belüli új törésvonalak kapcsán a jövőben a biztonság gazdasági dimenzióinak lesz meghatározó szerepe, e területen dől majd el, hogy a szóban forgó országok közül melyek lesznek képesek megkapaszkodni az európai centrum perifériáján, illetve szakadnak le ettől.

Deák Péter „A Magyar Köztársaság megváltozott biztonságpolitikai prioritásai a NATO-csatlakozás után” című előadásában szintén egy hosszabb (10–12 éves) biztonságpolitikai ciklusba ágyazva elemezte Magyarország biztonságpolitikai helyzetét és a magyar biztonságpolitika megváltozott prioritásait. Bár a NATO-tagságot követően hazánk már nincs geostratégiai fenyegetett helyzetben és biztonsági pozíciója is szilárd, de környezetében számos regionális biztonságpolitikai kihívással kell szembenéznie. A térség NATO-tagságra esélyes országai mellett ugyanis arra esélytelen, sőt válsághordozó országok is találhatók Magyarország közvetlen környezetében. A magyar biztonságpolitikának a jövőben is számolnia kell olyan kihívásokkal, mint például a migráció, a környező országok belpolitikai instabilitása, járványok, etnikai konfliktusok, s az informatikával, a terrorizmussal, a proliferációs elemek együttes hatásával és a nemzetközi bűnözéssel összefüggő veszélyforrásokra is fel kell készülnie. Ilyen körülmények között a NATO-tag Magyarország mint előretolt bázis-ország sajátos stabilizáló tényező lehet a térségben. Az előadó szerint a NATO-tagságot követően Magyarország biztonságpolitikai prioritásait az alábbiaknak kell képezniük: 1. A magyar fegyveres erők azonos szintre juttatása és harmonizációja a NATO-tagként ránk háruló, illetve az Európai Unióban ránk váró feladatoknak megfelelően; 2. A fegyveres erő alkalmazását ugyan végső eszköznek tekinti a magyar biztonságpolitika, de a hiteles fenntartása elengedhetetlen prioritása annak; 3. Újszerű és differenciált szomszédsági politika, a kisebbségek, a stabilitás, a demokrácia és szomszédsági kapcsolatok együttes figyelembevételével; 4. Az EU-hoz való csatlakozással párhuzamosan a veszélyelhárító intézmények, technológiák és források megteremtése, különös tekintettel a határvédelemre és a katasztrófa-elhárításra; 5. A biztonságpolitika állandó értékelése, konszenzusteremtés e területen.

Háber Péter „Magyarország biztonsági és honvédelmi politikája” című előadásában elsősorban a magyar védelempolitikát vette górcső alá, illetve szembesítette a vonatkozó hazai és NATO-dokumentumokkal. A védelempolitikai alapelvekkel és a NATO-stratégiával kapcsolatban az előadó óvott az egyoldalú értelmezésektől, amelyek megnehezíthetik a védelempolitika gyakorlati megvalósítását. Ilyen problémaként említette a szuverenitás túlzott feltétét a NATO-tagság kapcsán, illetve az ország biztonságaért és védelméért való felelősség NATO-ra való áthárítását. A magyar védelempolitika jelen időszakában elsősorban ez utóbbit minősítette veszélyesebbnek (pl. a haderő túlzott csökkentése). Felhívta a figyelmet arra, hogy a védelemért viselt felelősség és az ezzel összefüggő alapvető kötelezettség a NATO-tagság után is az országé marad. Óvott attól is, hogy a védelempolitika kialakítása során kizárólag a nemzetközi kötelezettségek teljesítésére összpontosítson a honvédelmi vezetés. A magyar stratégiai koncepció kapcsán az előadó sárba vette az országot érintő kockázatokat és veszélyforrásokat, s felhívta a figyelmet arra, hogy ezek szükségessé teszik a valóságos védelmi képesség fenntartását azoknak a követelményeknek megfelelően, melyeket a biztonságpolitikai alapelvek rögzítenek. Ez utóbbival kapcsolatban a veszélyforrások és kockázatok folyamatos elemzésének, a következtetések levonásának szükségességét is hangsúlyozta. E nélkül ugyanis elképzelhetetlen a szükséges döntések időbeni meghozatala. Végül a védelempolitika anyagi szükségleteiről és a haderő nagyságáról szólt, kifejtve: Magyarországnak olyan haderőt kell fenntartania, amely képes a jelzett feladatok megoldására, folyamatosan korszerűsíthető és finanszírozható.

Somorács András „Szervezetek és harceljárások a 21. század elején” című előadásában

azokra a hazai és nemzetközi kutatásokra hívta fel a figyelmet, amelyek a fegyveres erők helyének szerepének meghatározását, a haderők átalakítását, egy jelentősen kisebb, finanszírozható, rugalmasan alkalmazható, korszerűen felszerelt katonai erő létrehozását tűzték célul. A legfontosabb eldöntendő kérdés, hogy Magyarországnak fenyegetettség-orientált, képesség-orientált vagy egyéb haderőt tart szükségesnek – jelentette ki az előadó. Ezt követően a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadművelési Tanszékének kutatócsoportja által tett, a korszerű katonai szervezet kialakítására vonatkozó ajánlásokat ismertette. Ezek az ajánlások már alkalmazkodni igyekeznek a NATO-tagállamokban megkezdett szervezeti változásokhoz, figyelembe véve a magyar lehetőségeket. A csoport az ajánlások megfogalmazásánál abból indult ki, hogy a 21. században a legmodernebb fegyveres erőket nem a háborúk megvívására, hanem annak elhárítására képes és alkalmas erőként kell kialakítani. Ennek megfelelően a NATO-tagállamokban jelenleg folyó szervezeti átalakítások megszüntetni igyekeznek az egy nemzet erőiből álló mamutszervezeteket (hadseregcsoportok, tábori hadseregek), s helyükbe a gyorsreagálású, többnemzetiségű, rugalmasan alkalmazható katonai szervezeteket állítanak. A hadosztályokba multinacionális dandárokat, ezredeket szerveznek; érzékelhető egyfajta hangsúlyeltolódás az egység, magasabbegység szintek elé; a figyelem fókuszába az alegység kerül; alapvető követelmény az alegységek harcának eredményes támogatása; a kötelek alkalmazmassá tétele az önálló tevékenységre; megnőtt a harctámogatás, a harcbiztosítás, a harcokiszolgálás jelentősége. A kutatócsoport – több ország haderejét tanulmányozva – arra a meggyőződésre jutott, hogy a magyar szárazföldi erők esetében is az azonos menettulajdonságú eszközöket cél-szerű egy szervezetbe beosztani. A Magyar Honvédségnél ez a szervezet a rendelkezésre álló eszközök számát figyelembe véve a zászlóalj – esetleg a dandár lehet. Ennek megfelelően a kutatócsoport úgy véli, hogy a békében rendelkezésre álló összefegyvernemi, manőverező zászlóaljakat és az egyéb harctámogató, harcbiztosító, harcokiszolgáló köteleket két-három dandárparancsnokság alárendeltségébe érdemes szervezni. A szervezet dandáronként kiegészítve könnyű lövész és páncélos felderítő zászlóaljjal, valamint a páncéltörő osztály bázisán létrehozott páncéltörő manőver csoporttal, gazdaságosabban felkészíthető vegyes összetételű harccsoportokba szervezhető.

Móricz Lajos „Az európai haderőrendszerek” című előadásának első felében az európai haderőrendszerek történelmi fejlődésének főbb szakaszait és jellegzetességeit idézte fel, rámutatva arra, hogy az elmúlt évtized során a haderőrendszer megváltoztatását legerőteljesebben az ösztönözte, hogy az államok biztonságpolitikájában a katonai elemet megelőzték a biztonság politikai, gazdasági, környezetvédelmi, humanitárius elvei. Ugyancsak erősen hatott a haderőrendszerek módosítására az a tény, hogy a haderőre háruló feladatok többsége az évtized során békefenntartással és humanitárius katasztrófákkal voltak kapcsolatosak. Emellett látnunk kell azt is, hogy a haditechnikai eszközök rendkívül gyors fejlődése, illetve gyors elavulása, valamint az új technológiák drágasága is komoly mértékben járult hozzá a haderőrendszerekről vallott korábbi felfogás megváltozásához. Ennek egyik igen fontos eredménye az lett, hogy több európai országban megindult a vegyes hadkiegészítésű (részben önkéntesekből, részben hadkötelezettekkel álló) haderőrendszerek önkéntes hadkiegészítésű haderőkké való átalakítása (már megtörtént Belgiumban, Hollandiában és Luxemburgban, megkezdődött Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában). A hasonló magyar törekvések kapcsán az előadó mindegyiknél arra hívta fel a figyelmet, hogy az említett haderőreformnak a rendszer minden elemét érintenie kell, koncepcionálisan megalapozottnak, továbbá következetesnek kell lennie, mert a nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy csakis így lehet sikeres. Sajnálatos, hogy a magyar politikai vezetés még ma sem fogadja el azt a nemzetközileg megerősített tapasztalatot, hogy a haderőrendszer egyes elemeit csak egymással összefüggően és együtt célszerű megújítani. Nagyrészt a koncepció, a rendszerszemlélet és következetesség hiányával magyarázható, hogy a magyar haderőrendszer még ma is korszerűtlen, merev, nehezen alakítható és drága, nagyon sok improduktív szervet tart fenn a mozgósítás érdekében. Az előadó végül arra hívta fel a figyelmet, hogy a Magyar Honvédség átalakítására irányuló most folyó műhelymunka során a pénzügyi korlátok mellett végig kell

gondolni a katonai erő szerepét az ország védelmében, az átalakítás indokait, célját és az átalakítás minden fontosabb mozzanatát is. A külföldi tapasztalatok és a hazai számítások azt mutatják, hogy a reform előkészítése 3–5 évet, végrehajtása pedig újabb 5–6 évet vesz majd igénybe.

Rózsa Mihály „A haderóreform folytatásának céljai, főbb irányai és összetevői” című előadásának első részében a haderó eddigi átalakítási folyamatait foglalta össze, megállapítva, hogy az 1983–88 közötti kezdeti lépések csupán kísérletként voltak értelmezhetők, az 1989–94 közötti időszakban pedig a haderó átalakítását egy kettősség jellemezte. Egyfelől az ország gazdasági helyzetének romlása kikényszerítette a védelmi kiadások csökkentését, másfelől a nemzetközi helyzetben bekövetkező enyhülés és a belső társadalmi változások lehetővé tették a haderó radikális csökkentését. Az 1989. novemberi kormánydöntés alapján megkezdődött a haderó 30–35%-os csökkentése. Ugyanakkor tény, hogy az említett időszakban a haderó csökkentésének üteme nem tudott lépést tartani a költségvetés csökkenésének ütemével, s ez máig ható következményekkel járt (egzisztenciális bizonytalanság, kiválások, tartalékok felélése, átgondolatlan takarékosági kampányok). A délszláv háború reális veszélye ugyancsak kedvezőtlenül hatott az átalakításra és a csökkentésre, lassította, sőt gyakorlatilag meg is állította azt. Tény ugyanakkor, hogy ebben az időben születtek meg az önálló védelmi erőhöz szükséges politikai és törvényhozási döntések (biztonságpolitikai és honvédelmi alapelvek, honvédelmi törvény), megtörtént a hadsereg depolitizálása, 12 hónapra csökkent a sorkatonai szolgálat, bevezetésre került a fegyver nélküli, illetve a polgári szolgálat. Az átalakítás folyamatát a NATO-csatlakozás szándékának egyértelmű kinyilvánítása gyorsította fel újra. Ebben az időszakban alakult ki a haderó építésének, fejlesztésének a demokráciákra jellemző folyamata. Az átalakítási folyamatok egyik nagy tapasztalata, hogy a konkrét szervezeti átalakításokat és csökkentéseket viszonylag rövid időn belül célszerű végrehajtani, ezt követően pedig ún. stabilizációs időszakokat szükséges beiktatni. Az elmúlt évek átalakításainak eredményei az erőfeszítések ellenére nem voltak elégségesek ahhoz, hogy a Magyar Honvédség a jelenlegi állapotában elegend tudjon tenni a NATO-haderókkal szembeni szigorú követelményeknek és az új évezred elvárásainak. Lényegében ez tette szükségessé a kormány által 1999-ben elrendelt stratégiai felülvizsgálatot, melynek végső célja egy a jelenleginél kisebb, finanszírozható, képesség alapú haderó kialakítása, amely a kor színvonalán képes az ország védelmére, a szövetségi kötelezettségek teljesítésére, a nemzetközi feladatokban való részvételre, valamint egyéb, az ország komplexen értelmezett biztonságával összefüggő feladatok elvégzésére. Az átalakítás központi kérdésként kezeli az emberi erőforrásokkal való hatékony gazdálkodást, a haderóra fordítható kiadások racionális felhasználását. Ennek megfelelően nagy hangsúlyt kap a kedvezőtlen állomány- és rendfokozati arányok megváltoztatása, az oktatási, kiképzési rendszer átalakítása, a szolgálati-, munka- és az életkörülmények javítása, egy új szervezeti és vezetési rendszer megteremtése. A haderóreform első ütemében (várhatóan 2003-ig) az új struktúra kialakítására kerül sor (ezen belül 2000 végéig, illetve 2001 közepéig befejeződik a létszámleépítés, az alakulatok megszüntetése és áthelyezése), és megkezdődik a munka- és életkörülmények javítása. A második ütemben (várhatóan 2006-ig) kerülhet sor a hadrafoghatóság és a kiképzési szint növelésére, valamint a legfontosabb haditechnikai eszközök beszerzésére, míg a harmadik ütemben (2010-ig) az új haditechnikai eszközök beszerzésére kerül sor. Ily módon az évtized végére reményünk van egy új haderó kialakítására.

Kovács Lajos „A határőrség határrendészetté történő átalakítása a Schengeni Egyezmény szellemében” című előadásában az általa vezetett kutatócsoport 1999-ben végzett munkájának eredményeiről számolt be. A biztonságpolitikai, határőr, informatikai és rendszerszervező, illetve anyagi-technikai szakemberekből álló team a határőrség rendészeti feladatrendszerének jelenlegi helyzetét, fejlődésének szükséges irányait tekintette át az Európai Unió várásainak tükrében. Ennek során az alábbi területeket tekintette át a csoport: 1. A Határőrség tevékenységét meghatározó veszélytényezők, a schengeni követelmények és biztonságpolitikai elvárások (ennek keretében közbiztonsági és katonai-politikai prognózist készítet a kutatócsoport és feldolgozta az EU határőrizeti normáihoz

való csatlakozás magyar kormányprogramját); 2. A szomszédos országok helyzete; 3. A Határőrség helyzete a rendszerváltástól napjainkig (mindenekelőtt a szabályozás, a jogalkotás, a szervezeti változások és a diszlokáció szempontjából); 4. A humánterületek (elsősorban a tiszt- és tiszthelyettes-, illetve a vezetőképzés szempontjából); 5. Az informatikai rendszer és a gazdálkodás elemzése (különös tekintettel az eszközellátottság, eszköz korszerűség és gazdaságosság szempontjából); 6. Az Európai Unióhoz való csatlakozásig megoldandó olyan feladatok (a szabályozás, a szervezet és diszlokáció, a határőrizeti és határrendészeti feladatok, a humánpolitika, az informatika és a gazdálkodás területén), amelyek nélkül az átalakítás nem oldható meg. Ez utóbbiak részletes kidolgozására és az ezzel kapcsolatos javaslatok megtételére a munka második – 2000-ben elvégezendő – részében kerül sor.

Kiss Zoltán László „Modernizációs kihívások és a magyar katonatársadalom” című előadásában a NATO-csatlakozás, tágabb értelemben pedig az európai és euro-atlanti integráció nyomán a magyar katonatársadalmat érő modernizációs kihívásokra hívta fel a figyelmet. A magyar katonatársadalom további fejlődése szempontjából döntő fontosságú lehet, hogy a politikai és katonai döntéshozók milyen, döntésekben is testet öltő válaszokat adnak az alábbi modernizációs kihívásokra: 1. A fegyveres erők és a polgári társadalom közötti viszony alakulása, különös tekintettel arra, hogy a XXI. század küszöbén már nem annyira a háborúra való készülődés, hanem csupán a háború statisztikai valószínűségének kiszámítása, a békefenntartási és béketeremtési műveletek, az új kockázati és veszélytényezők elhárítása határozza meg a biztonságpolitikát; 2. A polgári és katonai kapcsolatok konvergenciájának alakulása, amely szakítást követel meg a hivatásos katonák attitűdjére korábban oly jellemző hivatásrendi jellegű értékrenddel; 3. A hadsereg régi és új feladat- és szerepkörének meghatározása, s az új kihívásoknak megfelelő szervezeti alrendszerek létrehozása, olyan társadalmi legitimáció megteremtése, amely hatékonyabbá teszi a hadsereg működését és társadalmi integrációját; 4. A hadseregen belüli szervezeti menedzsment működési elveinek modernizációja, ezen belül annak sürgős tisztázása, hogy milyen emberi és állampolgári jogok, illetve jogosultságok illetik meg a fegyveres erők és egyéb rendvédelmi szervek tagjait; 5. A katonai oktatási, képzési és kiképzési rendszer modernizációja, különös tekintettel a békétámogató műveletek során a fegyveres erők és rendvédelmi szervek tagjaira háruló új típusú feladatokra, valamint a hivatásos katonák „egyenruhás állampolgárrá” történő átférférfálására; 6. A technikai és infrastrukturális korszerűsítés a haderő rugalmas és hatékony reagálási képességeinek fokozása érdekében; 7. A hivatásos tiszt- és tiszthelyettesi állomány hadseregreformmal kapcsolatos már ma is fennálló lojalitásának elmélyítése, különös tekintettel a hivatásos állomány korábban tapasztalható pauperizálódására, illetve többlet-teher vállalási kényszerére; 8. A sorállomány jelentős hányadát érintő, a sorkatonai szolgálat alkotmányos kötelezettségéből fakadó, anyagi-egzisztenciális jellegű „jogszerű hátrány” felszámolása; 9. A tiszt- és tiszthelyettesi pályakötődést megalapozó karrier-modellek, az előmeneteli rend és az áttekinthető pályakép mielőbbi részletes kidolgozása, valamint az új típusú professzionális szakmai etika követelményeinek következetes alkalmazása.

Juhász Erika „A védelmi szféra és a civil társadalom” című előadásában a Honvéd Vezérkar és a Honvédelmi Minisztérium integrációjához való viszony 1990-es évekbeli változását ismertette, rámutatva arra a paradox helyzetre, hogy bár az integrációt szinte valamennyi parlamenti politikai erő és a katonai vezetés is támogatta, a folyamatot ennek ellenére sem sikerült keresztülvinni.

Joubert Kálmán „A 18 éves sorkötelesek testfejlettsége, egészségállapota és szociodemográfiai jellemzői” című előadásában a Központi Statisztikai Hivatal Népeség tudományi Intézetében több éve folyó kutatás eredményeiről számolt be a szekcióülés résztvevőinek.

Tálas Péter

A VIII.a főirány szekcióülése

Kulturális hagyományaink feltárása, nyilvántartása és kiadása

Az OKTK egyik legsikeresebb főiránya eredményeinek áttekintése során hat diszciplína, a történettudomány, a nyelvtudomány, a művelődéstörténet és könyvészet, az irodalomtudomány, a régészet és a zenetudomány területén végzett munkákról hangzottak el előadások. A szekció előadásai kiemelkedően nagyszámú szakértő és érdeklődő hallgatót vonzottak az Országos Széchényi Könyvtárba.

Monok István, a szekcióülés első felének elnöke (és egyben az ülés vendéglátója) megnyitó beszédében rámutatott, hogy a főirány körébe tartozó kutatások feltételei a kilencvenes években a piacosodás körülményei között, az állami támogatások elosztási mechanizmusának megváltozásával rosszabbodtak. A fokozatszerzés, a publikáció- és előadáshalmozás adminisztratív kényszere, valamint a csökkenő intézményi támogatások miatt a kutatók, a kutatást szervező intézmények és a kiadók egyaránt ellenérdekeltek abban, hogy alapkutatásokkal foglalkozzanak. A magántőke-beruházás napjainkban jobbára illúzió ezen a területen. A többnyire magyar nyelvű kiadványok nyelvi hozzáférhetősége korlátozott. A szerzői jogi törvény következtében a hozzáférési lehetőségért fizetni kénytelen szerzők és kutatói közösségek számára nemcsak más internetes források, hanem ad abszurdum akár a saját digitális publikációk használatát is korlátozhatja. Ma egyszerűbb a korábban gyakran mások által megtermelt kulturális és tudományos terméket eladni, mint azt gyarapítani. Ebben a helyzetben különösen fontos, hogy az alapkutatásokért felelős intézmények képviselői együttesen gondolják át cselekvési lehetőségeiket.

Vízkelety András programigazgató a főirány céljairól és lehetőségeiről tartott előadásában hangsúlyozta a nemzeti identitás megőrzésének fontosságát az állami struktúrákat megőrző Európai Unión belül. Ennek az identitásnak része a tágabb értelemben vett, a mai államhatárok által nem korlátozott nemzet múltja is. A kormányzati munkát e szellemben támogató, 1992-ben indult, s 1997-től közalapítványként működő OKTK VIII.a főiránya a forráskiadások, a repertóriumok, a bibliográfiák, kutatási segédkönyvek, szótárak létrehozását segíti. A főirány 1992-ben 63 témát és publikációt támogatott; ez a szám évről évre csökkent, 1998-ban 18 témával a mélypontra jutott, majd tavaly 26-ra emelkedett. Az államháztartás nehézségei az OKTK-t is sújtották, a tavalyi árvíz miatt például 30 millió Ft-ot vontak el a közalapítványtól. A főirány számára fontos volna az elvi és anyagi tárcatámogatás, amely a többi főirány esetében rendelkezésre áll – ez jelentősen megkönnyítené a programigazgató tárgyalási esélyeit a kuratóriumban a pénz elosztása fölött folytatott viták során.

Petneki Áron a főirány múltját tekintette át. A hetvenes-nyolcvanas években az MTA nyújtotta támogatások, valamint a centralizált, államilag finanszírozott könyvkiadás lehetőségei folyamatosan csökkentek. Az MTA szervezeti keretet nyújtott a kutatásokhoz, de ezt a munkát nem irányította átfogó program. Ezért indult el Klaniczay Tibor kezdeményezésére a Társadalomtudományi kutatások (Ts) programja, amelyen belül a IV/4. alprogram keretében folytak a ma e főirányhoz tartozó kutatások. Az MTA intézményrendszerre épülő program működésében a nyolcvanas évek második felében egyre inkább jelentkeztek a támogatási problémák: az eredetileg teljes finanszírozást felváltotta a részfinanszírozás, a kiadások a program és az MTA között mintegy az asztal alá kerültek. Ebben a helyzetben indult el az OKTK mint lehetséges új támogatási forma.

Köszeghy Péter, a Balassi Kiadó igazgatója más szemszögből vizsgálva a helyzetet rámutatott: a kiadók többsége olyan feltételekkel működik, hogy nem érdekelt a forráskiadásban. Az MNB által közölt inflációs adatokat figyelembe véve a Ts IV/4. alprogram által a kiadások céljára 1984-ben fordított 30 millió Ft-os támogatás ma mintegy 380 millió forint támogatásnak felelne meg, ennyi támogatással pedig idén az összes támogató együttesen sem rendelkezik. Ezenkívül 1984 óta az ÁFA és a kulturális járulék jelentősen növelte a kiadók terheit.

Ehhez adódott az adott évi 18% nyereségadó, amelyet nem a ténylegesen eladott, hanem a megjelentetett példányszám után kell fizetni. Az 1999-es 33,5 milliárd Ft-os könyvforgalomból a dotáció mindössze 1 milliárd Ft volt. A NKÖM által is képviselt álláspontnak megfelelően a támogatások nagy része résztámogatás, mivel a cél az, hogy a kiadók alkalmazkodjanak a piaci viszonyokhoz. Mindazonáltal a támogatások gyakran csak a részben támogatott munka megjelenése után jutnak el a kiadóhoz. Ebben a helyzetben a kiadók olyan művek felé fordulnak, amelyek a nehézkes állami támogatástól függetlenül gyors hasznot hoznak.

Az egyes területek munkájáról tartott előadások rövid ismertetései az elhangzás sorrendjében következnek. *Kristó Gyula*: Anjou-kori okleveleink kiadása. Az Anjou-kori oklevéltár 1983 elejétől csatlakozott a főirány elődjéhez. Hat évi előkészítés után, 1990-től napjainkig 10 kötet jelent meg. Az eredetileg országos vállalkozás szegedivé vált: a Szegedi Egyetem munkatársai eddig 7773 oklevelet, a becslések szerint mintegy 45 000 kiadandó forrás együtödét tették közzé. Az idei év végére a kötetek száma 14-re bővül, s ebből 12 kötet az 1301–1328 közötti emberöltő időszakot fogja át, ami eddig nem létező lehetőségeket nyit a korszak kutatása számára. A munka második része, a Lajos-kori oklevéltár feldolgozása a tervek szerint újra országos összefogással történik majd. A kiadás hozadéka a névmutatók által tartalmazott mintegy 100 000 hely- és személynév is. Tárgymutató nem készült, ezt a kiadás tervezett CD-ROM változata helyettesíti majd.

Engel Pál: Zsigmond-kori okleveleink kiadása. A Mályusz Elemér által elkezdett, majd Borsa Iván által folytatott kiadás a megjelenés előtt álló 7. kötettel együtt 1420-ig tartalmazza a Zsigmond-kori oklevelek regesztáit. Az Anjou-kori oklevéltártól eltérően ez a kiadás válogatáson alapul. Mályusz az általa készített kötetekben társadalomtörténeti szempontból szelektált. Borsa a szelekciót jelentős mértékben csökkentette. Bővebb, a forrást át nem rendező kivonatolása tartalmazza például az adott ügyben kijelölt királyi emberek névsorát. Miután a királyi embereket az ügy előterjesztője iktattatta be, nevük ismerete igen hasznos a rokonsági és érdekkörök feltérképezésében. Az oklevéltárt külföldről — mai szemmel nézve — érthetően illetve kritika azért, mert a kivonatok magyarul készültek. Ennek főleg az volt az oka, hogy 1951-ben, az első kötet elkészültekor a kultúrpolitika elvárta, hogy a forráskiadások széles körben elérhetőek legyenek. Elképzelhető, hogy a továbbiakban ezen a téren is változásokra lesz szükség.

Hegyfi Klára: Újkori iratkiadások helyzete. Az előadás első része a kiadásra váró források típusairól szól. Ide tartoznak a Habsburg–magyar–oszmán katonai és diplomáciai kapcsolatok dokumentumai. Fontosak a katonai kérdésekhez kapcsolódó dokumentumok: a védelmi rendszerekhez kötődő források információi, a várfoglalások adatai, a haditérképek, a régészeti feltárásoknak az írásos forrásokkal összevethető eredményei. A szisztematikus kutatás lehetősége, hogy közölje a zárt és behatárolt anyagokat teljes terjedelemben vagy kivonatban, illetve kiválogassa a magyar vonatkozásokat a központi kormányzati iratanyagából. Az előadás második részében az előadó a török nyelvű források eddigi kiadási munkálatait foglalta össze. A Bécsben, illetve Európa más részein található források, akárcsak az isztambuli anyag java része mikrofilmen itthon kutható. Távlati tervekben szerepel a török történeti munkák magyarul még kiadatlan fejezeteinek lefordítása. A közeljövőben fejeződik be a szultáni/nagyvezíri tanács 1544–45., illetve 1551–52. évi Magyarországra vonatkozó határozatainak magyar és angol nyelvű regesztáit tartalmazó kiadás, Dávid Géza és Fodor Pál munkája. A magyar oszmanisztika hagyományosan legsikeresebb területe Fekete Lajos óta az adóösszeírások közzététele. Papp Sándor összegyűjtötte az erdélyi fejedelmeknek kiállított szultáni iratokat 1606-ig, s munkáját a 17. századi anyaggal folytatja. Szintén elkészült és kiadásra vár a korábban publikált török kori zsoldlisták, birtokos-listák és elszámolások Isztambulban az előadó által kiegészített újrakiadása. Készül a hódoltság korabeli török katonaság adattára, amelyet a kor történészei, hadtörténészei, régészei és nyelvtörténészei egyaránt használhatnak majd. Az előadó és Fodor Pál az OKTK támogatásával három éven át olyan körülmények között kutathatott Isztambulban, amelyek ma megszűnőben vannak. A növekvő korlátozások miatt különösen aktuális volna e kutatások minél hamarábbi befejezésének támogatása.

Jakó Zsigmond: Beszámoló az erdélyi forráskiadás utolsó fél évszázadáról. Az előadó összefoglalása szerint a román történelmekutatás máig nem nézett szembe azzal a feladattal,

amely abból a tényből adódott, hogy az 1918-ban megnagyobbodott ország forrásanyagában az erdélyi latin betűs iratanyag lett a domináns. Reménykedni lehet abban, hogy a *Mediaevalia Transilvanica* körül dolgozó, Kolozsvárott képzett fiatal román szakemberek kezdeményezései szemléletváltáshoz vezetnek. Mindazonáltal ezeket a feladatokat az ország tudományossága érdekében, főként a 18. század előtti korok anyagát illetően majdnem kizárólag az erdélyi magyar tudományosságnak kellene ellátnia. A diktatúra idején az anyaggyűjtés eljutott a teljesség közelébe, és ebből mintegy 6000 szöveg feldolgozásra került. Ha az Erdélyi Múzeum Egyesület kutatóintézete és a magyar egyetem újraéled Kolozsvárott, a határon inneni és túli szakemberek összefogásával néhány évtized alatt elkészülhet a mintegy 35 000 darabra becsült anyag kritikai számbavétele regeszta-kötetekben. Az egységes magyar tudományosság az öncsonkítás veszélyének felidézése nélkül nem mentheti fel magát az alól, hogy együttműködik az erdélyi forrásvédelem és forráskutatás-kiadás kérdéseinek megoldásában. A magyar művelődés-, irodalom-, művészet- vagy egyház- és iskolatörténet nem csupán a múltat illetően, de a jövőben is rá lesz utalva az erdélyi magyarság művelődési örökségére. Miután a szász tudományosság a történelem áldozata lett, a román tudományosság érdektelenségének megváltozása pedig még jó ideig nem remélhető, a határokon inneni és túli magyar forráskutatás és -kiadás egységes szervezése az egyetlen járható út arra, hogy az erdélyi források az érdekelt tudományok közös kincsévé válhassanak mindkét országban. Megfelelő oktatási és kutatási intézményi keretek biztosítása esetén remélhető olyan elhivatott fiatal, erdélyi kutatógárda kinevelése, amely a magyar tudományosság egészébe integrálódva elvégezheti az erdélyi források feltárásának és kiadásának reá háruló feladatait.

Demény Lajos: A Székely Oklevéltár. A ma csaknem 130 éves múltra visszatekintő kiadás történetének összefoglalása után az előadó ismertette a kiadás jelenlegi lehetőségeit. 1990 után az oklevéltár közzétételét az Erdélyi Múzeum Egyesület vette kezébe. Félbeszakítva a törvénykezési protokollumok kiadását, a sorozat ekkortól a székely népesség-összeírások kiadásával folytatódott. Az előadó az OKTK támogatásával vette számba a fejedelem kori székely összeírások kéziratait, és állította össze katalógusukat. Egy kivétellel sikerült az összes ismert 16. századi székely összeírás eredeti kéziratát felkutatni. A számba vett több mint száz kéziratból eddig 24 látott nyomdafestéket, és tíz áll kiadásra készen az 1562–1653 közötti korszakból. Ezeket ki kellene egészíteni további fejedelem kori összeírásokkal. Mindezek a most lezárt IV. kötetten kívül még legalább három kötetet és 5–6 esztendőnyi munkát igényelnek. Ugyanakkor folytatni kéne a bíráskodási jegyzőkönyvek közlését a forrásanyag értéke miatt. Megfontolandó a fejedelem kori királyi könyvek székely okleveles anyagának bővített regeszták formájában, a Zsigmond-kori Oklevéltár mintájára történő kiadása, és szükség van a Székely Oklevéltár régi sorozata első hét kötetének újraközlésére is. A munka jelentős része lehetőleg Erdélyben képzett fiatal szakemberekre vár.

Abaffy Erzsébet–Korompay Klára: Közép- és koraújkorai szövegemlékeink kiadása. Az előadás az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén három sorozatban készülő forráskiadásokról számolt be. A Régi Magyar Kódexek sorozat 1985-ben indult, a napokban jelenik meg 24. kötete, a Nagyszombati Kódex, s nemsokára várható a 25., a Peer-kódex megjelenése is. Más sorozatokban megjelent kódexekkel is számolva jelenleg mintegy 10 emlék vár kiadásra. Remény van arra, hogy 10 éven belül mind a 45 magyar nyelvű kódex korszerű kiadásban elérhető lesz. Felvetődött a kérdés, nem volna-e érdemes CD-ROM változatot készíteni. Ennek ma elsősorban anyagi akadályai vannak. A Magyar Nyelvtörténet Forrásai sorozatban eddig három kötet látott napvilágot: Martonfalvy Imre naplótöredéke és emlékirata, Szamosközy István történetíró kézírata és a kéziratok Kolozsvári Grammatika. A Régi Magyar Levéltárban Hegedüs Attila és Papp Lajos kiadásában, hasonlókkal, betűhű átirattal és gazdag jegyzetanyaggal az 1541-ig ismert magyar nyelvű levelek kiadása jelent meg. Kiadásra vár a 16. század hátralevő részének több ezer kéziratos levele. Ezek a források irodalomtörténeti, nyelv- és nyelvjárástörténeti, szociolingvisztikai, művelődéstörténeti szempontból egyaránt fontosak. Mivel állapotuk az idővel romlik, kiadásuk számomra esetben pótolhatatlan nemzeti értékeket ment meg.

B. Lőrinczy Éva: Az Új magyar tájszótár. A szótár készítése 1950-ben, Bárczi Géza vezetésével kezdődött; az előadó 1959-től vezeti a munkálatokat. Az első, az A–D kötet 1979 végén,

az 1984-ben nyomdakész E–J kötet 1988-ban, K–M kötete pedig 1992-ben az OKTK elődjének támogatásával jelent meg. A piacgazdaság megváltoztatta a kutatásfinanszírozási helyzetet, ami a korábbiaknál is súlyosabb körülmények közé juttatta a szótár készítőit. Az OKTK támogatásával 1998-ra kiadásra kész lett az N–R rész, a kiadásra azonban jelenleg nincs támogatás. A majdnem ötven éve tartó, szerény javadalmazású munkatársak által végzett munkát gyakorta érte a lassúság kritikája, ami a külföldi kiadások – például több mint egy tucat nyelvtudós által 60 évig készített svájci nyelvatlasz – ismeretében érthetetlen. A hátralevő rész jelentékeny hányada nemcsak megírt, hanem meg is szerkesztett, sőt lektorált állapotban van, a nyomdakésszé tétel végett azonban még igen sokat kell rajta dolgozni. A szótár már megjelent kötetei a hazai nyelvészeti és néprajzi kutatások elismert munkaeszközei, ezért a további támogatás különösen fontos volna.

Juhász Dezső: A magyar nyelvatlaszok. A negyvenes évek kísérletezése után a legátfogóbb munka a húsz év előkészítés után, 1968–1977 között megjelent hatkötetes A magyar nyelvjárások atlasza volt. Anyagára támaszkodva számos tanulmány és néhány alapvető monográfia készült el; köztük a legismertebb Imre Samu A magyar nyelvjárások rendszere című munkája. A nagyatlasz hiányossága az, hogy az ötvenes években az erdélyi gyűjtőmunka politikai okokból félbeszakadt. A nagyatlasz után a határokon innen számos nyugat-magyarországi regionális nyelvjárás atlasz jelent meg. A határokon túli területek közül Ausztriában a kevés magyar település miatt nem várható nyelvatlasz, a Kárpátalján és a Délvidéken viszont sikerült a magyarlakta vidékeket kisértatlásokkal teljesen lefedni. A romániai magyar nyelvterületről két lezárult atlaszközlés van. A nyolcvanas évektől megnyílt a lehetőség az ott már elvégzett munkák hazai kiadására, de ezek nem vagy nem teljes térképes formában jelentek meg.

A határokon túl jelenleg a szlovákiai és a romániai nyelvterületen egyaránt folyik kisértatlás-készítés. A romániai nyelvterületről átmentett kéziratok alapján Magyarországon a Szilágysági atlasz mellett jelenleg kiadás alatt áll A romániai magyar nyelvjárások atlasza, amely a nagyatlasz hiányát hivatott pótolni. Ezek a kiadások a szóanyag és a térképek számítógépes rögzítésével készülnek. A romániai magyar nyelvatlasz tizenegy kötetéből az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárás-tanszéken dolgozó fiatal oktatók és hallgatók alkotta munkacsoport eddig öt kötetet jelentetett meg. A témavezető szerint néha nem is a pénzhány, hanem a szemlélet okozza a problémát: a támogatások elosztása miatt a félig kész forráskiadásokat gyakran éri az az ítélet, hogy már elég pénzt kaptak és vettek el más, úgymond igazi, kreatív kutatásoktól. A fiatal kutatók által írt munkák és a technikai fejlődés révén elérhető új eredmények szerencsére jelentősen módosítanak ezen a megítélésen. Ilyen új célkitűzés az egyesített számítógépes magyar nyelvatlasz terve.

Monok István: A kora újkori művelődéstörténeti források kiadása. Az előadás első, a könyvészzel foglalkozó részében vázolta egy egységes Nemzeti Bibliográfiai Adatbázis létrehozásának lehetőségeit. Ennek lényege az, hogy a nemzeti könyvtár – mint eddig is – összeállítja a magyarországi folyóiratok számítógépes repertóriumát, s anyagát ingyenesen letölthetővé teszi az egyes szakmai bibliográfiai műhelyek számára, amelyek azt saját szempontjaik szerint kiegészítik, beépítik saját rendszerükbe, s a kiegészítő adatokat visszaküldik a nemzeti könyvtárnak. Ezzel a szakmai műhelyek megtakarítják az anyaggyűjtés jelentős részét. Egy másik fontos, az előzőt kiegészítő célkitűzés a Kárpát-medence könyvtárainak idén létrehozott első találkozóján fogalmazódott meg: ez a Kárpát-medence könyvtártörténeti bibliográfiája 1000–1920 és a Clavis Typographorum Regionis Carpathicae 1473–1948 létrehozása. A könyvészzel munkálatok mellett jelentősen előrehaladt a könyvtárak régi könyv- és kéziratállományai katalógusainak kutatása és kiadása. A kéziratárak esetében a helyzet kedvezőlenebb, ugyanakkor komoly előrelépés, hogy elkezdődött a már kötet, füzet és folyóiratközlemény formában megjelent katalógusok számítógépes adatbázisba rendezése az OKTK támogatásával. Ezt a munkát jelentősen segítik az elmúlt húsz évben a határon túli kollégák által publikált katalógusok.

Az előadás második része a konkrét forráskiadásokkal foglalkozott. A Történelmi Tár megszűnése (1911) óta kizárólag forrásokat közlő folyóiratot nem hoztak létre. Számos folyóirat csak értelmező tanulmánnyal együtt közöl forrást, s ezek száma a levéltárazó kutatók számával együtt csökken. A feladatot az olyan folyóiratok mellett, mint a Fons, a Lymbus. Művelő-

déstörténeti Tár, a Magyar Könyvszemle, a Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, a Magyar Egyházzene, az *Ars Hungarica*, az Irodalomtörténeti Közlemények vagy a Századok, jelentős részben a tanszéki, múzeumi, könyvtári évkönyvek és kiadványsorozatok látják el. Mind a folyóiratok, mind az intézményi kiadványok a támogatások ingadozásától és csökkenésétől szenvednek, s ez a közlemények színvonalának változásán is meglátszik.

A nehézségek ellenére több hazai kiadó is foglalkozik forráskiadással. Az Osiris Kiadó mellett alapvetően az Argumentum, a Balassi és az Universitas Kiadó tevékenysége emelhető ki. Ezek vették át az egykori Akadémiai Kiadó szerepét. Számos 19–20. századi kiadvány mellett az Argumentum a *Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum* legutóbbi kötetét, valamint a Zrínyi Könyvtár sorozat utolsó darabját jelentette meg. A Balassi Kiadónál jelenik meg idén a régi magyar könyvtermés leginkább forgatott darabjait tartalmazó *Bibliotheca Hungarica Antiqua* faksimile sorozatban Bornemisza Péter Postillái és Pázmány Péter Kalauza. A kritikai sorozatok közül a Régi magyar költők tára és a Régi magyar drámai emlékek mellett elsősorban a Régi Magyar Próza Emlékek foglal magában művelődéstörténeti szempontból fontos kiadásokat. A most induló új sorozat, a Kora újkori magyar történetírók első kötete, Istvánffy Miklós történeti munkájának korabeli magyar fordítása igazi szenzáció lehet. Tíz kötet jelent meg eddig a Régi magyar könyvtár. Források sorozatban. A kiadó folytatja A magyarországi boszorkányperek forrásai sorozatát és a jelentős forrásanyagot is tartalmazó kiadványokat közlétevé Humanizmus és Reformáció, valamint az Archivum Rákócziánium sorozatot. Az Akadémiai és a Balassi Kiadó után az Universitas Kiadónál jelenik meg a Magyarországi tudósok levelezése és a forráskiadásokat is tartalmazó *Historia Litteraria* sorozat. Az előadás beszámolt olyan nagyobb kiadókhoz nem kötődő műhelyekben készülő vagy elkészült sorozatok tevékenységéről is, mint a római jezsuita rendház gondozásában Szegeden folytatódó kiadások. A módszeres, az alap kutatások mentén haladó és az OKTK által jelentős mértékben támogatott művelődéstörténeti forráskiadásnak nagy hagyománya van Szegeden. Mára már 43 kötete létezik a Keserű Bálint alapította Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez sorozatnak. E sorozaton belül készült és készül például a jezsuita missziók forrásainak kötetekbe rendezése, A Kárpát-medence kora újkori olvasmányai alap kutatás kiadványai. A Keserű-iskola munkája a *Fontes rerum scholasticarum* sorozat is. Az előadó vezetésével készül a Könyvtártörténeti füzetek és a Kárpát-medence koraújkori könyvtárai sorozat. Kora újkori források kiadása folyik a szegedi Katolikus Hittudományi Főiskola *Documenta Missionaria* sorozatban, a METEM könyvekben, s az Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusában. Fontos tárháza a művelődéstörténeti dokumentumoknak a helytörténeti kiadványok. Ezek közül az előadó a Sopron város történeti forrásai sorozatot, a sárospataki Református Kollégium matrikuláját és a Vizsolyi Biblia Alapítvány munkáját említette meg.

Borsa Gedeon: A Régi Magyarország Nyomtatványok (RMNy) sorozat helyzete. Az előadás a kiadott, illetve kiadandó forrásokat két korszakra osztotta. Az 1801-ig keletkezett nyomtatványok első korszaka a 17. század végéig tart, az anyag feldolgozása teljesen megtörtént. Két kötet után az OKTK támogatása révén kiadás előtt áll a harmadik, az 1636–1655 közötti időszakot feldolgozó kötet. További három, egyenként 15 év anyagát tartalmazó kötet megjelenésével e korszak áttekintése lezárul. Az RMNy a címléírások mellett címlap-reprodukciókat és tízféle mutatót tartalmaz. A második korszak előmunkálatai során az anyag feltérképezése 98%-ban elkészült, most az összesítés és a rendszeres feldolgozás következik. Ebben a korszakban mintegy 30 000 nyomtatványt kell feldolgozni; a munka teljes körű, az egyetlen kivételt az 1750 utáni impresszum, cím'ap nélküli, javarészt hatósági, hivatali használatra készült nyomtatványok képezik. A feladatot minunár a harmadik generációnak kell átvennie. A kiadás sikerességének feltétele olyan szakemberek munkájának biztosítása, akik folyamatosan tudnak foglalkozni a feldolgozással. Az előadó ismertette a Régi Magyar Könyvtár (RMK) III., a magyarországi szerzők külföldön megjelent műveit tartalmazó rész korszkerű átdolgozásának munkálatait. A III. részhez elkészült 4 pótkötet több ezer új mű leírását tartalmazza.

Kerényi Ferenc: Régi, klasszikus és modern magyar irodalmi textológiai kutatások és szövegkiadások. Az előadás különbséget tett az 1772-ig tartó régi, az 1772-től 1900-ig tartó klasszikus, illetve a napjainkig tartó modern magyar irodalom szövegkiadásai között. Mivel a

modern magyar irodalomban számos életmű még nem zárult le, elsősorban életműkiadások készülnek, ezek alkotják a majdani kritikai kiadások alapját. A szövegek recepciójának alapja a másik két korszak esetében normálisan a kritikai kiadás, ezt figyelembe véve készülnek az oktatási célra szolgáló szöveggyűjtemények s a népszerű kiadások. A jelenlegi szerzői jog sajnos nem védi a kritikai kiadás szerzőjét, akinek nincs rendelkezési lehetősége a további kiadásokat illetően. A kiadók ugyanakkor autorizálhatják a kiadásokat, s a további felhasználásért elvileg fizetni kell. Ennek az a következménye, hogy a recepció a legtöbb esetben továbbra is a népszerű kiadásokon alapul. Fennállt a veszélye annak, hogy a megszorított számú kiadók inkább a könnyebben elkészülő, hamarabb megterülő népszerű kiadásokra szakosodnak, s erre csábítják a textológusokat is. Szerencsére a versenyben maradt kiadók igénylik a szöveggondozást kiadványaikban. A munkához értők száma ugyanakkor fogyatkozik, akár a nagy szövegkiadók eltávozásával, akár a munka ideiglenes megszakításával – az utóbbi azért veszélyes, mert a szövegkiadás nem tartozik a letehető, majd könnyen újrakezdehető munkák közé.

A szövegkiadások támogatásában sajátos aránytalanság figyelhető meg a társadalom- és a természettudományok között. A természettudományok esetében a kutatás igényel nagy anyagi ráfordítást, a publikálás nem. A társadalomtudományok esetében a helyzet fordított, ennek ellenére a támogatás aránya a publikáció fázisában is csupán 12%-a a természettudomány támogatásának. Problémát okoz a munkában az is, hogy a kritikai kiadások szabályzata elavult, nem alkalmazható a textológia fejlődése révén elért eredményekhez. A szabályzathoz következő szemlélet révén vált lehetetlenné például Orosz László 1983-as genetikus Bánk bán-kiadáskísérlete. A szabályzatot tehát a mai textológiai iskolákra való tekintettel újra kell fogalmazni.

A kritikai kiadásokra szakosodott kiadók, valamint az MTA Irodalomtudományi Intézete és az irodalomtörténeti kutatóhelyek együttműködésével jelenleg 30 író kritikai kiadása készül, Janus Pannoniustól Szabó Lőrincig. Ezek közül azonban csak két szerző, Mikes Kelemen és Batsányi János életművének kiadása zárult le. A Monok István előadásában említett sorozatok mellett példaként megemlítendő a klasszikus irodalom szerzői – Petőfi, Arany, Mikszáth és Jókai – kiadása. Ezekből az első kettő kiadását a textológia mai szintjén újra kéne kezdeni. A másik két szerző kiadása túljutott a népszerű kiadásokban is eladható munkák megjelenítésén, s most az ekképpen hamari hasznot nem ígérő dokumentumok, például a levelezés jóval nehezebben finanszírozható kiadása még hátravan. Biztató jel az olyan kiadványok megjelenése, mint a Petőfi Irodalmi Múzeum által készített Petőfi-adattár, de ezek támogatása sem mindig megoldott. A kiadók és a könyvesboltok privatizálása is számos problémához vezet. Az Akadémiai Kiadó privatizálása után például az MTA I. Osztálya megvonta a támogatást az eddig ott megjelent sorozatoktól. A könyvesboltok privatizálásával a könyvterjesztés tért veszített mind Budapest, mind a nagyobb vidéki városok központjaiban.

Kovács László: Régészeti kutatások eredményeinek kiadása. A régészeti kutatások anyagigényessége és a fellendülő építkezésekkel járó leletfeltárás és -megőrzés, valamint az eredmények illusztrált és az esetek többségében idegen nyelvű publikálásának hatalmas bér- és járulékos költsége miatt a kutatások finanszírozását legtöbbször a közintézményi hálózaton kívül kell keresni. A főirány által nyújtott, az igényelt összeg felénél is kevesebb támogatás három kiadásra és négy kiadás előkészítésére szolgált. A támogatás végül is öt forráskiadásban játszott szerepet. Ebből két kötet a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA Régészeti Intézete által kiadott Monumenta Avarorum Archaeologica, egy kötet a szolnoki Avar Corpus Füzetek, egy kötet az Aszódi Múzeumi Füzetek sorozatban jelent meg, az ötödik munka pedig Magyarország római kori numizmatikai topográfiájának harmadik köteté.

A három előkészítő jellegű pályázat egyike a velemi Szent Vid-dombon feltárt ós- és római kori lelőhely tárgykatalógusának CD-ROM formájában készülő kiadása, a második Fancsalszky Gábor a késő avar kori öntött bronz övveretekről szóló dolgozatának az év végére elkészülő kiadásához nyújt segítséget, a harmadik támogatás pedig a szegedi Móra Ferenc Múzeum munkatársai által végzett avar kori temetőfeltárás sírrajzainak publikációs kialakítását teszi lehetővé. Az előadó rámutatott, hogy a pályázatok száma és az összegek nagysága kisebb a szükségesnél, és a támogatott korszakok között nem, illetve csekély mértékben sze-

repele az óskor és a középső bronzkor közötti időszak, illetve a késő bronzkor–késő vaskor időszaka. A támogatás nagyobb mértékét és arányosabb elosztását segíthetné a rendszerebb tájékoztatás.

Szendrey Janka: A *Musicalia Danubiana*. Az 1950-es évek második felétől kezdődött el az a feltárás, amely a magyarországi zeneélet egészének ideológiamentes, minél teljesebb leírását és a források teljes körének kiadását vette tervbe. Az előkészítő áttekintés után 1981-ben az MTA Zenetudományi Intézetében *Dobszay László* indította el és vezeti mindmáig a *Musicalia Danubiana*, e tervszerű forráskiadás munkálatait. A sorozatban ez idáig 17 mű jelent meg 21 kötetben, összesen 8399 lapon. A munka nemcsak a publikáció munkálatait, hanem a már ismert és új források felkutatását és számbavételét, a másolatok beszerzését, partitúrába történő átírást, a hiteles és közreadóilag gondozott kottakép kialakítását, a jegyzetek és a kísérőtanulmányok elkészítését és lefordítását tartalmazza. A kiadáshoz kultúrdiplomáciai tevékenység járul, amelynek eredményeképpen sikerült szlovákiai, romániai, cseh- és törökországi könyvtárak anyagából is kiadást készíteni. Egy forrás megjelentetésének összköltsége mai áron mintegy kétfélmillió forint, s ehhez járul a projekt előkészítésének és megvalósításának költsége. A sorozatot az első három–négy évben a Zenetudományi Intézet, a későbbiekben elsősorban az OKTK támogatta, a költségek mintegy negyedének biztosításával. További pályázatok és résztámogatások segítségével is csak az éppen kiadandó kötetek finanszírozására nyílt lehetőség, a hosszú távra tervezés, a háttérmunkálatok folyamatos támogatása egyre nehezebb, annak ellenére, hogy ma már a munka egyetlen fázisa sem készül külső közreműködőkkel. A feldolgozást igénylő forrásokat tekintetbe véve több évtizednyi feladat áll a kiadók előtt, új, megfelelően képzett és fizetendő munkatársak bevonásával.

Több előadás és talán nemcsak e szekció tanulságát foglalta össze *Kerényi Ferenc*, amikor rámutatott, hogy a magyar tudomány finanszírozása maradványelvű egy hiányra tervezett költségvetésben. A megoldás, amelyet a tudományos intézmények vezetőinek hangsúlyozottan és minden formában képviselniük kell, az, hogy a tudomány a költségvetésben szabályozott százalékban részesüljön a nemzeti össztermékből.

Jankovits László

VIII.b főirány

Magyarságkutatás határon innen és túl

A *Hofer Tamás* és *Sárkány Mihály* elnöklétével a Néprajzi Múzeumban rendezett ülésen betekintést nyerhettünk a főirány eddigi támogatási rendszerébe, a főirány által támogatott kutatási témákba és természetesen néhány jelenleg is folyó kutatás eredményeibe is. A magyarságkutatási főirányon belül jól kitapinthatóak a prioritást élvező témakörök, melyek egyrészt az OKTK Közalapítvány szándékát, másrészt a pályázók tudományos orientációját jelenítik meg. A kutatások mintegy kétharmada a magyar etnikum, a határainkon kívül élő magyarság történeti és jelen állapotának vizsgálata témakörébe illeszthető. Ezen kívül elsősorban a különböző etnikumok együttélése, kapcsolatok és sztereotípiák, a magyarságról alkotott külföldi kép, a magyar társadalom Európában, az etnikus tudat történeti alakulása, valamint a magyarországi nemzetiségek és etnikumok vizsgálata témakörében folynak eredményes kutatások.

A határokon túli magyarok kutatása kapcsán *Papp Árpád* a Vajdaság néprajzi atlaszának munkálatairól számolt be, míg *Küllös Imola* és *Bartha Elek* Kárpátalján végzett vallási néprajzi kutatásukból tartottak előadást. *Pozsony Ferenc* a Kárpátokon túl élő moldvai csángókról szóló tanulmányát küldte el a konferencia részére. Mindannyian hangsúlyozták a vallás szerepét az etnikus identitás megőrzésében, hiszen sok helyen – például

Moldvában – a kisebbségi kultúra és identitás megtartásához a vallás az egyedüli intézményes, a hagyományokat továbbadni képes közeg. Külön blokkba kerültek a romániai magyarság kutatásának témájához illeszkedő előadások. *Szakáts Mária Erzsébet* az Erdélyből Magyarországra települtek ön- és külső megítélését elemezte a posztmigrációs élmény ambivalenciáján keresztül. *Bodó Julianna* azt vizsgálta, hogy a Székelyföldön miként ment végbe a magyar etnikai identitástermelés a rendszerváltást követően, melynek szimbolikus tereit a nyilvános ünnepek, a szobor- és kopjafaavatások adták. *Kupó Jenő* egy multietnikus környezetben (Bánát) végzett kérdőíves kutatás kapcsán igyekezett tisztázni az etnikus folyamatok tartalmát, vagyis mennyire élesek az etnikai konfliktusok egy olyan környezetben, ahol a sok száz éves egymásrautaltság szimbiózist teremtett a nemzetiségek között. *Kovács László* szociológiai vizsgálata a kolozsvári fiatalok alkohol- és drogfogyasztásának felmérésére irányult. Előadása, csakúgy, mint *Kovács Éva* és *Csorbán Angéla* erdélyi magyar vállalkozókról tartott beszámolója, szemléletesen tárta fel egy hagyományos értékrenden szerveződő térség transzformációját, melynek során a nyugatról jövő, „európai” minták alapjaiban módosítják az életmód, a gondolkodás és a mentalitás szerkezetét. A jelenkori kutatásokat történeti témájú előadások követték. A Magyarországgal kapcsolatos hazai és külföldi külpolitikai koncepciókat ismertette *Diószegi István* (1867–1890 között) és *Romsics Ignác* (a két világháború között). Mindkét előadás különös hangsúlyt fektetett arra, hogy bemutassa a konkrét külpolitikai döntések és stratégiák mögött meghúzódó elképzeléseket, melyekben tetten érhetők a magyarság önképének, nemzeteseményének morális elemei is. *Dénes Iván Zoltán* Bibó István szellemi örökségéről tartott előadásában annak a véleményének adott hangot, hogy a Bibó emlékkötet megjelenését követő reneszánszot egy újabb „Bibó-amnézia” követte és követi napjainkig, vagyis a bibói örökség még nem foglalta el az őt megillető helyet a magyar tudományos és politikai közgondolkodásban. A határokon túl élő magyarok témájában két előadás valamelyest eltért a korábbiakétól, hiszen olyan magyar identitású közösségekről számoltak be, amelyek Dél-Amerikában, távol az anyaországtól éppen napjainkban teremtenek közösséget, identitást és kultúrát. Nem véletlenül zárta le a két előadás a szekcióülés programját, ezzel mintegy keretbe foglalva az elhangzott témákat. *Kovács Nóra* Argentínából küldte el előadásának szövegét, ahol éppen kutatását végzi. *Boglár Lajos* és *Óry Kovács Katalin* előbb bemutatták „A búvópatak felszínre tör” című dokumentumfilmüket, majd szóban is ismertették a braziliai magyar közösség körében végzett kutatásuk eredményeit. E csoport ősei Veszprém környéki svábok voltak, akik a 19. század második felében vándoroltak ki Brazíliába, ahol két generáció alatt szinte tökéletesen asszimilálódtak. Az 1990-es években azonban – összefüggésben a környezetükben élő csoportok etnikai identitáskeresésével – maguk is nekiláttak felderíteni, kik is ők valójában. Magyar néptáncokat kezdtek tanulni, magyar ételeket kezdtek főzni, augusztus 20-án pedig nagyszabású Szent István ünnepséget tartanak. Az etnikus identitás és kultúra revitalizációja történik.

A magyarságkutatás főirány és maga a szekcióülés tanulsága, épp az előző példa kapcsán is, hogy a magyarországi társadalomkutatásokban mindeddig nem jelent meg hangsúlyozottan az identitás mint kutatható, illetve kutatandó terület. A különböző szaktudományok (történelem, néprajz, szociológia, kulturális antropológia) kidolgozták a kultúra és a társadalom kutatásának módszerét, alapvető kérdésfelvetéseit, ám a kutatások csak a legtrikább esetben igyekeztek választ keresni arra a kérdésre, hogy vajon a társadalmat és a kultúrát „működtető” és felépítő ember miként gondolkodik saját magáról és környezetéről, hova helyezi el magát a világban, vagy éppen milyen tájékozódási pontokat állapít meg maga körül. Egyének és csoportok identitásának vizsgálata nélkül nehezen lennének értelmezhetőek a különböző társadalmi folyamatok, elég csak a közelmúlt etnikai háborúira gondolni, legyen az akár Indonéziában vagy Törökországban. Az identitás, a kultúra és a társadalom (közösség) kategóriái között olyan finom és szövevényes hálózat húzódik, hogy e viszonyrendszer különböző példák alapján történő értelmezése és működésének leírása a társadalomtudományok egyik jövőbeli legfőbb feladata lehet.

Az OKTK közpénzből működő alapítvány, melynek törekednie kell arra, hogy a maga által meghatározott főirányokhoz kapcsolódó kutatások következtetései és megállapításai

a kormányzati munkát, a politikai döntéshozatali folyamatokat vagy akár a civil szerveződést is segítsék. Bár a társadalomtudományok esetében nehezebb összehangolni a szaktudomány és az alkalmazott tudomány céljait és szempontjait, mégis a magyarságkutatás főirány képes összekötni különböző megközelítésű és módszerű kutatásokat oly módon, hogy azok eredményei egyszerre vagy külön-külön is felhasználhatóak legyenek egyes tárcák (külügy, belügy, honvédelem, oktatás, nemzeti kulturális örökség) stratégiájának kialakításánál.

Felmerül a kérdés, mennyire indokolt az ezredfordulón, az európai integrációs folyamatok közepette magyarságkutatást folytatni? Úgy vélem, éppen a globalizációs folyamatok és a politikai, illetve gazdasági szinten menő integráció hatására értékelődik fel napjainkban a regionalizmus, mely által két, gyökeresen eltérő, mégis inkább egymást erősítő rendezőelv jellemzi majd a közös Európa népeinek életét. Az európaiság és a magyarság mint identitás és mint értékrend (gondolatiság) egymást semmiképpen sem kizáró tájékozódási pont. A közös Európa sem az egészséges patriotizmusuktól és etnikus öntudatuktól megfosztott népek gyűjtőtere szeretne lenni. Sokkal inkább egy olyan multietnikus tér, amelyben az etnikai konfliktusok és a szélsőséges nacionalizmusok nem azáltal oldódnak fel, hogy az etnicitást és az etnikus identitást minden eszközzel háttérbe szorítják és pusztítják, hanem hogy az identitások sokszínűségét megtartva és erősítve a másik iránti toleranciát hirdeti. Ahhoz pedig, hogy a másság iránt toleránsak legyünk, szükséges a mások, de ugyanolyan szükséges a magunk megismerése is. Az OKTK Közalapítvány magyarságkutatási főirányát éppen ezért feltétlenül előremutatónak tekinthetjük.

Bali János

A IX. főirány szekcióülése

Társadalom, gazdaság és politika Magyarországon 1945 után

Az OKTK IX. főirányához tartozó kutatási területek eredményeit összegző előadások helyszíne az 1956-os Intézet volt. A szekcióülés résztvevőit *Rainer M. János* igazgató üdvözölte. *Hegedűs B. András* elnöki megnyitóját követően *Földes György* „Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949” című előadása hangzott el. Az előadó a címtől eltérően nem az 1947–49, hanem az 1945–47 közötti időszakot állította a vizsgálódás középpontjába. Historiográfiai bevezetőjében kitért arra, hogyan számolt el a két nagyhatalom a politikai közvélemény részére azzal, hogy alig két évvel a II. világháború befejezése után az egykori szövetségesek között a kooperációt egyértelműen a konfrontáció váltotta fel. A barátból ellenséggé tétel persze nem ment könnyen, hiszen a két – egymástól jelentősen eltérő – rendszer a háború alatt nem volt akadály a antifasiszta összefogásnak, többéves együttműködésnek. Ezt követően röviden áttekintette a hidegháború eredettörténetével kapcsolatban a nyugati és kelet-európai történetírásban kialakult különböző értelmezéseket. Megkülönböztetett figyelmet szentelt annak a kérdésnek, hogy hozott-e újat a rendszerváltás és az azóta eltelt évtized a magyar történettudományban. Az előadó utalt az új – például a szovjet levéltárakból, a Belügyminisztérium Titkosszolgálati Irattárából származó – források jelentőségére, valamint arra, hogy a nyugati történetírás eredményei most már hivatalosan is integrálódhatnak, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a magyar történetírásban nem került sor radikális szakításra az 1980-as évek közepétől kibontakozó tárgyilagos, döntően pozitivistá szemlélethez képest.

Belényi Gyula „Az extenzív iparosítás gazdasági és társadalmi következményeiről.

Újabb eredmények” című referátumában beszámolt az alsó munkásság 1950-es évekbeli helyzetének feltárását célul tűző kutatómunkájáról. A szocialista rendszer e jellegzetes csoportjának, az ipari munkásság alsó rétegének társadalomtörténetéről eddig nagyon keveset tudunk, hiszen sem itthon, sem külföldön nem folytak ilyen jellegű kutatások. Forrásbázisul az 1952-ben tárgyalt bírósági (büntető) perek iratanyaga szolgált. Az 1940-es évek végétől ugyanis egyre inkább tagadták az anyagi ösztönzés szerepét a munka megszervezése, a munkafegyelem betartása terén, ezért más, gazdaságon kívüli eszközök-höz kellett folyamodni. Ilyennek számított a büntetőeljárás, amely a közvetlen pártirányítás alatt álló bíróságokat használta fel arra, hogy a munkavállalók betartsák a munkafegyelmet. A járásbírói perek iratai közül mintegy 1400–1500 került a Magyar Országos Levéltár őrzésébe. A magas információérték miatt a vizsgálódás a forrásként felhasználható periratok egészére kiterjedt, tehát nem mintavétel, hanem teljes körű adatfelvétel történt, illetve van még folyamatban. A bíróság elé állított munkások túlnyomó része a munkásság legalsó csoportjához tartozott, közös jellemzőjük volt a súlyos szegénység, a szakképzetlenség, a vagyonalan családi háttér, a gyenge munkaerőpiaci pozíció, s az ebből következő nagymérvű fluiditás.

Kónya Sándor „A Magyar Tudományos Akadémia pártirányítása az '50-es évek első felében” című előadásában nyomon követte, hogyan alakult annak a szervezetnek a formája, funkciója, amely az MDP Központi Vezetőség (KV) illetékes osztályával együttműködve készítette elő a vezető pártszervek Akadémiára vonatkozó határozatait, illetve szervezte és ellenőrizte azok végrehajtását. Az Akadémia 1949 végi átszervezése után létrehozták az MTA Pártkollégiumát, melynek élére a KV Agitációs-Propaganda Osztályának vezetőjét, Horváth Mártont állították. A Pártkollégium a hatáskörök tisztázása nélkül kezdte meg működését, ami kisebb-nagyobb működési zavarokhoz vezetett. A legsúlyosabb problémák a Pártkollégium és az Elnökség viszonyában, illetve a pártkollégiumi döntések legalizálásában jelentkeztek. A Pártkollégium szerepkörét 1952 őszén az MTA Pártbizottsága vette át, melyet 1955 tavaszán az Elnökség Pártcsoportja váltott fel. Az említett szervek felállításán azonban nem változtatott azon a helyzeten, hogy az Akadémiát érintő összes fontos kérdésben az MDP Politikai Bizottságánál vagy a Titkárságnál született döntés.

Standesky Éva „Civil szerveződések az 1956-os forradalomban” címmel annak a kutatásnak a részleteiről számolt be, melyet az 1956-os Intézet munkatársai indítottak azzal a céllal, hogy feltárják a helyi közigazgatás forradalom alatti átlényegülését. Az előadó e „fehér foltnak” számító területről hét témakört emelt ki. A központi irányítás megszűnésével 1956-ban kialakult vákuumszituáció és következményei képezték az első kérdéskört. Hangsúlyozta, hogy a forradalmi helyhatalmi szervek tevékenységének helyi és általános összetevői együtt vizsgálандók. Regionalitáson azt értette az előadó, hogy a forradalmi bizottságok az ország különböző vidékein rokonvonásokat mutatnak, régióként pedig különböznek: például létrejöttük módjában, elnevezésükben, intézkedéseik jellegében, valamint politikai irányultságuk szerint. A „Néphatalom vagy csoportonként” címmel megjelölt témánál vizsgálандó, hogy a forradalmi bizottságok többnyire közfelkiáltással választott tagjai valóban a többség bizalmát élvezték-e, vagy csupán egy akarnok helyi kisebbség véleményét képviselték. Ezzel a kérdéssel szorosan összefügg a kiválasztódás jellegzetességeinek feltárása. A következő témakör „A forradalom dinamikája és az önkormányzatok” címet viselte. Az előadó hangsúlyozta, hogy nagy figyelmet szentelnek a kutatás során az agrárproblémáknak, hiszen a községek követeléseinek zöme agrárjellegű volt. A forradalmi bizottságok vizsgálata kapcsán a közösségi emlékezet alakulását is nyomon követik a kutatási program résztvevői.

Sipos Péter előadása „Szakszervezetek és politika a Kádár-korszakban” címmel hangzott el. Bevezetőjében a szovjetizálás lépéseit személyi, strukturális és funkcionális dimenziókban egyaránt érintette, s ilyen módon a pártirányítás kiépülését és érvényesülését is áttekintette. Az említett folyamatokkal szembeni természetes ellenreakcióként a szakszervezetek az 1956-os forradalom idején igyekeztek függetlenedni a párttól, valamint vissza akarták szerezni a sztrájkjogot. A kádári konszolidáció egyik első jeleként értékelte, hogy a szakszervezetek 1957. január 26–27-i országos plénumán rögzítették a pártirányítás

fennmaradását. Mindezek ellenére a szakszervezeti tagság viszonylagos állandóságot mutatott a vizsgált korszakban, amit az előadó azzal magyarázott, hogy a szakszervezetek átvettek olyan állami funkciókat, mint a társadalombiztosítás, üdültetés, munkásellátás. Végezetül utalt rá, mennyire negatív szerepet töltek be a szakszervezetek az új gazdasági mechanizmus lefélézésében az 1970-es évek elején, s kitért röviden arra is, hogyan érintette a rendszerváltás a szakszervezeti mozgalmat.

A következő előadást *Vida István* tartotta „Elszigeteltségben. A Kádár-rendszer külpolitikájának első lépései (1957–1960)” címmel. A vizsgált periódus igencsak ellentmondásosan alakult a nemzetközi politikában. Az előadó utalt a szovjet–amerikai kapcsolatok hullámzására csakúgy, mint a szocialista tábor belső feszültségeire, főleg a szovjet–kínai ellentétek kiéleződésére. Hangsúlyozta, hogy az áttekintett külpolitikai környezet alapvetően befolyásolta a magyar külpolitika mozgásterét. Az előadó szerint Kádár János csak 1957 végén „nyült hozzá” a külpolitika problematikájához. Ezt jelezte a Külügyminisztérium munkájának felülvizsgálata és erős bírálata, valamint az a tény, hogy megfogalmazták a külpolitika alapelveit a szocialista és kapitalista országok viszonylatában. Ezen utóbbi csoporton belül differenciáltak a NATO- és nem NATO-tagok, valamint az el nem kötelezett országok között. Megállapította, hogy Kádárék nem taktikai, hanem stratégiai célkitűzéseként fogadták el és emelték a hivatalos politika rangjára a békés egymás mellett élést. Az előadó a korai Kádár-korszak első három évét tekintve megkülönböztetett figyelmet szentelt a magyar–jugoszláv, a magyar–osztrák és a magyar–amerikai kapcsolatok vizsgálatának.

Gergely Jenő előadása „Az egyházak működése a Kádár-korszakban a jogszabályok és pártpolitikai határozatok kalodájában” címet viselte. Bevezetőjében elmondta, hogy az 1956-tól a rendszerváltásig terjedő korszak egyházpolitikájának feltárásához megfelelő kiindulópontul szolgálhat a jogi keretek tanulmányozása. Ugyanakkor felhívta a figyelmet a következőre: az érvényes jogszabályok a gyakorlatban jelentősen módosulhattak attól függően, hogy a párt illetékes szervei hogyan értelmezték, alkalmazták vagy éppen figyelmen kívül hagyták őket. Az állam–egyház viszonyt és az egyházak jogállását körülíró jogszabályok alkalmazását az 1951-ben felállított – közvetlenül a kormány irányítása alá tartozó – Állami Egyházügyi Hivatal végezte. Az egyházpolitika formálását, befolyásolását illetően az előadó három szintet különböztetett meg. A Politikai Bizottság mellett az ideológiai ügyekért felelős titkárságot, valamint a Belügyminisztérium III/III-as ügyosztályának egyházügyi részlegét említette meg. A Kádár-korszak egyházpolitikai stratégiáját formáló párthatározatok, egyezmények áttekintésekor megkülönböztetett figyelmet fordított az egyházak helyzetét *de jure* és *de facto* jellemző viszonyok eltéréseire.

Horváth Miklós „Az erőszakszervezetek működése a Kádár-korszakban” címmel egyrészt a hadsereg, másrészt a Belügyminisztérium újjászervezését vizsgálta az 1956–1959 közötti időszakban. A kormány 1956 végén a hadsereg létszámának radikális, több mint 50%-os csökkentéséről határozott. A létszámleépítés a Honvédelmi Minisztériumot is érintette. Kitért a vizsgált időszakban bekövetkező szervezeti változásokra is. A referátum második részében nagy figyelmet szentelt a BM alárendeltségébe tartozó erőszakszervezetek átalakulásának. Az egyik legfőbb változás az volt, hogy a BM központi főosztályaiból, megyei osztályaiból és járási alosztályaiból – szakmai profiltisztítást követően – a közigazgatás rendszeréhez igazodva rendőrkapitányságokat hoztak létre, melyek tevékenységét legmagasabb szinten az Országos Főkapitányság irányította és felügyelte. A rendőrkapitányságokon az állambiztonsági munkát a forradalmat követően az ún. politikai nyomozó osztályokon dolgozó beosztottak végezték. Ezen állomány többsége előzőleg is az államvédelemnél teljesített szolgálatot.

Somogyi Pálné „Tájékoztatópolitika és cenzúra a Kádár-korszak első évtizedében” című kutatásáról *Kalmár Melinda* tartott beszámolót. Bevezetőjében beszélt a kutatás módszereiről és a forrásbázisról. Hármasszintű struktúrát alkalmaztak a munka során oly módon, hogy az irodalompolitika, a sajtópolitika valamint a külpolitikai propaganda alakulását az elmélettől a napi gyakorlatig követték nyomon. Alapkutatásuk révén egyrészt bepillantás nyerhető a kádárizmus struktúrájába, másrészt egy árnyaltabb történeti kép is formálódik

a Kádár-korszak első hat évéről. A kutatómunka eredményeit nemcsak az Osiris Kiadó által megjelentetett dokumentum-válogatás tartalmazza, hanem a kutatócsoport létrehozott egy külön gyűjteményt is az Országos Széchényi Könyvtárban.

Germuska Pál a Munkásárség 1957–1989 közötti történetének néhány fontos mozzanatát tekintette át referátumában. Hangsúlyozta, hogy a Munkásárséget nem szovjet, hanem csehszlovák és keletnémet minta szerint szervezték meg 1957-ben. Szakmai irányításáért és felszereléséért a Belügyminisztérium felelt, a párt pedig a közvetlen irányító szerepet az MSZMP KB Párt- és Tömegszervezeti Osztályán, illetve Adminisztratív Osztályán keresztül gyakorolta. Nem véletlen tehát, hogy a szerveződő új testületet munkásársézetök és különböző vezető pártfunkcionáriusok egyfajta „párthadseregnek” tekintették. Az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején a Munkásárség helyzete stabilizálódott. A testület felszereltsége elérte a kívánt szintet, még ha olyan esetek is előfordultak, hogy a rendszerbe állított páncéltörő ágyúikhoz tartozó löszert eladták az egyik „testvéri szocialista országnak”. A Munkásárség az 1980-as évek végén, a rendszer válságával került újra a figyelem középpontjába. 1989. október közepén aztán a Minisztertanács előterjesztésére az Országgyűlés jogutód nélkül megszüntette, amit a november 26-i „négyigenes” népszavazás már csak utólagosan „megerősített”.

Varga Zsuzsanna „Érdekeltségi rendszer és gazdasági környezet. A mezőgazdasági termelészövetkezetek a forradalom utáni évtizedben” című előadásának középpontjába a szovjet kolhoz-formától való eltávolodás vizsgálata került. A folyamat az érdekeltség témaköréhez kapcsolva jelent meg, mivel a tsz és a kolhoz közötti minőségi különbség az előadó szerint itt ragadható meg leginkább. A legújabb kutatási eredményekre támaszkodva bemutatta, hogy az 1956 novembere után továbbműködő tsz-ek – kihasználva a körülöttük létrejött hatalmi vákuumot – hogyan próbálták meg orvosolni az öröklött érdekeltségi problémákat. Ezt követően az előadó érintette a kollektivizálás alatt, 1960-ban bekövetkezett szövetkezetpolitikai fordulatot, melynek hatására átmenetileg ugyan, de engedélyezték a tagság érdekeltségét jobban érvényre juttató helyi megoldásokat. 1961 után a legfelső vezetés – miközben elhárította a KGST-országokból érkező, adminisztratív (a mezőgazdaság párt- és állami irányításának átszervezésére irányuló) problémakezelési javaslatokat – hosszabb távra is elismerte a gyakorlatban bevált termelészövetkezeti kezdeményezések létjogosultságát.

A konferencia záró előadását *Tibori János* tartotta „Fejezet a Tiszántúli Református Egyházkerület történetéből (1975–1985)” címmel. Az állam és egyház viszonyának alakulását áttekintő bevezetőt követően a II. világháború utáni időszakra tért át. A „keskeny út”, a „szolgáló és kiszolgáló egyház” szellemében a református egyház abban reménykedett, hogy élő kapocssá tud lenni Kelet és Nyugat között. Az állami egyházpolitika stratégiai célja azonban a vallás felszámolása volt, aminek elősegítésén a BM politikai rendőrségének egyházi ügyekkel foglalkozó osztálya valamint az Állami Egyházügyi Hivatal egymásnak alárendelt irodái munkálkodtak. Az említett szervezetek a református egyház minden tevékenységét ellenőrizték, és a számukra biztosított keretek között igyekeztek az állami és egyházi vezetők között látványos kapcsolatokat és a háttérből irányító együttműködést kialakítani. Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy az MSZMP Politikai Bizottság 1973. december 3-i határozatában az szerepelt, hogy a politikai együttműködés továbbra is a protestáns egyházakkal a legszilárdabb. A szolgáló egyház így lett Moszkva utasításait kiszolgáló egyházzá, ahol „a szocializmus megtévesztő csillagának ragyogtatásával a betlehemi csillagot akarták kioltani” – hangzott el az előadás befejezéseként.

Hegedűs B. András zárószavában úgy értékelte, hogy a szekcióülés sokszínű előadásai, kutatási beszámolóit, az elhangzott eredmények igazolták az OKTK támogatáspolitikáját. Az elnök kiemelte, hogy az 1945-ös, illetve 1947–1948-as fordulat, valamint a Kádár-korszak szakaszolása kapcsán kibontakozott viták mellett is az ülés mindvégig megőrizte tudományos emelkedettségét.

Varga Zsuzsanna

A korábbi OKTK-konferenciák plenáris előadásai

1994 Megjelent: Magyar Tudomány 1994. 11. szám

Újabb fejlődési irányok a magyar gazdaságban,
társadalomban és államelméletben

Ehrlich Éva: Infrastruktúrák és szolgáltatások a magyar modernizációban

Török Ádám: Gazdasági átalakulás és vállalati magatartás

Lőrincz Lajos: A közigazgatás hazai fejlődésének fő irányai

Enyedi György: Területfejlesztés – új feltételek között

Maróth Miklós: Oktatásügy a rendszerváltás után

Cseh-Szombathy László: A magyar társadalom problémái és az ezek
kezelésére irányuló társadalompolitikai törekvések

Szabó János: A katonatársadalom az átmenet időszakában

Marosi Ernő: Kulturális és történelmi hagyományaink struktúrája:
a források

Hofer Tamás: Egy etnikum létformái és önmagáról alkotott elképzelései
az évezred végén

Glatz Ferenc: Politikai konszolidáció és szovjet rendszer. A Kádár-korszak
kutatásainak eredményei

1996 Megjelent: Magyar Tudomány 1996. 11. szám

Társadalmi átalakulás és nemzetközi
együttműködés

Andorka Rudolf: A magyarországi társadalmi átalakulás a nemzetközi
integráció szempontjából

Inotai András: Az európai integráció jövőképei

Hoványi Gábor: A menedzsment-tanácsadás szerepe a hazai vállalatok
átalakulásában

A közigazgatás hazai fejlődésének főirányai

Rechnitzer János: A regionális folyamatok sajátosságai és a jövőbeli
fejlődés irányai

Tomka Miklós: Társadalmi elvárások és nyomások az iskolarendszer
decentralizálásával kapcsolatban

Tóth István György: Családpolitikai változások és lehetséges hatásaik

Deák Péter: Az erőszakszervezetek átszerveződése és a strukturális
változások hatása a civil szférára

Romsics Ignác: Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában
a 19. és a 20. században

Balogh Sándor: A nemzeti és a nemzetiségi kérdés a Kádár-korszakban

SUMMARY

The Foundation for National Priority Programs in Social Sciences and the Humanities Foundation (NPPSSH) has recently held its third conference designed to convey some of its research results to a wider professional public. For all its shrinking resources over the past few years, the Foundation has functioned as an important tool, unique in many respects, of Hungarian science policy. Founded in 1992, it has re-assessed its research priorities no less than three times in flexible adjustment to emerging challenges to Hungarian society.

One of the most vital objectives of Foundation is to explore how Hungary can adjust to a vast set of conditions involved in its prospective EU membership. The comprehensive lectures read at the plenary session as well as the energetic debates heard at section meetings are all meant to render assistance to responsible officials in government while fulfilling all professional requirements in their arguments. Stressed among the many programs supported and financed by Foundation were not only issues of macro- and micro-economy with their international linkages, administration and regional development, education, family, social policies and security issues but also research relating to the exploration and publication of Hungarian cultural heritage, hungarology at large as well as present-day history.

Presided over by László Valki, the plenary session of the conference was held on 26 April, 2000 in the Main Building of the Hungarian Academy of Sciences. The section meetings took place on the following day. Herewith the slightly edited versions of the plenary lectures in the order they were read. Broken down into research priorities, section debates are published here in summary form.

CONTENTS

Headed for Europe: research programs of the NPPSSH relating to Hungary's EU membership

József Hámori: Introductory words

Margit Rácz: The EU-maturity of Hungary based on macroeconomic indicators

Károly Fazekas: The impact of FDI inflows on regional labour market in Hungary

Zsuzsa Ferge: Social political challenges at century's end

Pál Péter Tóth: Can we stop the decrease of our population?

Antal Bóhm: Clout in local government

Mária Ormos: The international context of the Kádár-era

Gábor Várnai: Challenges of European integration in Hungarian regional policies

Kristóf Nyíri: Open scholarship, open education: interdisciplinarity and the Internet

György Granasztói: Challenges of integration: the problem of civil society

Mihály Sárkány: Preserving national identities within the European Union

Section meetings

Priority 1. Strategic issues of Hungarian economic development amid global and European processes. Report by *András Székely-Doby*

Priority 2. Transformations in production, employment, and ownership. Report by *Györgyi Barta – György Fekete*

Priority 3A. Enhancing administration and local government. Report by *László Boros*

Priority 3B. Aspects and dimensions of regionality in the context of NPPSSH research. Report by *Bálint Csatári*

Priority 4. Higher education, technical training, minorities. Report by *Gábor Halász*

Priorities 5-6. Social issues, the reproduction of generations. Report by *István Harcsa*

Priority 7. Security challenges and army reform. Report by *Péter Tálás*

Priority 8A. Exploring, preserving, and publishing our cultural heritage. Report by *László Jankovits*

Priority 8B. The research of Hungarians within and outside of Hungary. Report by *János Bali*

Priority 9. Post-1945 Hungarian society, economy, and politics. Report by *Zsuzsanna Varga*

A kiadásért felelős az Akaprint Kft. ügyvezetője

Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 24324

Felelős vezető: Freier László

Szerkesztőségvezető: Hernádi Miklós

Megjelent: 12,6 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0325